

A fordítás alapjául szolgáló mű
Ernst Breisach: *Historiography*. Second Edition.

A könyv az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által lebonyolított
Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyv-támogatási Pályázat
keretében jelent meg.

Fordította
Baics Gergely

A fordítást az eredetivel egybevetette
Erős Vilmos
Goda Károly
Kármán Gábor
Keisz Ágoston

LELTÁROZVA
2018

0801:KO - KK Szabadpalc
930 B 88 FS00510898
BREISACH, ERNST
HISTORIOGRÁFIA

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás,
sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes hozzájárulásához van kötve.

Licensed by The University of Chicago Press, Chicago Illinois, U. S. A.
© 1983, 1994 by The University of Chicago. All rights reserved.
© Osiris Kiadó, 2004
Hungarian translation © Baics Gergely, 2004

Osiris Kiadó, Budapest
(Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja)
www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János
Felelős szerkesztő Pótló János
Műszaki szerkesztő Szigligeti Mária
Tördelő Fodor Gábor
Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyula
Felelős vezető: Kovács János ügyvezető igazgató

ISBN 963 389 495 6
ISSN 1218-9855

Előszó	9
Bevezetés	11
1. fejezet • A görög történetírás születése	15
Istenek és hősök időtlen múltja	15
A múlt emberi dimenzióinak felfedezése	18
2. fejezet • A poliszok korának történetírói	22
A polisz új története	22
A polisz hanyatlása. A viszonyítási pont elvesztése	31
3. fejezet • A görög történetírás korlátai	37
Egy kivételes évtized története	37
A hellenizmus korának történetírása. Túl a polisz határain	40
Új térségek, új népek	44
4. fejezet • Korai római történetírás. Mítoszok, görögök és a köztársaság	49
A halványan kitapintható régmúlt	49
A római múlt és a görög tudomány	52
Görög-római történetírás. Diadal és egy latin válasz	54
5. fejezet • A köztársaság válsága és a történetírók	60
Történetírás: buzdítás és szerkezeti elemzés	60
A Róma sorsától elszakadó történetírás	64
6. fejezet • A múltfelfogás változatai Augustus és a császárság Rómájában	68
Történetírás Augustus „új Rómájában”	68
A történetírók és a császárság	73
7. fejezet • A történetírás keresztény forradalma	86
A korai keresztény történetírás kialakulása	86
A folytonosság kérdése a zűrzavar korában	96
A Karoling és angolszász történetírás kiteljesedése	105
8. fejezet • Új népek, államok és dinasztiák a történetírásban	115
Új népek bevonása a latin történetírásba	115
Új államok és dinasztiák legitimációja	120
9. fejezet • A történetírók és a keresztény államközösség eszméje	129
Az utolsó kísérellet a császárság és kereszténység egységének megteremtésére	129
A keresztény témák továbbélése	133
Egy nagy és szent vállalkozás története: a kereszties háborúk	140

10. fejezet • A történetírás alkalmazkodása a gyorsuló változásokhoz	146
A fejlődés mintáinak keresése	146
A krónika formaváltozásai	152
11. fejezet • Két fordulópont: a reneszánsz és a reformáció	161
Az itáliai reneszánsz történetírói	161
Humanista irányváltás Itálián kívül	170
A lelki egység összeomlása	174
12. fejezet • A hagyományos történetírás átalakításának útja	178
Az elméleti és hazafias megoldások keveredése	178
Egyetemes történelem: kusza hagyományok	183
Történetírók, új politikai fejlemények és új világképek	192
Az amerikai történetírás gyökerei és kezdeti formái	201
13. fejezet • 18. század: egy új történetírás keresése	206
A történelem rendje és a történeti igazság felülvizsgálata	206
A történeti igazságról alkotott új nézetek	208
Új, átfogó értelmezések: a fejlődés a történelemben	212
Új, átfogó történelemértelmezések: a ciklikus modell	217
14. fejezet • Három nemzeti válasz	222
Brit történetírás: erudíció, elegancia, empirizmus	222
A felvilágosodás történetírásának német változata	224
Az amerikai nemzet születésének megörökítése	231
15. fejezet • A történetírók mint a haladás és a nemzet teoretikusai – 1.	235
Német történetírók: az igazság forrásai és a nemzeti egység kérdése	236
Franciaország: történetírók, nemzet és szabadság	245
16. fejezet • A történetírók mint a haladás és a nemzet teoretikusai – 2.	255
Angol történetírás a forradalmak korában	255
A történetírók és az amerikai nemzet felépítése	262
A történetírás aranykora	269
17. fejezet • Első bevezető megjegyzés a modern történetíráshoz (1860–1914)	275
18. fejezet • A történetírás és az egységes tudomány keresése	279
Comte csatakiáltása és a válasz	279
A pozitívista kihívásra adott német és angol válaszok	285
A sajátos amerikai szintézis	294
19. fejezet • A gazdasági erők felfedezése	299
A gazdasági szemléletű műltfelfogás	299
Karl Marx: az általános gazdasági elvek primátusán alapuló történetírás	301
A Marx utáni gazdaságtörténet	304
20. fejezet • A történészek találkozása a tömegekkel	310
Az öröm és a szorongás víziói	310
A társadalomtörténet mint intézménytörténet	314
Az amerikai „New History”: egy demokratikus történetírás megteremtéséért	320
21. fejezet • A világtörténelem problémája	326
22. fejezet • Második bevezető megjegyzés a modern történetíráshoz (1914 után)	330

23. fejezet • A történeti igazság kérdései – elméleti viták	334
Neopozitívizmus és történetelmélet	334
Az autonóm történetírás és elméleti	336
24. fejezet • A tudományos történetírás két új keletű szemlélete	346
Történetírás a számok nyelvén	346
Pszicho-történetírás: egy ígéret és megannyi probléma	350
25. fejezet • A pánökonomista modell elhalványulása	357
Marxista történetírás: végső értelem vagy csak egy módszer?	357
A gazdaságtörténet átalakítása	363
26. fejezet • A társadalomtörténet amerikai és francia változatai	370
Az amerikai progresszív történetírás	370
Az Annales-iskola	379
27. fejezet • Két nemzeti történetírás újraértelmezése	386
A német történetírás átalakulása	387
Történetírás: a háború utáni Amerika tükre	394
28. fejezet • A világtörténelem talánya	404
Haladás és elnyugatiasodás	404
A párhuzamos kultúrkörök modellje	406
Világrendszer-elméletek	409
Epilógus	413
Történetírás az új századfordulón	413
Bibliográfia	421
Névmutató	451
Tárgymutató	463

E könyv megírására nem valami hirtelen elhatározás, de nem is egy múló divat követésének vágya késztetett. A historiográfiai problémák évek óta foglalkoztatnak, művem mindenekelőtt ennek az érdeklődésnek a terméke. Sohasem hagyott nyugodni a kérdés, hogy vajon a nyugati kultúrát miért érdekli ennyire a múlt, mi a magyarázata a történeti művek ilyen páratlan népszerűségének és gazdagságának. Fiatal történészként még hittem abban, hogy e problémára világos és megnyugtató választ találhatok, mára azonban megilletődve szemlélem a kérdés rendkívüli komplexitását. Arra a zavarba ejtő, egyenesen kínos felismerésre jutottam, hogy sem angolul, sem pedig más nyelven nem született kielégítő mű a történetírás által bejárt útról, arról a diszciplínáról, mely feladatának a múlttól való elmélkedést tekinti. Nyugodt időkben e hiányosságnak talán nem is volna különösebb jelentősége, igaz, a körülményektől függetlenül, e fogyatékoság mindenképpen csak helyteleníthető. A 20. század végén azonban, mikor oly sokat beszélnek a történettudomány válságáról, a történészek pedig újabb és újabb történetelméletekkel állnak elő a történetírás igazolására, és hogy megvédelmezzék tudományterületüket más diszciplínák hódításaitól, egy átfogó historiográfiai mű hiánya már több mint kellemetlenség. Azt eredményezi ugyanis, hogy a történelem természetét és elméletét illetően még a történészek is ad hoc ítéleteket hoznak, melyek – s éppen ez a sors valódi ironiája – a történetírást nem annak történetiségébe szemlélik.

Egy egész sor kiváló monográfia foglalkozik a történetírás egyes korszakaival és aspektusaival. E művek értéke felbecsülhetetlen, mégsem kárpótolnak egy átfogó, összefüggő historiográfiai feldolgozás hiányáért. A történetírás mint a múlt megismerésére irányuló emberi vállalkozás szerepének és természetének valódi mélységei csakis a nyugati történetírás egészének fejlődését nyomon követve tárulkoznak fel. A teljesség bemutatásának vágya késztetett arra, hogy következetesen ragaszkodjak ahhoz az elvhez, miszerint csakis a fejlődés főbb vonalait tárgyalom. Ellenálltam minden olyan kísértésnek, mely egy kézikönyv vagy enciklopédia irányába terelte volna művemet, e műfajok ugyanis megkövetelik, hogy a lehető legtöbb említésre méltó történetíróról és történeti műről megemlékezzünk. Nem állt módomban minden a történetírást ért hatást és ellenhatást kimerítően tárgyalni; egy efféle vállalkozás nyilvánvalóan egy többkötetes műhöz vezetett volna és Sir Walter Raleigh szavaival élve félek, hogy ez esetben még jóval „a mű elkészülte előtt, mind munkámra mind pedig fejemre az öregség és a halál sötét leple hull”.

Könyvem azt mutatja be, hogy a történelem és a történetírók milyen szerepet játszottak a nyugati kultúra különböző társadalmában és korszakaiban; e feladat pedig lényegesen nehezebbnek bizonyult, mint ha egy „ki, mikor, mit írt” típusú könyvet akartam volna összeállítani. Egy enciklopédikus mű elkészítése hosszú időt vesz ugyan igénybe

és nagy türelmet követel, a fejlődés folyamatának érzékelésével és az értelmezéssel szemben azonban csak csekély követelményeket támaszt. Mikor az olvasó e könyvben hiába keres egy történetíró vagy valamilyen művet, akkor jusson eszébe, hogy munkám nem kézikönyv: nem felsorolni, hanem elbeszélni és értelmezni akar. Az efféle hiányok nem a kimaradt szerzők vagy művek érdemeinek szólnak. Arról van egyszerűen szó, hogy a vizsgált történeti iskolák szempontjából nem volt szükséges az említésük. Az olvasó minden bizonnyal arra is figyeljen majd, hogy kerültem az ítélethozatalt az egyes történetírók és történeti iskolák felett; azt inkább az olvasóra és az életre magára hagyom. Az olvasó minden bizonnyal üdvözli majd a belévetett bizalmat, az életnek pedig megvannak a maga kemény, kérlelhetetlen és végső eszközei az ítékezésre. Egyes modern történészek, akik mögött nem áll a Thuküdidészéhez, Tacituséhoz vagy akár Gibbonéhoz mérhető életmű, ugyancsak helyet kaptak a historiográfiai mű lapjain – pontosan azért, mert az élet még nem hozta meg munkásságuk felett az ítéletet. Azokat pedig, akik szívesebben vettek volna a narratív forma helyett egy tematikus elrendezést, részletes tartalomjegyzék és névmutató segíti a tájékozódásban. A történeti fejlődésben való kronológiai tájékozódást számos dátummal, máshol pedig az elbeszélés módszerére támaszkodva próbáltam megkönnyíteni. Emellett a névmutató a vizsgált szerzők születésének és halálának időpontját is tartalmazza.

A könyv megírásában jól átgondolt célok vezéreltek. Ha munkám hozzájárul ahhoz, hogy a történelem természetéről értőbb viták folynak majd, illetve a történetírás úgynevezett válságának dimenzióit valamivel realiztikusabban ítéljük meg, avagy sikerül lelkesedést, de legalábbis tiszteletet kelteni a történelem iránt és a múlt iránt érdeklődő közönségnek némi támogatást adni, hogy nagyobb rálátással olvassák a történeti műveket, művem elérte célját és az elmúlt évek munkája nem volt hiábavaló.

A köszönetnyilvánítások sorát azzal kell kezdenem, hogy őszinte hálámat fejezzem ki azoknak a történészeknek, akik monográfiáikban részletesen feldolgozzák az egyes korok történetírását; az ő munkájuk nélkül az enyém évekkkel elhúzódott volna. A bibliográfiai részben található válogatás hálám kifejezésének eszköze. Mások közvetlenebb módon segítettek munkám elvégzésében: Eric Cochrane (Chicagói Egyetem) és Richard Mitchell (Illinois Egyetem) a könyv egyes részeit lektorálta; kollégáim a Western Michigan Egyetemen, mindenekelőtt Alan Brown, Albert Castel, Edward O. Elasser, Robert Hahn, Paul Maier, Howard Mowen és Dale Pattison számos támogatást nyújtottak nekem; Elizabeth White a szerkesztésben segített; a Western Michigan Egyetem két szemeszteren át biztosította számomra, hogy szabadságot vehessek ki; Opal Ellis és Becky Ryder pedig türelmesen gépelték be újra és újra a szöveget. Hálám kifejezése nem merő formalitás, hanem az irántuk érzett nagyrabecsülésem őszinte jele.

Megjegyzés a magyar kiadáshoz • A könyv magyar változatának elkészítésekor arra törekedtünk, hogy valamennyi idézetet és címet az adott mű eredeti nyelvéről fordítsuk magyarra. A címek esetében ez megvalósíthatónak bizonyult. Az idézetek között azonban számos olyan akadt, amelyek eredeti nyelvű változatának visszakeresése a szóban forgó művek nehéz elérhetősége miatt nem volt lehetséges. Ezeket az idézeteket a szerző által idézett angol változatról fordítottuk, a hozzájuk kapcsolódó jegyzeteket pedig változatlan formában vettük át.

Bevezetés

A 19. századi történészek királyok tanácsadói voltak, vezető szerepet töltöttek be a német és az olasz egység megvalósításában, Franciaországnak egy miniszterelnököt és egy köztársasági elnököt adtak, új és régi nemzetek identitását teremtették meg, lelkesítették az ifjú amerikai nemzetet az észak-amerikai földrész meghódításában, a múlt tekintélyével ruházták fel a forradalmakat, végül pedig a tudósok státusába emelkedtek. Mindezekelőtt meggyőzték a tudósok nagy részét arról, hogy mindent a fejlődés viszonylatában kell értelmezni, egyszóval a dolgokat történetiségükben kell szemlélni. Nem meglepő tehát, hogy Thomas Carlyle halhatatlannak nyilvánította a történelmet: „Nem minden népről szólnak próféciák, ellenben az emberiség minden törzse foglalkozott történelmmel, még a legtudatlanabb is, olyanok is, akik alig tudnak ötig elszámolni.”¹

A mai olvasót megmosolyogtatja Carlyle különös állítása és túlzott magabiztossága. Szkeptikus korunk embere minden bizonnyal hiányolja Carlyle szavaiban a kétely és elővigyázatosság szükséges mértékét, vagy éppen a történelem régimódisága miatt érez gyanakvást. Nem jutottak-e már a 19. század történészei is arra a következtetésre, hogy mindenki és minden változik, időtlen fogalmak pedig nem léteznek? Vajon a 19. századdal együtt a történelem felett is eljárt az idő? A szkeptikusok érvelése szerint korunkban egyszerűen csak új módszerekre, új megközelítésekre kell támaszkodnunk az emberi élet „végső” megmagyarázásához vagy ahogyan mások fogalmaznának, a világ megismeréséhez új szellemi eszközökre van szükség. Mai világunkban már nem elég a hagyományos történészek eddigi gyakorlata szerint „a dolgok kialakulását és fejlődését” vizsgálni. Napjaink történészeinek be kell érniük azzal, hogy előássák azt a nyersanyagot, amelynek segítségével a társadalomtudósok az emberi életet „tudományos módszerekkel” megmagyarázzák, esetleg még újra is értelmezik.

A történészek zavarodottan, néha méltatlankodva reagáltak az efféle szkepticizmusra. A technikai zsargon, matematikai megközelítéseket, rendszeranalíziseket, modellépítést és a természettudományos módszereket oly nagyra értékelő világunk a történészeket arra készítette, hogy maguk is fokozatosan bekapcsolódjanak az elméleti vitákba. Mikor a történészek arra kényszerülnek, hogy megmagyarázzák, vajon miért van szükség történetírásra, gyakran olyan régi keletű érvekkel állnak elő, mint hogy a történelem morális és gyakorlatias tanulságokra tanít, a nosztalgia tárgya, új és régi rezsimek legitimitációjának forrása, az emberi kíváncsiság kielégítésének eszköze, Isten hatalmának tanúsága és természetesen, hogy a történelem tudomány. A történelem értelmezhető ezen

¹ T. Carlyle: On History. In *Works of Thomas Carlyle*. [A külön nem jelölt helyeken az idézetek fordítása a kötet fordítójának munkája.] 5 vols. Reprint, New York, 1969, 2. 83.

meghatározások bármelyike alapján, akár lehet a felsoroltak mindegyike is, mégsem képes olyan egységes elméleti rendszert alkotni, amely meggyőző erővel bírna. Ennél is nagyobb nehézséget jelent, mikor a történetírás kritikusai azzal érvelnek, hogy a történettudomány egyes funkciói napjainkra szükségtelenné váltak, amelyekre pedig szükség van, azokat a modern korhoz jobban alkalmazkodó tudományos vizsgálódások színvonalasabban tudják kielégíteni. Jól látható, hogy a történetírás halhatatlanságának képzete a történettudomány funkcióinak felsorolása alapján tarthatatlan; a történettudomány szükségességét csakis azzal lehet alátámasztani, ha sikerül megteremtteni a történelem mint a múlt-ról való elmélkedés és az emberi élet közötti kapcsolatot.

Mikor a történész azt vizsgálja, hogy a történetírás az idők során milyen funkciókat töltött be, láthatóvá válik, hogy ezek a funkciók valójában egy központi jelentőségű tényből eredeztethetők, nevezetesen abból, hogy az emberi élet az idő parancsainak alávetett. Helyesebb, ha most nem tesszük fel azt a kérdést, hogy vajon mi az idő, hacsak nem kívánunk osztozni az ókori kérdező elkeseredettségében: „Mi tehát a idő? Ha ezt senki nem kérdezi meg tőlem, akkor tudom a választ; ha felelni akarok a kérdezőnek, akkor viszont nem tudom.” A pszichológusok, akiket kísérletező kedvük és kvantitatív szemléletük felruház korunk szükséges szakmai tekintélyével, saját módszereikre támaszkodva állapították meg, hogy az idő dimenziója az emberi létezés számára központi jelentőséggel bír. Azt találgatták, hogy a valódi „jelenként” megélt időszakasz, az úgynevezett „mentális” jelen, igazából nem több egy másodperc ötvened részénél. Ezt az a tény sem befolyásolhatja, hogy a valós életben jelen alatt egy ennél hosszabb időszakaszt értünk. Megkerülhetetlen tehát az a következtetés, miszerint az emberi életet nem pusztán a jelenben, hanem valójában három világban éljük át: abban, amelyik van, amelyik volt, és amelyik lesz. Noha e három világ három különálló fogalomként jelenik meg elméleteinkben, a valóságban úgy éljük meg őket, mint amelyek kibogozhatatlanul összekapcsolódnak és számtalan módon hatnak egymásra. Mikor valamilyen fontos új felfedezést teszünk a múlt-ról, egyben a jelen-ről alkotott gondolkodásunkat és jövővel kapcsolatos elvárásainkat is megváltoztatjuk. Ha pedig valamilyen változás következik be jelen körülményeinkben vagy a jövővel kapcsolatos várakozásainkban, az a múlt-ról alkotott szemléletünkre is kihathat. Egy ilyen összetett gondolatrendszerbe helyezve a történelem látszólag a múlt-ról való elmélkedés formájában születik meg, és soha nem szakad el a jelentől és a jövőtől. A történelem tárgya lényegében az „idő sodrában kibontakozó” emberi élet.

Az olvasó számára az efféle történelemről folytatott elmélkedés akár a filozófia kertjében növekvő furcsa virágnak is tűnhetne. Ez azonban nem így van. Éppen ez a múltat, jelent és jövőt megkerülhetetlenül összekötő kapocs rombolja le a történelemnek azt a képét, amely a történelmi kutatást egy száraz falevéllel teli zsákban való értelmetlen kotorászásnak tekinti és emeli a történelmet az emberi élet számára szükséges tevékenységgé. Általa láthatóvá válik, ahogy a jövővel kapcsolatos várakozások előbb a jelen valóságává, majd a múlt emlékeivé válnak – legyen szó akár a nappalok éjszakába fordulásáról, az évszakok váltakozásáról, kormányzatok és államok felemelkedéséről és bukásáról, önön felnőtté válásunkról és megöregedésünkéről. E fejlemények valójában csak az idő kérielhetetlen „előrehaladását” szemléltetik, még ha első látásra olybá is tűnhet, hogy inkább a változást hangsúlyozzák. Súlyos tévedést követnénk el, ha arra a következtetésre jutnánk, hogy a változás az emberi élet egyetlen alapvető tényezője. A látszólag egymástól független változásokat feldolgozó történelmi művek, még a csodálatosan is vannak megírva, az olvasóban olyan érzést kelthetnek, mintha ezer órán át nézne bele egy kaleidoszkópba: a szemléltőt először magával ragadja a mintázatok folytonos válto-

kozása keltette izgalom, később azonban egyre inkább eluralkodik rajta az unalom, majd pedig a hiábavalóság általános érzete. A történetírás nem tekintheti céljának, hogy csakis a változásokat örökítse meg, ez ugyanis az emberi élet valódi természetének tagadását jelentené, melyben a változás élményeit a folytonosság ellensúlyozza. Egyes emberek és népek már jóval korábban felismerték azt, hogy még a legradikálisabb forradalom nyomdokain megszülető „új korszak” is magában hordozza a múlt bizonyos jelenségeit. Még ha e folytonosság bosszantja is azokat, akik a hirtelen és teljes változás mellett foglalnak állást, a folytonosság egyfajta stabilitást, biztonságot, sőt a kényelem érzetét adja az emberi életnek. Ha elfogadjuk, hogy az emberi életre egyaránt jellemző a múltat, jelent és jövőt egymástól elválasztó változás és a köztük fennálló folytonosság, akkor azt is megértjük, hogy a nyugati civilizációban miért jutott ennyire fontos szerep a történészeknek. Ők teremtettek ugyanis összhangot a múlt, a jelen és a jövő között, miközben mindig is tisztában voltak a változás és folytonosság kettősségével. Más szavakkal élve a történészek adtak értelmezést, vagy ahogyan mások mondanák, értelmet az emberi életnek, anélkül, hogy megtagadták volna tőle a folyamatos fejlődés lényegét. E kapcsolat az emberi élet és a történetírás között egyben arra is magyarázatot ad, hogy a történészek nemzedékről nemzedékre, társadalomról társadalomra haladva miért adtak mindig újabb értelmezést a múltnak. Azok, akik a múltszemlélet változásain keresztül kívánják a történelmi igazság megbízhatatlanságát bizonyítani, nem veszik figyelembe azt a tényt, hogy azok a nem teljesen új, de az addigival nem is teljesen azonos „világok”, amelyeket a történészek vizsgálnak, magából az életből következnek. Eleddig minden más, az emberi életet vizsgáló tudomány sikertelenül próbálta feltárni a változatlan igazságot, noha sokan voltak, akik hangsúlyozták elméleteik és meglátásaik időtlenségét.

A historiográfia kutatójának feladatát mindezek alapján viszonylag egyszerű meghatározni. A feladata lényegében annak a feltárása, hogy a nyugati kultúrkör gondolkodói hogyan vélekedtek a múlt-ról és vizsgálódásaik alapján milyen következtetésre jutottak az emberi életre vonatkozólag a múlt, a jelen és a jövő folytonosságának viszonylatában. A historiográfia egyszerűbb része ugyanakkor ezzel véget is ér, az absztrakciókon túl ugyanis a nyugati történetírást alakító fontos kérdések vizsgálatához jutunk: mire vonatkozik a változás? Milyen erők állnak e változások háttérében? Mik a folytonosság kritériumai? Sajátosan nyugati szemszögből nézve, e kérdések a történetírásban úgy váltak jelentőssé, ahogy a dolgok között rendet teremtő erő és az egyéni szabadság értékének egymáshoz viszonyított szerepe formálódott az idők során. Mihez kezdjen a historiográfiaival foglalkozó történész a nyugati civilizáció különböző korszakaiban feltett kérdésekre adott válaszokkal? Dönthet úgy, hogy egyszerűen egy gyűjteményt, esetleg egyfajta historiográfiai enciklopédiát állít össze a múltban alkotott történetiszemléletekről. Ez azonban figyelmen kívül hagyja a történészek azon meggyőződését, miszerint a kronológiai rendszerezés nagyon fontos. Az sem jelentene kielégítőbb megoldást, ha az illető egy elbeszélő keretben, akár a festmények egy képtári folyosón, kronológiai sorrendbe rendezve számolna be a történetírókról és nézeteikről. Ez a módszer mindenesetre nem oldaná meg azt a rendkívül fontos dilemmát, hogy a történetírás története vajon több-e, mint a történetírói szemléletek egyfajta jegyzéke, mely meghatározó rend és irány nélkül az egymást követő korok sajátos világnézeteit képezi le. Noha az egyes történetírók nézetei saját koruk és társadalmuk megnyilvánulásaiként kellő tiszteletet érdemelnek, környezetükből kiragadva egyben érvénytelenné is válnak. Még a modern történettudomány is csak saját korunkra vonatkoztatva tekinthető jellegzetesnek, ezért nem is törekszik egyetemes érvényességre. Azok, akik historiográfiájukat ilyen formában szer-

kesztették meg, nem ismerték fel a történetírásban rejlő irányt, de talán még az élet fejlődését sem.

Voltak olyan historiográfiával foglalkozó történészek is, akik figyelmüket azokra a történetírókra összpontosították, akik érezhetően hozzájárultak ahhoz, hogy kimutatható legyen a történetírás világos és felismerhető irányba haladása. Ennek a nézőpontnak a legismertebb és napjainkban leghatásosabb változata egyenlőséget tesz a történetírás története és a modern történettudomány felemelkedése között. Az ilyen szemléletű historiográfiát író történészek lényegében úgy járnak el, mintha a búzát választanák el a pelyvától, vagyis elkülönítik a múlt történetírásában mindazokat a nézeteket, amelyek hozzájárultak a modern történettudomány kialakulásához, azoktól, amelyek „hibás” meglátásokon alapultak. Az előbbiekről helyeslően, az utóbbiakról pedig elítélően szólnak.

Nincs olyan egyszerű technikai trükk, amely megkönnyíti a választást e két vagy akár más szemléletmódok között. Mikor a történetírás és az emberi lét közötti kapcsolatot teljes összetettségében ragadjuk meg, az egyszerű megoldások lehetősége semmivé válik. Ennek tudatában én arra tettem kísérletet, hogy a történetírás összetett történetét úgy tárjam az olvasó elé, hogy munkám számos dologra segítsen fényt deríteni. Az is igaz, hogy az egyszerűsítéseket kedvelők nem fogják élvezettel forgatni e lapokat. A történetírás minden mai kétely és kritika ellenére is fenn fog maradni mint emberi vállalkozás, hiszen képes volt elutasítani a száraz elméleti rendszereket és érzékeny maradt az emberi élet összetettsége és kreativitása iránt. Hasonlóképpen a historiográfia vizsgálata is akkor a legizgalmasabb és legtartalmasabb, ha nem divatos jelszavakra és mintákra szorítkozik, hanem a teljesség igényével lép fel. Csakis ekkor tudja számunkra a nyugati történetírás történetén át felidézni a történelem által meggett utat és az emberi életnek tett szolgálatát.

A görög történetírás születése

Istenek és hősök időtlen múltja

Mi és a költők • A homéroszi eposzok, amelyeket mára – ártalmatlanná válva – a klasszikus irodalom kincsestára őriz, évszázadokkal ezelőtt még a cselekvés és a büszkeség élő ihletői voltak. Az ókori görögök végtelenül izgalmasnak, tanulságosnak, az ifjúság nevelésében pedig kiváltképpen hasznosnak találták őket. A rómaiak, akárcsak más népek, presztízsük megteremtéséhez a trójaiakhoz vezették vissza eredetüket. Még négyszáz évvel ezelőtt is némely francia és angol tudós büszkén mutatott rá népe trójai gyökereire.

A jelenből nézve ugyanakkor Homérosz nagyszerű Trójája (minden valószínűség szerint Trója Kr. e. 1240 vagy 1230 körül elpusztult VII. a rétege) nem volt más, mint egy szerencsés fekvésű város a Hellészpontosz (ma Dardanellák) bejáratánál, amelynek lakói a kereskedelemnek, az adóztatásnak, a textiliparnak és a lótenyésztésnek köszönhetően meglehetősen jómódúak voltak. A várost egy tarka, pusztításra és fosztogatásra éhes мүкénéi (vagy akháj) nemesekből álló sereg hódította meg. Trója ostroma talán azoknak a мүкénéieknek (vagy akhájoknak) az utolsó felbuzdulása is volt, akik leleményes kereskedőként és még kiválóbb harcosként Kr. e. 1600 és 1200 között uralmuk alatt tartották az Égei-tenger térségét. A trójai háború után nem sokkal a dórok vándoroltak be az égei térségbe, szétzúzták az akháj világot, és ezzel beköszöntött a „sötét kor”.

Homérosz (vagy ahogy más tudósok állítják, néhány *rhapszódosz* vagy költő) 400–500 évvel Trója pusztulása után „szerkesztette egybe” az *Iliászt* és az *Odüsszeiát*; akár úgy, hogy hagyományos elemekből kiindulva alkotott a művészi képzelőerő útján új eposzokat, akár úgy, hogy egyszerűen egymás mellé rendezett már néhány korábban meglévő eposzt. A történész számára ennél zavaróbb körülmény, hogy a nyugati civilizációra oly nagy hatással bíró két eposznak természetesen csak azok a változatai maradtak fenn, amelyeket valaki leírt. E változatok közül pedig az első csak a Kr. e. 6. század folyamán, az eposzok születése után két évszázaddal tűnt fel Athénban. A legnagyobb hatással a szamothrakéi Arisztarkhosz Kr. e. 2. századból származó változata volt, amelyben már eleve összevegyültek a мүкénéi vagy akháj, a homéroszi dór és a Homérosz utáni elemek. Ha bizonytalanul is, de mára már kialakulóban van a мүкénéi korszak és a sötét kor modern megítélése. Ennek alapján kereskedelmi kapcsolatokról, birodalmakról, zsákmányszerző és pusztító hadjáratokról, háborús és kereskedelmi stratégiákról és bonyolult társadalmi rétegződésről beszélhetünk. Ezek a fogalmak minden bizonnyal zavarba ejtették volna a homéroszi kor költőit. A múlt egykorú görög és mai megítélése közti különbség azonban nem egyszerűen kommunikációs problémák eredménye. A költők és a mai kor embere alapvető kérdésekben nem ért egyet: miként ismerjük meg a múltat, milyen erők alakítják az eseményeket és mi a történelmi elbeszélés célja. A világ megta-pasztalásának két eltérő módja áll itt egymással szemben.

Nyelv, istenek, hősök • Amikor a költők istenekről, tettekről, szenvedésről és dicsőségről énekeltek, valójában a múltidézés sajátos felfogását teremtették meg a hőseposzban. Ez a műfaj ugyan nem nélkülözte a humort és az e világi történeteket, sőt még a tiszteletlen részleteket sem, lényegét tekintve azonban nagyszabású és nemes stílusban beszélt az életről és az istenekről. Érthető tehát, hogy az eposzok nyelvezete távol állt a hétköznapi és utcai beszédétől. A költők a múltból szóló történeteket emelkedett stílusban, a rövid és hosszú szótagok szigorú szabályok szerinti váltakozására épülő ritmikus formában adták elő. A számos énekelt hagyományt őrző homéroszi eposzok esetében a hexameter tovább emelte a hősi történet előadásának és meghallgatásának ünnepélyességét. Ez egyben fokozta a hallgatóságban az eposzok által őrzött távoli múlt iránt érzett csodálatot és a költőket a múlt tanítóiként övező tiszteletet. A költők alkalmazkodásuk révén fenn tudtak tartani egy látszólag töretlen epikus hagyományt. Mértékadó írott szöveg hiányában ugyanis a közösségi élet változó elvárásaihoz és valóságához igazíthatták mondanivalójukat.

Az *Iliász* az arisztokraták története. Kereskedők, iparosok és parasztok alig játszanak szerepet a cselekményben. Az arisztokrata ízlésnek megfelelően az *Iliász* nem kronologikus keretben beszél el a tíz évig tartó ostromot, hanem drámai formában csupán néhány hét történetét mondja el. Ez egyben azt is jelzi, hogy az ostrom egyéb eseményeit érdektelenség, unalmasnak és jelentéktelenségnek tekintették, és csak magyarázat céljából utaltak vissza rájuk. A rengeteg embert és hajót megmozgató hadjárat így az istenek cselekedeteinek és néhány hős (hérosz) tetteinek, szenvedélyének, dicsőségének és vereségének hátterévé vált. „Haragot, istennő, zengd Péleidész Akhilleuszét, vészest”¹ – kezdődik az *Iliász*, és ez a hősi elem dominál a későbbiekben is. Kevés a kivétel: a legszembeváltóbb köztük az akháj szövetségesek és hajók minden drámaiságot nélkülöző felsorolása. Míg a hajókatalógus a modern történészeket lelkesedéssel tölti el, mert számba veszi a Tróját ostromló műkénéi szövetséget, az eseményeket feltartja és egyben az izgalmat is csökkenti. Az *Iliász* hallgatóságát sokkal inkább az eposz drámai magja ragadta magával: Akhilleusz története – bátorsága, ereje, erkölcsisége, túlárado szenvedélye és végzete; más hősök Akhilleusszal kapcsolatos tettei; nemes asszonyok szenvedései; az istenek és istennők fondorlatai.

Messzebbre tekint-e Homérosz az *Iliászban* az arisztokraták világánál, bepillant-e egyáltalán a szélesebb emberi életbe és annak rendjébe? Homérosz alkalmanként azt mondja: „betelt vele Zeusz akaratja”². Zeusz azonban közel sem irányított minden emberi cselekedetet, és a trójai háború kezdeményezője sem ő volt. Az események végső oka a mai ember számára bizonyára frivolnak tűnik: a kiindulópont Athéné és Héra bosszúvágya volt a trójai Pariszon, aki Aphroditét náluknál szebbnek ítélte. E választás jutalmaként Aphrodité elérte, hogy Parisz a világ legszebb nőjének, Helenének a kegyeit nyerhesse el. A bosszú eszköze Helené férje, Menelaosz volt. Az istenek és istennők tetszésük szerint avatkoztak be a háborúba: hol közvetlenül kapcsolódtak be a harcokba, hol csak mások fegyverét juttatták célba vagy térítették el, intrikákat szöttek mások ellen, Zeust gyózködték, a halandókat befolyásolták és egymással civakodtak. Az istenek osztoztak tekintélyükben a hősökkel, akik harcaikkal, győzelmeikkel, sebesüléseikkel és halálukkal töltötték meg az eposzi történelmet. Lényegében e hősi történelem a világot

és az időt a küzdő, a változhatatlan becsületkódex alapján álló, a mértéktelen szenvedélyektől fűtött, az istenek által gátolt és megsegített, és a halálra mint a diadalmas élet magasztos lezárására tekintő hősök világára szűkítette le.

A megvetett hétköznapi világ • A hősi történelem kevés figyelmet szentelt a kollektív emberi sorsnak. Az *Iliász* az ostromról, de még Trója pusztulásáról is hallgatott. Ezt az eposzt pedig egyetlen ember kalandos története, az *Odüsszeia* követte, mintha az akhájok sorsa figyelmet sem érdemelt volna. Az akháj múltnak csak azon elemei voltak fontosak, amelyeket a kivételes emberek, az istenek közé vegyülő hősök nemesítettek meg. Mivel az eposzi történelem nyilvánvalóan inkább inspirálni, mint tájékoztatni akart, az események időtlenek maradhattak. Mi jelentősége lehetett a hősöket utánózni vágyó vagy csodáló emberek számára annak, hogy pontosan mikor is volt a trójai háború?

Csak a hétköznapi élet hősiességet nélkülöző dolgait veti igája alá a folytonos idő. Homérosz tudatában volt a hétköznapi élet folyásának, vagyis annak, hogy a Nap felkel és lenyugszik, hogy az emberek megszületnek, felnőnek, megöregszenek és meghalnak, és hogy a tél tavaszba, majd nyárba fordul. Ismerte az emberek sorsát – örömeiket és bánataikat, intézményeiket és tulajdonaikat –, mégis ritkán jegyezte fel őket. Egyetlen költő sem adott volna elő egy arisztokrata közönségnek olyan történeteket, amik híján voltak a hősi cselekedeteknek, vagy szavalt volna vallási ünnepeken, közösségi gyűléseken olyan dolgokat, amik a hétköznapi fáradtságos munkájára emlékeztették volna a hallgatóságot. A közönségnek inspirációra, izgalomra, a legjobb értelemben vett szórakoztatásra volt igénye. Sem nekik, sem pedig a költőknek nem volt arról fogalmuk, hogy a helyes időrendben elmesélt események, akár jelentéktelenségűek, akár fontosak, az eseményeket megmagyarázó kerek elbeszéléssé válhatnak. A múlt csak a nagyobb, elszigetelt eseményekhez kötődő hősi tettek révén nyert értelmet. A jövőről pedig csakis a jóslatok és csodás előjelek beszéltek. Az elképzelés, amely szerint a múlt eseményei befolyásolhatják a jelen eseményeit, távol állt a költők és közönségük látásmódjától. Ők csupán az időtlen eszmények és erények folytonosságát ismerték fel, amiket a múlt hősei tanítottak meg a jelen emberei számára. Ezért maradt tehát fenn a hősi történelem évszázadokon át olyan időkben is, amikor az élet már nem hasonlított ahhoz, amilyen az archaikus görög világban volt. Homérosz hatása még a Kr. e. 4. században is olyan meghatározó volt, hogy Platón sajnálkozva beszélt arról, hogy Homérosz hatalma alatt tartja a görög oktatást és meghatározza az egyének gondolkodását.

Az *Iliász* didaktikai célú használata nem szűnt meg – noha a mű megdőbbentő drámai egysége gyengült –, amikor az *Iliászban* elbeszélt történet egy szinte folyamatos elbeszéléssé bővült, ami a homéroszi eposzok egyes történeteit részletesebben mondta el és néhány újjal is kiegészítette. A homéroszi eposzok „kiegészítőiként” e szövegek szerzői az általuk hiányzó láncszemnek tekintett részeket illesztették be, mint például Helené elrablásának részletes történetét, a trójai Ió meséjét, Laokoón történetét vagy a Trójából visszatérő hősök sorsának részleteit.

¹ Homérosz: *Iliász*. I. 1–2. In *Homérosz*. Ford.: Devecseri Gábor. Budapest, 1967, Magyar Helikon.

² Uo. I. 5.

A múlt emberi dimenzióinak felfedezése

Hésziodosz és a kollektív emberi sors • A Homérosz iránti rajongás továbbelése ellenére a hősi történelem egyeduralma nem maradhatott fenn. Az aszkrai Hésziodosz, aki Homérosz kortársának tekinthető, már eltérő módon látta a múltat. *Istenek születése* (*Theogónia*) című munkája, amely Kr. e. 700 körül keletkezett, a káoszról kiemelkedő kozmosz absztrakt rendjének kifinomultabb megértéséről árulkodik, és az istenek és istennők vázlatos genealógiáit ismerteti. A leginkább figyelemreméltó azonban az, hogy Hésziodosz közös emberi múlt meglétéről beszél. *Munkák és napok* (*Erga kai hémerai*) című művében az emberi múltat öt szakaszra („fajra”, *genosz*) osztja: az első az aranykor, amelyben az emberek az istenekhez hasonlóan gondtalanul, szenvedések és mindennapi munka nélkül éltek, és békésen, öregedés nélkül haltak meg; a második az ezüstkor, amelyben az életet a legnagyobb kegyetlenség és a háborúk iránt érzett tomboló szeretet jellemezte, amikor az emberek lázadtak minden isteni ellen és fiatalon haltak meg; a harmadik a rézkor, amelyben egy rendkívüli fizikai erejű faj élt, amely állandó háborúiban önmagát pusztította el; a negyedik a hősök kora (ezt a szakaszt nem társítja fémhez), telve nemes emberekkel és félistenekkel, akik elődeikhez hasonlóan szintén háborúkban pusztították el magukat, amelyeknek egyike éppen Homérosz trójai háborúja volt; és végül az ötödik szakasz a vaskor, Hésziodosz és a hétköznapi emberek kora, amely alig kínált mást, mint szenvedést, igazságtalanságot, a jóindulat általános hiányát, öregedést és halált.

Hésziodosz ezzel a múltat nemcsak kontinuitáshoz hasonló jelleggel, de iránnyal is felruházta. Az állítás, amely szerint az emberi történelem az aranykor óta hanyatló utat jár, a nyugati történetírásban folyamatosan visszaköszön, bár a későbbiekben nem Zeusz akaratát jelölték meg ennek okaként.

Új elképzelések a világról és az időről • Kr. e. 800 után a poliszok felemelkedésével a görög világ jelentős változáson ment át. A polisz egy városi központból és az ehhez kapcsolódó vidéki területekből álló városállam volt. Ezek a nagyon eltérő méretű, különböző államformájú és kulturális fejlettségű államok szorosan összetartó, önmagukat kormányzó közösségek voltak, amelyeket az egyéni autonómia igénye és a törvények és szokások által megkivánt konformitás között meghúzódó heves és kreatív feszültség jellemezte. Legjobb korszakában a polisz a görög életnek olyan keretét teremtette meg, ami felszabadította az emberi energiák hullámait. Ennek egyik jelentős megnyilvánulása a görög gyarmatosítás folyamata volt: nemsokára a görögök úgy ülték körbe a Földközi-tenger partvidékét, „mint békák a pocsolyát”. Amikor a görög gyarmatosítók, kiváltképpen a Kis-Ázsia partján megtelepülők más szokású és vallású kultúrákkal kerültek szembe, egyre inkább tudatára ébredtek hellén identitásuknak. Noha a görögöket felsőbbrendűségük érzete akadályozta a kulturális asszimilációban, a görög gondolkodást mindenképpen befolyásolta annak a felismerése, hogy a világ nagyobb és sokszínűbb. Mindez jelentősen hozzájárult azokhoz a változásokhoz, amik a görög költészetben, művészetben, gondolkodásban és mindenekelőtt a leginkább előtérbe kerülő filozófiában zajlottak le.

A szellemi forradalom a Kr. e. 6. században a milétozi Thalésszal kezdődött, majd más filozófusokkal folytatódott. Ennek eredményeképpen a kozmosz elvesztette antropomorf szerkezetét. A filozófusok inkább az összes ismert dolgot alkotó szubsztanciákat és azokat a folyamatokat vizsgálták, amik során ezek a szubsztanciák a dolgok végtelen válto-

zatosságává alakulnak át. A korai filozófusok mindegyike még inkább a kozmosz titkaira keresett válaszokat, semmint az emberi lét problémáira. Csak a 4. században fordultak a szofisták az emberi élettel kapcsolatos jelenségek felé. A görög életben lezajlott változások, amelynek a szellemi forradalom egy fontos eleme volt, mégis igen hamar befolyásolták a görögök múltból alkotott elképzeléseit.

Ahogy a görögök, kiváltképpen az iónok mind magabiztosabbnak érezték a világ felletti gyakorlati és szellemi hatalmukat, nagyszabású vállalkozásba fogtak, hogy megvizsgálják az *oikumené* földrajzát és népeit. Azok, akik e vizsgálódásban (*ιστορία* vagy *historia*) szerepet vállaltak, módosították az élet két alapvető dimenziójáról, vagyis az időről és a térről alkotott görög nézeteket. A görögök felfedezőútjai nyomán, amelyek a Földközi-tenger és a Fekete-tenger partvidéki területei és a Közel-Kelet mellett bizonyos mértékben még az Atlanti-óceáni partvidékre is eljutottak, a korabeli világ jelentős területeit átfogó új leírások születtek. Különösen figyelemre méltó a milétozi Hekataiosz *Periégeszisz* (jelentése megközelítőleg „körbevezetés”).

A felfedezések és a racionális szervezés iránti lelkesedés hamarosan a görögök időről alkotott nézetét is átalakította. A hősi történelem lényegénél fogva szakadozott jellegével szemben a földrajztudósok világa és a filozófusok kozmosza folytonos volt. Homérosz hősei a múlt egy meghatározatlan pillanatában „éltek”, és a jelenel mindössze a hősök példája és cselekedeteik tanulsága állt kapcsolatban. Az *Iliászban* nincsenek dátumok. Homérosznak egyrészt nem állt rendelkezésére egy olyan kronológiai keret, amelybe a trójai háborút beilleszthette volna, másrészt nem is volt fontos számára, hogy ismerje az események időpontját. Mivel a hősi eposz szempontjából az idő kontinuitása lényegtelen volt, Homérosznak is közömbös volt az évek egymást követő sora. Jól tükrözik a homéroszi időszemléletet Glaukosz Diomédészhez intézett szavai:

„Mint levelek születése, olyan csak az embereké is.
Földre sodorja a lombo a szél, de helyébe az erdő
mást sarjaszt újból, mikor eljön a szép tavasz újra:
Így van az emberi nemzet is, egy nő, más meg aláhull.”³

Lényegét tekintve egyes görög gondolkodók az emberiség életének egymást követő szakaszai, vagyis a nemzedék fogalmának használatával tették meg az első lépést a kontinuum idő megragadása felé. Az *Iliászban* viszont a nemzedékekre vonatkozó utalás mindössze a hétköznapi emberi élet jelentéktelenségét, sőt hiábavalóságát emeli ki.

A görögök Kr. e. 500 körül az idő kontinuum felfogása felé kezdtek tapogatózni. Ezzel a történelemnek egy olyan értelmezése kezdett kibontakozni, amelyben az évek eseményekkel teli sorozata a jelentől a legtávolabbi múltig nyúlik vissza. Az időtlen istenek nem követeltek meg ilyen időértelmezést, és az örökérvényű tettekkel megdicsőülő hősöknek sem volt szükségük erre. A polisz lakóinak viszont, amint maguk kezdték formálni életüket, hasznára vált az idő kontinuum felfogása. A poliszbeli lét ugyanis nem a hősi élet elszigetelt epizódjaiból állt, hanem az intézmények, szabályok, törvények, szerződések és elvárások folyamatosságán alapult.

³ Uo. VI. 146–149.

A múlt kronologikus rendje • A milétoszi Hekataiosz, aki minden erejével igyekezett az általa ismert világ földrajzát racionális elvek alapján leírni, *Leszármazások (Genealogiai)* című munkájában az idő problémájával is foglalkozott. Életművének töredékesen fennmaradt részei arra utalnak, hogy Hekataiosz oly módon kísérelte meg az emberek kora és az addig időtlen mitikus kor közti szakadékot áthidalni, hogy megszerkesztette a pontosan azonosított nemzedékek egymást követő, hiánytalan sorozatát. Az a gyakorlat, amely a városok, népek és családok illusztris őseit az istenek és hősök homályos korában kereste, megalapozta a kapcsolatot a távoli múlttal. Ezt a kapcsolatot pedig Hekataiosz már emberi keretek között próbálta értelmezni.

A lüdiai Xanthosz a Kr. e. 5. században népének múltját egészen utolsó királyuk, Kroisosz bukásáig örökítette meg. Figyelemre méltó, hogy Xanthosz kísérletet tett arra, hogy a múlt emberi eseményeit, legyenek azok mitikusak vagy sem, olyan emlékezetes természeti katasztrófákhoz kapcsolja, mint például földrengések vagy aszályos időszakok. Később, ugyancsak e század folyamán a leszboszi Hellanikosz *Tróika* című művében a kronológia eszközeként olyan generációs listát használt, aminek segítségével Trója bukását nagyjából a Kr. e. 1240 évvel megegyező időpontban jelölte meg. *Athén történetében (Atthisz)* pedig már a generációs lista keretein is túllépett, és – noha Thuküdidész később bírálta Hellanikoszt – egy új eszközt, a városok és templomok által vezetett tisztségviselői listákat javasolta az események datálására. Hellanikosz maga az argoszi Héra szentély papnőinek, egy másik művében pedig a karneiai játékok győzteseinek listáját használta erre célra. Az argoszi lista segítségével merész kísérletet tett egy sor görög, szicíliai és római esemény – ideértve Róma alapítását is – kronologikus rendezésére.

Hellanikosz ötlete más listák használatához is elvezetett: az olümpiai győztesek éliszi Hippiasz szerkesztette jegyzékéhez, a spártai ephoroszok Kr. e. 755-ben kezdődő listájához és a Kr. e. 683/682-től szerkesztett athéni arkhónlistához. Hogyan lehet ezeket az ephoroszokra, arkhónokra, papokra, papnőkre és versenyekre vonatkozó különböző jegyzékeket egységes időkeretűvé szerkeszteni? Erre a kérdésre hosszú ideig nem volt válasz, s amikor a hellénisztikus korban megszületett a megoldás, az sokkal inkább praktikus szükségszerűségből, mintsem a probléma elméleti vizsgálatából jött létre. Egy olyan egységes időkeret megszületése, amely minden görög számára egyaránt érvényes volt, a városállamok töredezett világa számára még nem volt praktikus szükségszerűség. Így még Hellanikosz két híres 5. századi utóda, a halikarnasszoszi Hérodotosz és az athéni Thuküdidész is megmaradt a hagyományos kronológiánál.

Hérodotosz, akinek átfogó munkájához nagy szüksége lett volna az egységes kronológiára, egyszerűen csak improvizált. Mivel nem látott egységesítő kötelekeket a lüdek, perzsák, egyiptomiak és görögök történelmében, nem adott e népek történetének valódi kronológiai egységet. Minden résznek megvan a maga saját kronológiai szerkezete. Alkalmi próbálkozásai, hogy a görög és keleti időkereteket összehangolja, sikertelenek maradtak; különösen igaz ez az egyiptomi királylistákra irányuló kísérleteire. Történeti művében a cselekmény nélküli etnográfiai és földrajzi leírások nem igényeltek következetesen megszerkesztett időkeretet, az elbeszélő részletek esetében pedig a történetek logikai rendjére bízta, hogy az egyben az időbeli sorrendiségre is utaljon. Hérodotosz kronológiája csak az ión lázadás tárgyalásától kezdve vált rendezettebbé.

Thuküdidész, mint megannyi más szempontból, a kronológia tekintetében is rendszerebb volt. Módszere a peloponnészoszi háború kezdetének datálására egyszerre jelzi a kortárs görög kronológia eredményeit és korlátait: „Tizennégy éve tartott már az Euboiá elfoglalása után harminc évre megkötött fegyverszünet, de a tizenötödik évben – mikor

Argoszbán Khrüszisz már negyvennyolcadik éve töltötte be a papnői tisztséget, és Spártában Ainésziasz volt az ephorosz, Athénban pedig Püthodórosz volt az arkhón, s még négy hónap hiányzott hivatali idejéből –, a potidaiai csata után négy hónappal, a tavasz beköszöntével egy háromszáz embert sem számláló thébai csapat két boiótarkhosznak, Phüleidész fiának, Püthangelosznak és Onétoridész fiának, Diemporosznak a vezetésével fegyveresen behatolt a boiótiai Plataiába, az athéniak szövetséges városába.”⁴

Miután a háború kezdetének időpontját kijelölte, Thuküdidész többet nem fordult a tisztségviselők listájához, innen már csak az elmúló nyarakat és a teleket számlálta, így a háború története ezzel saját időkeretét teremtette meg.

ephoros : 5 db spártai magasztosági hivatalnok

⁴ Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. II. 2. Ford.: Muraközy Gyula. Budapest, 1999, Osiris.

2. fejezet

A poliszok korának történetírói

A polisz új története

A régi *ιστορία* hagyományai lassan halványultak el. Noha Hérodotosz történeti munkájában a hangsúlyt magára a görög–perzsa háborúra helyezte, művében az etnográfiai és földrajzi tényezők továbbra is fontosak maradtak. Élvezettel mesélt az emberek eredetéről és szokásairól, városokról, régiókról, különböző államok berendezkedéséről, politikáról és Egyiptom, Arábia, India, Szkúthia, Libúia vagy Thrákia furcsaságairól. Hérodotosz leírásai nem egyszerűen a különös emberek és helyek iránti emberi kíváncsiságot kielégíteni vágyó kitérők voltak, hanem széles körű kultúrtörténeti kikerekedő tartalmú vizsgálódások. A tudósok szenvedélyes vitákat folytattak arról, hogy Hérodotosz műve egységes munkának tekinthető-e. A polisz görög történetírással szembeni végső igényének bemutatására azonban elegendő itt annak érzékeltetése, hogy a görög–perzsa háborúk egységes keret adtak a perzsákról és görögökről szóló történeti könyveknek. A görög múltszemlélet azonban a későbbiekben egyre inkább az államok sorsára helyezte a hangsúlyt, jelentősen leszűkítve ezzel a régi *ιστορία* látókörét. Ennek a fejlődésnek a legfontosabb eredménye Thuküdidész munkája volt.

Háború: a múlt alapvető közös élménye • A trójai háború a heroikus történelem nagyszabású színtere volt. A hősök e háború keretei között éltek életüket és haltak meg, az akhájok népe pedig, ugyan kisebb mértékben, de e keretek között mutatta meg kiválóságát és gyengeségét. Hérodotosz és Thuküdidész műveiben azonban a két újabb nagyszabású háború megfosztotta a trójai háborút a görög emlékezetben elfoglalt kitüntetett helyétől. Hérodotosz a görög–perzsa háborúk történetének elbeszélésével a görög győzelem és dicsőség, míg Thuküdidész a peloponnészoszi háború történetének megírásával a görög önpusztítás korszakának történetírója lett.

Beszámolóikban sokkal több minden változott, mint egyszerűen a csaták vagy a hősök nevei. Míg Homérosz trójai háborújában nemes hősök harcoltak, Hérodotosz és Thuküdidész háborúi a hétköznapi ember kollektív élményét jelentették. Művek megírásakor kevésbé volt szükség költői génuszra és ihletettségre, mint a prózairás eszközeinek ismeretére és elemzőkészségre. A trójai háború az istenek és hősök távoli és ködös korában játszódott le, míg a perzsa és peloponnészoszi háborúk friss élményt jelentettek olyan embereknek, akikkel bárki találkozhatott a piactéren vagy a perzsa udvarban. Egy általános emberi élményként értékelt háborúval kapcsolatban pedig már a miért? mit? mikor? és hol? kérdéseit is fel lehet tenni; a kérdésekre pedig az emberi indítékok és cselekedetek fogalmainak segítségével kaphatunk választ. Ez a tisztán kikristályosodott múltszemlélet pedig azt is jelentette, hogy a múlt tanulmányozása már nem oldódott fel a régi *ιστορία* nagy általánosságban megfogalmazott vizsgálódásaiban, hanem letisztult

és önálló identitást nyert: az emberi tapasztalat vizsgálata lett a múlt elemzésének részén.

Hérodotosz és Thuküdidész nem csupán különböző háborúkról írtak, hanem eltérő megközelítéssel is dolgoztak. Hérodotosz a régi *ιστορία* egyes elemeit vitte tökéletességre, és beszámolóját a görög–perzsa háborúk (Kr. e. 490 és Kr. e. 480/479) történetével zárta. Nagy ívű kultúrtörténete a görög városállamok, különösen Athén ünneplésével zárult. Nem így Thuküdidész, akinek céljai történeti művének írásakor radikálisan különböztek Hérodotosztól, noha személyével és művével kapcsolatban számos kérdésre nincs válaszunk: miért csak Kr. e. 411-ig ismertette a peloponnészoszi háború történetét, noha a háború jóval később fejeződött be; mikor írta munkáját; mikor halt meg; vajon tisztában volt-e azzal, hogy az általa megírt hadjáratok valójában egy háború eseményei voltak? Bármilyen végső álláspontra is jutnak e kérdések tekintetében a kutatók, Thuküdidész munkájának egységességében, amely a széles körű hérodotoszi kultúrtörténettel egy drámai erejű beszámolót szegezett szembe, senki sem kételkedhet. Mindössze öt alkalommal érezhető az, hogy Thuküdidész eltér a háború eseménytörténetének fő vonalától, ám ezek a részletek is a háború további magyarázatául vagy Thuküdidész módszerének ismertetőjéül szolgálnak. Egész művében kerületlenül következetességgel összpontosít saját korának, vagyis a peloponnészoszi háború eseményeinek feltárására és előadására. Miért is vesztegetné idejét a megelőző korok történetére, hiszen művének legelején arra a következtetésre jut, hogy „sem a korábbi háborúkat, sem az egyéb eseményeket ne tartsam jelentősnek”.¹

Sem Hérodotosz, sem pedig Thuküdidész nem azért írt ezekről a háborúkról, hogy dicsőítse őket, hanem azért, mert a háborút olyan erőnek tekintették, ami alapvetően befolyásolta a görögség sorsát. Hérodotosz a görög–perzsa háborúkat a zsarnokság és szabadság erői, a Kelet és a Nyugat, egy despotikus királyság és a polgárok által kormányzott városállamok közötti nagyszabású összecsapásként értékelte. Nehogy azonban bárki egyszerűen a jó és a rossz küzdelmeként értékelje a háborút, Hérodotosz felhívta olvasói és hallgatói figyelmét a perzsák számos csodálatra méltó szokására, a demokratikus berendezkedésű államok polgárságának megbízhatatlanságára, illetve arra az ellentétre, ami a perzsa birodalom higgadt egysége és a görög városállamok harsány viszálykodása között feszült. A „barbárok”, vagyis a nem görögül beszélő népek iránti nagyfokú megértését és feltűnően kozmopolita szemléletét sokan elfogadhatatlannak tartották és csak azért bocsátották meg neki, mert Hérodotosz dicsőítette a perzsa háborúban felvállalt görög ügyet.

Thuküdidész úgy írt a peloponnészoszi háborúról, hogy szemtanúként követte nyomon először Athén erejének és hatalmának hanyatlását, később pedig azt, ahogy a bukás nyomorúsága mindent maga alá temet. Ezek a nagy jelentőségű események Thuküdidészt arra sarkallták, hogy a maguk meztelen valóságában tárja fel az erőket, kényszerítő tényezőket, döntéseket, stratégiákat, irányelveket és szenvedélyeket, amik befolyással voltak a háborúra. A peloponnészoszi háború tehát nemcsak azért érdemelt figyelmet, mert a görög tudat meghatározó élményévé vált, hanem azért is, mert felszínre hozta azokat az alapvető és megváltoztathatatlan szabályokat, amik a politikai eseményeket irányították. E szabályokat keresve Thuküdidész arra a megállapításra jutott, hogy a háborúkat csak részben irányíthatja az emberi akarat. Noha úgy tűnt, hogy Spárta és Athén kizárólag a két fél tudatos és szabadon meghozott döntéseinek eredményeként

¹ Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. I. 1. Ford.: Muraközy Gyula. Budapest, 1999, Osiris.

csapott össze, valójában a politikai helyzet mélyén már ott voltak azok az erők, amelyek a háború irányába terelték a két államot: Spárta és Athén ugyanis alapvető érdekellentétben állt egymással. Ezek az érdekek pedig az ember engesztelhetetlen hatalomvágyából eredtek, és Thuküdidész szerint éppen ez az emberi események legfontosabb mozgatója.

Az istenek elhallgatnak • Homérosz eposzaiban az istenek és istennők kielégíthetetlen buzgalommal vettek részt a halandók ügyeiben. Hekataiosz és más korai történetírók az istenek és istennők genealógiájának kutatásakor ezeket a meséket nem kérdőjelezték meg, a hagyományos történeteket azonban a hódolat és csodálat érzete helyett inkább a távoli szemlélő lelkületével közelítették meg. Noha ezek a szerzők még nem kételkedtek az istenekben és a hősökben, de a mitikus és epikus hagyományokat az emberi élet kereteihez igazították. Hekataiosz *Genealogiai* című munkájában érzékletesen fejezte ki ezt a hozzáállást: „Ezeket úgy írom, amint azok – véleményem szerint – igazak. Mert a görögök beszédei nagy számban forognak közszájon, de ahogy én látom: nevetségesek.”²

Noha Hérodotosz munkájában az istenek és istennők továbbra is előkelő helyet foglaltak el, a történetíró már ritkábban és kifinomultabban számolt be a még mindig jelentős szerepet betöltő isteni beavatkozásról. Az arrogancia, a túlradó büszkeség, a gazdagság vak élvezete, a látszólag szűnni nem akaró sikerek mind magukra vonták az istenek dühödöt féltékenységét. „Ó, Kroiszosz – válaszolt Szolón Kroiszosz kérdésére –! Engem kérdezel az emberi dolgok felől, aki jól tudom, hogy az istenek irigyek és szeszélyesek!”³ Hasonló módon figyelmeztette Artanabosz Xerxészt, hogy ne viseljen háborút: „Láthatod, hogy az isten azokra sújt villámaival, akik a legmagasabbra törnek, és nem engedi őket gögjükben tetszelegni, a kicsinyekre pedig úgyszólván rá sem hederít. Láthatod azt is, hogy villáma mindig a legmagasabb fákat és palotákat sújtja, mert az isten azt semmisíti meg, aki a legkiemelkedőbb.”⁴ Eltekintve azonban a harag ilyen alkalmi megnyilvánulásaitól, Hérodotosz munkájában az istenek már nem hallatják hangjukat. Ez az ellentmondás egyben Hérodotosz zavarodottságát is jelzi az emberi döntések, az emberi sors és az isteni ítéletek közötti kapcsolat természetének meghatározásával kapcsolatban. Hérodotosz lényegében arra jutott, hogy az emberek saját maguk formálják életüket: vesztüket saját gyengeségeik okozzák, sikereiket pedig önnön maguknak köszönhetik. Mindez szemben állt azzal a korábbi nézettel, ami szerint az ember bukásáról az istenek döntenek, diadalaikat pedig az istenek szavatolják. A történelem tehát csakis akkor válhatott az emberek és cselekedeteik történetévé – és Hérodotosz ezt akarta megírni –, ha az emberek viszonylagos szabadságot nyertek az istenek befolyása alól.

Thuküdidész szerint az istenek sohasem alakították közvetlenül az emberi események menetét. Noha elfogadta, hogy az emberek sorsát jelentősen befolyásoló személyeket gyakran vezeti istenekbe, jóslatokba, megérzésekbe vetett hitük, ő maga mégsem bízott az efféle útmutatásban. Néhány alkalommal azonban mégis úgy tűnik, mintha Thuküdidész is megfogadta. Művének elején, amikor a peloponnészoszi háborút a nagy háborúk egyikének nevezte, számos bajjóslatú előjeltől is beszámolt: súlyos földrengések, éhséget eredményező szárazság, pestis és napfogyatkozás előzte meg a háborút. Későbbi elemzésében ugyanakkor az ilyen jelenségek nem kapnak szerepet. Thuküdidész a há-

borukat és a birodalmakat az emberi élet sajátosságaiból fakadó erőviszonyok alapján értelmezte. Szenvedélyek, téves számítások, túlradó ambíciók okozzák az emberek végétét és sikereit. Thuküdidész úgy érezte, nem kell az istenekről beszélnie.

Erők és okok • A múlt megközelítésének változása különösen jól megfigyelhető azon, hogy milyen okoknak tulajdonította Homérosz, Hérodotosz és Thuküdidész az általuk megírt háborúk kitörését. Homérosz szerint a trójai háború Parisz ostoba ítélete, illetve Héra és Athéné bosszúvágya miatt robbant ki. Hérodotosz a görög-perzsa háborúkról készült munkájában egy egész sor sajtáságos körülményt ismertet, amik az eseményeket a háború irányába terelték: bajkeverő számkivetettek a perzsa udvarban arra biztatták Xerxészt, hogy viseljen háborút a görögök ellen; csalárd jóslatok; Xerxész személyes elkötelezettsége birodalma hatalmának növelésére; a hadiszákmány és a görög gazdagság feletti ellenőrzés vágya; és természetesen az athéniak elleni bosszúvágy, amiért azok segítséget nyújtottak a perzsa uralom ellen lázadó iónoknak. Mindenekelőtt azonban Xerxészben lobogott izzó, bár kissé homályos ambíció: „nem fog a nap olyan országot látni, amely határos volna a miénkkel”⁵. Ez a túlradó becsvágy végül a perzsák teljes vereségét is maga után vonta, hiszen kiváltotta az istenek haragját, akik rossz szemmel nézték Xerxész túlságosan növekvő hatalmát. Lényegét tekintve azonban a háború Hérodotosz által felhozott okai emberi motivációból eredtek.

Thuküdidész Hérodotosz magyarázatát nem tartotta kielégítőnek. Ő már megtette azt a rendkívül fontos különbségtételt, ami a háborút kirobbantó eseményt – ez esetben Spárta és Athén beavatkozását a Korinthosz és Korküra között Epidamnosz kérdésében kibontakozott viszályba – és az alapvető okot választja el. Thuküdidész szerint ez utóbbi a következő: „A legigazibb, noha legritkábban emlegetett oknak azt tartom, hogy az athéniak hatalmának növekedése félelemmel töltötte el, majd háború megindítására készítette a lakedaimóniakat.”⁶ A peloponnészoszi háború tehát nem az istenek vagy királyok szeszélyes vágyai vagy éppen megfontolatlan emberi szenvedélyek miatt robbant ki; a fő ok az emberek soha nem szűnő hatalomvágya volt. Athén azzal, hogy a görög városállamok perzsák elleni önkéntes alapú szövetségét fokozatosan birodalommá alakította át, a háborúskodás magját vetette el álvetettjei körében és vetélytársában, Spártában. Az athéniakat pedig egy alapvető emberi tulajdonság, a mások feletti uralkodás vágya vezérelte az imperializmus felé. Ehhez hozzájárult még szövetségeseik tétlensége is, akik szívesebben fizették meg a sarcot, mint hogy vállalták volna a fegyverkezéssel és a háborúba lépéssel járó áldozatokat.

A háború menetét Homérosz és Hérodotosz egymásnak ütköző szenvedélyek drámájaként ábrázolta. Thuküdidész ezzel szemben rámutatott a háborúk és az emberek közösségi életét szervező erők közötti kapcsolatokra, és arra kereste a választ, hogy a megszerzett hatalom hogyan befolyásolja az állam sorsát. Noha a tevékeny életet választó athéniak méltók voltak a mások feletti uralomra, hamarosan rá kellett ébredniük arra, hogy a már megteremtett birodalmat akarattal felszámolni nem lehet. Ha ugyanis ezt tennék, a birodalom felszámolása egyúttal új életformájukat is elpusztítaná. Így aztán, ahogy múlt az idő, a birodalom fenntartásának közvetlen indítéka is megváltozott: Athén először félelemből, később a dicsőségért, végül pedig a nyereség miatt uralkodott más államok felett. E fejlődési folyamat során maga az igazság is, amely csak egyenlők kö-

² Hekataiosz: I, 1a. Ford.: Borzsák István. In *A görög irodalom világa*. Szerk.: Borzsák István. Budapest, 1966. Gondolat, 121.

³ Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. I. 32. Ford.: Muraközy Gyula. 1997. Osiris.

⁴ Uo. VII. 10.

⁵ Uo. VII. 8.

⁶ Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. I. 23.

zött állhat fenn, szertefoszlott, hiszen „a hatalmas [...] végrehajtja, amit akar, a gyenge pedig meghajlik előtte”⁷.

Az athéni hegemonia azért omlott össze, mert az athéni állam gyengeségei, amelyek békeidőben inkább csak kellemetlenségek voltak, a háború szorításában végzetessé váltak. A háború korai szakaszában egy előre nem látható csapás, pestis pusztított Athénban, és vette el számos athéni jövőbe vetett hitét. Ahogy az emberek egyre inkább csak a jelennek éltek, a hagyományok ereje is meggyengült. A normák, a korlátozások, a mértékletesség, vagyis mindazok a társadalomformáló tényezők, amelyek az élet folyamatoságába vetett bizalomra épülnek, erejüket veszítették, és a társadalom szövete foszladozni kezdett. Ahogy gyengült a társadalmi kohézió, úgy váltak a háború megpróbáltatásai is mind nehezebben elviselhetővé. Az Athén problémáit megoldani hivatott háború oda vezetett, hogy felnagyította a kockázatokat, újabb csapásokat szült, megbüntette a rossz számvetést, erőszakot szított a belső ellenzékkel szemben és éppen annak a társadalomnak az alapjait kezdte ki, amelynek a háborúból profitálnia kellett volna. Az olyan kegyetlen zsarnoki cselekedetek, mint a mélosziak lemészárlása, heves ellenállást váltottak ki. A balsikerű hadivállalkozások a demagógok politikai közéletben való szereplésének nyitottak utat. Közéjük tartozott Thuküdidész fekete báránya, Kleón is. A népgyűlésben elhangzó leleményes szónoklatokat gyanakvással figyelő Thuküdidész felismerte, hogy a csalódott nép naiv hiszékenységgel követi azokat a szónokokat, akik első hallásra ígéretes, de valójában katasztrofális következményekkel járó megoldásokat kínáltak. Mind a múlt tanulságait, mind pedig a hosszú távra tervezhető jövőt feláldozták, hogy mielőbb könnyítsenek az éppen vállukra nehezedő terheken. Mindez könnyű lépésnek bizonyult, hiszen sem a népek, sem pedig a szónokoknak nem kellett felelősséget vállalni a nem kívánt következményekért.

Thuküdidész az athéni állam sorsát egy csodálatos elbeszélésben követte nyomon, ami egyben elemző történetírás is volt. A kettő között Thuküdidész nem látott ellentmondást. Valójában az élet maga is azt bizonyította, hogy az egyes esemény, vagyis az elbeszélés tárgya és az általános szabályszerűségek, vagyis az elemzés fő súlypontja együtt létezik. Thuküdidész az élet e két megközelítési módjának összetett kapcsolatát boncolgatta, amikor az egyén szerepét írta le. Kiemelte a demagógok romboló hatását, de még nagyobb hangsúlyt helyezett az államférfi pozitív szerepére. Szerinte az államférfi olyan kapcsolatot alakít ki a tömegekkel, ami bölcs szándékait hatékonysággal ruházza fel, és így fenn tudja tartani az állam életének helyes, bár általában ingatag rendjét, és szavatolhatja az állam biztonságát. Thuküdidész ugyanakkor nem válaszolt arra a sok fejtevést okozó kérdésre, hogy vajon Athén akkor is megsemmisítő vereséget szenvedett volna, ha Periklész nem lesz a pestis áldozata. Elérheti-e vajon egy nagyszerű államférfi, hogy állama sikeresen szálljon szembe a politika nagyobb erejű tényezőivel? Thuküdidész nem adott egyértelmű választ arra, hogy milyen viszonyban áll az egyes ember ereje az emberi élet szerkezetét meghatározó nagyobb erővonalakkal. Ő e két tényező feszültségét az emberi élet alapvető alkotóelemének tekintette.

Új stílus és régi célok • A homéroszi eposzokat és kisebb mértékben Hésziodosz műveit élvezettel lehetett elszavalni és meghallgatni. Hekataiosz és más korai történetírók azonban prózában tolmácsolták mondanivalójukat. Érdekes módon a költészettől a prózáig vezető átmenet a műtszemlélet megváltozásával együtt történt. A prózai forma alkalmat-

lan lett volna a Homérosz és a költők által megénekelte hősi történelem ábrázolására, viszont tökéletesen megfelelő eszköz volt arra, hogy a genealógiák készítésekor minden drámai erőt mellőzve rendszerezze és katalogizálja az isteneket és hősöket.

A ritmus korlátaitól megszabadulva, ám nélkülözve azt az erőt, amit a ritmus adott a nyelvnek, Hérodotosz már az emberi kíváncsiságra és a történetek belső erejére támaszkodott, hogy közönségét magával ragadja. Prózája mindazonáltal kellően szép volt ahhoz, hogy közönség előtt is fel lehessen olvasni, ami egy még erősen a szóbeliség alapján álló kultúrában nagy előny volt. Különös módon éppen az a Thuküdidész hozta létre a legkifejezőbb és legpontosabb prózai stílust, aki a közönség ízlésének kielégítésére semmilyen hajlandóságot nem mutatott és azt remélte, hogy munkája mellőz majd minden „regényességet”. Fáradhatatlan kutakodása, amely inkább a történelem lényegét, mintsem az önmagában érdekes részleteket kereste, szüksézáru, ritmikus prózában öltött testet. Ez pedig a közönségére hasonló hatást gyakorolt, mint maga a költészet. A stílus és a tartalom e csodálatos egysége rabul ejtette Thuküdidész hallgató- és olvasóközönségét, eltekintve a későbbi rétorok kritikáitól és becsmélő megjegyzéseitől.

Thuküdidész munkásságának modern kori magasztalása azonban soha nem terjedt ki arra, hogy művébe harminc-negyven szónoklatot épített be. Homérosz és Hérodotosz is használt beszédeket műveiben, Thuküdidész azonban Homéroszt megbízhatatlan költőnek tartotta, a Hérodotosz által művelt történetírást pedig elvetette. Hogyan igazolta hát, hogy olyan beszédeket használt fel művében, amik nyilvánvalóan nem fedték pontosan az elhangzottakat?

„Ami pedig azokat a beszédeket illeti, amelyeket egyesek részben a háború előtt, részben a háború alatt elmondtak, lehetetlen feladat lett volna azokat, amelyeket én személyesen hallottam, vagy azokat, amelyekről innen vagy onnan mások tudósítottak, szóról szóra visszaadnom. Így aztán ezeket úgy adtam elő, ahogy véleményem szerint egy adott helyzetben kinek-kinek a legvalószínűbben beszélnie kellett, s közben igyekeztem a legszigorúbban ragaszkodni a valóban elhangzott beszéd gondolatmenetéhez.”⁸

Thuküdidész akár azt is mondhatta volna, hogy a beszédek hosszadalmas felsorolások és elvonatkoztatások nélkül készítik elő az események tárgyalását, ismertetik az adott helyzetet és a mögöttes szándékokat. A szónoklatokat élvezettel lehetett olvasni, felolvasáskor pedig különösen jól hangzottak. A beszédek azzal is közelebb kerültek az igazság eszményéhez, hogy alkalmanként ténylegesen elhangzott beszédek részleteit tartalmazták, mint például Periklész temetési beszédének esetében. Lényegében tehát Thuküdidész olyan beszédeket használt, amik vagy valóban elhangzottak, vagy amiket elmondhattak volna, vagy amiket el kellett volna mondani. A beszédek pedig az elbeszélés olyannyira hasznos eszközeinek bizonyultak, hogy a történészek csak néhány évszázada tekintenek el használatuktól.

Homérosztól kezdve a görög történetírók számára rendkívül fontos volt, hogy írásmódjuk a kívánt hatást gyakorolja a közönségre. Az ókori történetírók ugyanis soha nem fedlekedtek meg a történeti tudás közhasznúságáról. Véleményük szerint a történelemnek, vagyis a múlt történetének elsősorban inspirálnia és tanítania kellett (esetenként akár még szórakoztathatott is). Az *Iliász* az embereknek a hősi korról, az istenekről és a hősökről mesélt, és a nemesek érdemeit, a helyes viselkedést dicsőítette. Azok a korai történetírók pedig, akik számára a *ιστορία* az általános vizsgálódás, a kutatás, az adatgyűjtés és a megfigyelés gyakorlati tevékenységét jelentette, ugyancsak rendelkeztek közhasz-

⁷ Uo. V. 89.

⁸ Uo. I. 22

nú céllal: egy új, fikciótól mentes hagyományt kívántak teremteni, ami saját korukat a hősök korával kötötte össze.

Hérodotosz már történeti műve kezdetén hangot ad munkája közhasznú céljának: „az emberek között megesett dolgok az idők folyamán feledésbe ne merüljenek, s ne vesszen el nyomtalanul azoknak a nagy és csodálatra méltó dolgoknak az emléke, amelyeket részben a hellének, részben a barbárok vittek véghez.”⁹ Ezt követően pedig nekilátott, hogy inspiráljon, ismereteket adjon, alkalmanként pedig még szórakoztasson is. Hérodotosznak sikerült megvalósítani szándékait, hiszen olyan történeteket mesélt el, amelyek a helyes mértékre tanítottak, megmutatta az emberi élet megannyi változatát és sikerült az emberek figyelmét a múlt nagy kérdéseire irányítani. Mivel Hérodotosz a múltbeli dolgok elbeszélését ilyen szélesen értelmezte, nem csak a történetírás atyjának nevezték a későbbi generációk, hanem egy speciális történetírás, a kultúrtörténet megteremtését is neki tulajdonítják.

Thuküdidész egyszerre tanította kevesebbre és többre a görögöket. Egyrészt elterelte a görög történetírást a régebbi múlt és más népek életének átfogó tanulmányozásától, és vizsgálódását egy sokkal kisebb világra, a poliszra és saját korára szűkítette le. Miután vizsgálata tárgyát mind időben, mind térben korlátozta, Thuküdidész az államok sorsát meghatározó erők keresése közben részletesen leírta és mélyrehatóan elemezte választott tárgyát. Elemzése módszerére és céljára jó például szolgálhat az athéni pestisjárványról készült beszámolója, amelynek során abban a reményben ismerteti aprólékosan a betegség összes tünetét, hogy egy pontos leírás segíthet majd a szakembereknek a későbbi járványok megfékezésében. A háborúk politikai összefüggéseiről, a demokrácia és a birodalom természetrajzáról is egy ilyen klinikai elemzést kínált a közhivatalokat betöltő személyek számára, rámutatva egyúttal a megszívlelendő tanulságokra is. Noha erősen fűtötte az események pontos rekonstrukciójának vágya, Thuküdidész nem tekintette a történelmet az intellektuális tevékenység tárgyának. Bár erősen fűtötte a pontosság utáni vágy is, mégsem elégedett meg az események egyszerű rekonstrukciójával, hanem a többi ókori történetíróhoz hasonlóan ő is kitért az amellel, hogy a múlt tanulmányozása a közérdeket szolgálja.

A helyzet ironiája, hogy Thuküdidész akaratlanul is, de korlátozta a történelem közhasznúságát, ami mellett egyébként olyan határozottan kiállt. A kifinomult és összetett válaszokat igénylő olvasók szemében oly értékes „új” történelem ugyanis fokozatosan elvált a szélesebb tömegek tudatától. A görögök többsége ugyan minden bizonnyal tisztelettel hallgatta Thuküdidész történelmi munkáját, a múltból őrzött hagyományos elbeszéléseket mégis kielégítőnek, ráadásul kellemesebbnek találták. A thuküdidészi történelem, akárcsak az új görög kozmológia és filozófia, a görögség csak egy részének érdeklődésére tarthatott számot. Úgy is mondhatnánk, hogy elitista jelleget öltött.

Új problémák: az igazság és a módszerek • Az *Iliász* története évszázadokon keresztül jelentős hatást gyakorolt a görögökre. Ahogy az énekmondók időmértékes verselésben előadták az *Iliászt*, az eposz rögzült a hallgatóság tudatában és lelkében. A költői szépségen és a kor eszményeivel való azonosuláson túl valami más is növelte az *Iliász* befolyását: az eposz hosszú időn át valódi vetélytárs nélkül állt a múltból alkotott szemlélet formálásában. Kevéssé számított az, hogy Homérosz százada egyben az írás újrafelfedezésének időszaka is volt, hiszen ekkor még csak kevesen tudtak olvasni. Másrészt az első

⁹ Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. I. 1.

írott szövegek, mint például a tisztségviselők, papok, papnők, atlétikai versenyek győzteseinek listái vagy a hivatalos események dokumentumai a hősi múltszemlélet elsőbbségét nem kérdőjelezték meg. A szóbeli hagyománynak tekintélye volt és kevés kétséget ébresztett a hallgatókban, mert kiválóan megfelelt a közönség eszményeinek és látásmódjának. A történetek azon részletei, amelyek idővel már nem illeszkedtek jól a közönség látásmódjához, fokozatosan használaton kívülre kerültek, idővel pedig eltűntek, hogy helyüket újabb, a közönségnek jobban megfelelő részletek vegyék át. E történetek viszont, miután leírták őket, elvesztették rugalmasságukat, és gyakran kerültek ellentétbe a múltat másként értelmező párhuzamos történetekkel. A Kr. e. 5. században Homérosz múltból alkotott elképzelése egyszerre volt jelen Hérodotoszéval és Thuküdidészével. Noha témájukat tekintve Homérosz és a későbbi szerzők művei kevésbé tartalmaztak átfedéseket, a két, egymástól évszázadok által elválasztott korszak múltszemlélete ellentétbe került egymással. Erre az időre már a görög történetírók is kezdték felismerni – ugyan még csak kezdetleges formában és alkalmasszerűen – a megfelelő módszerek alkalmazásának szükségességét. Ez a tudatosság soha nem jelentett többet annál, mint hogy elbeszélésük egyes elemeinek hitelességéről megbizonyosodjanak.

Hérodotosz, aki többféle hagyományból merített, több alkalommal is említést tett a hitelesség és a bizonyítékok kérdéséről: „Ezt állítják tehát az egyiptomiak. Most pedig rátérek más dolgokra, amelyek szintén ebben az országban történtek, s amelyeket az egyiptomiak és idegenek egybehangzóan adnak elő, itt-ott előállva személyes tapasztalataikkal.”¹⁰ Hérodotosz rámutatott a tárgyi emlékekre, mint például a művészeti alkotások jelentőségére és bizonyító erőt tulajdonított magának a nyelvnek is. Mindazonáltal néhány esetben hiszékenynek bizonyult. Hitelt adott például azoknak a korábbi csataleírásoknak, amelyek Xerxész hadseregét Kr. e. 480-ban 5 283 220 főre becsülték.¹¹ Ítéloképessége az esetek többségében azonban helyesnek bizonyult: „S itt most el kell mondanom egy olyan véleményt, amely alighanem sokaknak nem fog tetszeni, mégsem hallgathatom el, mert az a meggyőződésem, hogy az igazságot fejezi ki.”¹²

Thuküdidész nem sokban járult hozzá a dokumentumok használatának módszertani kérdéseikhez. Saját korának történetírójaként elsősorban a szemtanúk beszámolóit értékelte nagyra. Indulatossan támadta a korai görög múltból készült munkákat, mert szerinte azok szegényes bizonyítékokra támaszkodtak. A múlt iránt érdeklődő ember „nem ad hitelt a költők mindent felnagyító és feldíszító alkotásainak vagy a logographoszok [a mondai hagyomány alapján író történetírók – *A ford.*] elsősorban a közönség meghódítása s nem az igazság kiderítése végett alkotott elbeszélésének, amelyeknek igazságát nem lehet ellenőrizni, s amelyeket idő múltával annyira átszőnek a mesék, hogy elvesztik hitelüket.”¹³

Thuküdidész az *Iliásznak* csak egyes részleteit tartotta értékesnek, mint például a hajókatalógust. Megszámlálta a hajókat, felbecsülte befogadóképességüket, és megállapította, hogy az expedíciós hadsereg meglehetősen kis létszámú lehetett. Mivel a sereg egy részének állandóan élelmiszerről kellett gondoskodnia, a harcra fogható alakulatok létszámának még ennél is kisebbnek kellett lennie.

Amikor Thuküdidész különválasztotta a fikciótól mindazt, amit ténynek tekintett, egyúttal azt is világossá tette, mennyire racionálissá vált múltfelfogása. A milétoszi Hekataiosz

¹⁰ Uo. II. 147.

¹¹ Uo. VII. 185–186.

¹² Uo. VII. 139.

¹³ Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. I. 21.

még arra tett kísérletet, hogy elkülönítse a „történelmi” Héraklészt a „legendák” Héraklésztől. A leszboszi Hellanikosz pedig újrírta a Szkamandrosz folyóval küzdő Akhilleusz homéroszi történetét, hogy az jobban alkalmazkodjon korának hitelességei szembeni követelményeihez, és hogy ne kelljen teljesen elutasítania a történetet. Thuküdidész a történelmet már teljes egészében az emberi viszonyok körébe helyezte. A korszakban még mindig nagyra becsült *Iliászt* költői szertelenségnek tekintette, amely kevés hasznos információt tartalmaz. Hasonlóan kevésre értékelte Hellanikosz *Atthiszának* egyes részeit, a mű kronológiáját pedig pontatlannak ítélte. Más történetíróknak ez a negatív értékelése egyben a későbbi görög történetírás egy jellemző vonását is megelőlegezte. A tudományos tisztességen alapuló jogos bírálat azonban túl gyakran fordult át a hiúság és kötekedés által vezérelt kritizálásba.

Azzal, hogy a történetírók számúzték beszámolóik középpontjából az isteneket és hősokeket, egy újabb nehézséggel is szembesültek: a múlt megannyi emberi eseménye közül melyiket válassza ki a történetíró elbeszélése tárgyául? Hérodotosz munkájában a válogatásnak két szempontja érvényesült. Mint a *ιστορία* hagyományának örököse, hatalmas földrajzi és etnográfiai anyagot gyűjtött össze, amelyet aztán egybeszerkesztett a görög-perzsa háborúk történetének egészen más súlypontú tárgyalásával. Etnográfiai és földrajzi beszámoló egyben azt is érzékeltették, hogy a történelmi munka lapjain mindenfajta emberi tapasztalatnak helye van. Hérodotosz egy-egy személyről, például Kroisoszról vagy Polükratészről szóló történetei az epikus hagyománnyal versengtek, míg a görög-perzsa háborúk története saját korának értékeit és a politikátörténet nézőpontját állította középpontba.

„A halikarnasszoszi Hérodotosz a következőkben foglalja össze történelmi kutatásainak eredményeit, hogy az emberek között megesezt dolgok az idők folyamán feledésbe ne merüljenek, s ne vesszen el nyomtalanul azoknak a nagy és csodálatra méltó cselekedeteknek az emléke, amelyeket részben a hellének, részben a barbárok vittek véghez, sem az, hogy milyen okok készítették őket a háborúra egymás ellen.”¹⁴

Thuküdidész elvetette az átfogó kultúrtörténelmi megközelítést. A történetírónak szorinte az elmúlt emberi élet lényegéről kell beszámolnia, sem többről, sem pedig kevesebbről. Csak ennek van haszna, csak ezt érdemes feljegyezni.

„...akik szeretnék látni a megtörtént események lényegét, s következtetni óhajtanak – ha majd ember voltuk következtében ugyanolyan vagy hasonló dolgok fordulnak elő – a jövőre is, azok, s számomra ez elég, hasznosnak fogják ítélni [művem].”¹⁵

Thuküdidész végül megfizette az árát annak, hogy minden általa lényegtelennek tartott dologtól megfosztotta történelmi művét. Későbbi korok tudósai ugyanis sokat bánkódtak azon, hogy Thuküdidész figyelme kizárólag a politikára és a hadseregére összpontosult, és ezzel megfosztotta az utókort a korszak olyan átfogó ismertetésétől, amelyet éppen egy hérodotoszi történelem nyújthatott volna.

Mennyiben érhető tetten elfogultság a két, politikai számúztetést is megélt történetíró munkájában? Mind Hérodotosz, mind pedig Thuküdidész tisztában volt azzal, hogy az igazság, amit a múlt eseményeivel fennálló összhanggal azonosítottak, a történetírás *sine qua nonja*: a költőktől egyedül ez különbözteti meg őket. Noha Athén iránti szimpátiájuk nyilvánvaló volt, ez soha nem fordult kicsinyes elfogultsággá. Hérodotosz hozzáértően

¹⁴ Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. I. 1.

¹⁵ Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. I. 22

elmélkedett a leghelyesebb kormányzati formáról, mindezt azonban anélkül tette, hogy a díjat magától értetődően Athénnek ítélte volna. Thuküdidész pedig, aki az események lényegébe akart látni, nem engedhette meg magának a vak elfogultságot. Való igaz, hogy az ókori történetírók többségének közös hátterét, különösen azokat, akik köztársaságban éltek, éppen a közügyek iránti elkötelezettségük, ha éppen nem közügyekben való tapasztaltságuk adta. Thuküdidész aligha értené meg azokat a modern vitákat, amelyek a történettudomány objektivitása körül kialakultak. E vitákban egyesek Thuküdidészt az objektív modern kori történészek elődjének tartják, hiszen ő az eseményeket úgy kívánta elbeszélni, ahogy „azok megtörténtek”. Mások viszont éppen azért bírálják, mert figyelmét mindössze a történetírói koncepciójának megfelelő „lényekre” összpontosította. Thuküdidész azonban rámutathatna, hogy sem lelkes támogatói, sem pedig az őt hevesen becsmélők nem igazán értékelték meg, miért is írt történelmet.

A polisz hanyatlása. A viszonyítási pont elvesztése

A Kr. e. 479 utáni években, amikor a közvetlen perzsa fenyegetettség veszélye már elmúlt, a görög világ városállamok viszonylag zárt rendszerévé vált, amelyet az athéni birodalom és annak spártai ellenpólusa dominált. Amikor hetvenöt évvel később Athén hatalma szertefoszlott, előbb Spárta, később pedig Théba kísérelte meg uralmi rendszerét kiépíteni. Ez azonban nekik is csak átmeneti sikereket hozott, mert szűkös forrásait kimerítették, és próbálkozásuk kudarcot vallott. E küzdelmekben maga Athén is részt vett. A többi városállam is gyakran belekeveredett a háborúba, noha soha nem kívántak nagyhatalmi pozícióra szert tenni. A Kr. e. 350 körüli években a görög városállamokon már az általános kimerültség jelei mutatkoztak. A múlt dicsőségének emléke, egy viszonylag stabil és virágzó korszak örömei és komoly társadalmi feszültség jellemezte a görögök életét egészen addig, amíg Kr. e. 338-ban a khairóneiai csatában meg nem fizették az árát annak, hogy képtelenek bizonyultak egy, a poliszon túlmutató politikai rendszer kialakítására. Amikor Philipposz makedón király véget vetett a független görög városállamok korának, a poliszok a görög élet alapvető egységei maradtak, a hatalom központja azonban a makedón udvarba helyeződött át.

Politikátörténet drámai erő nélkül • Hogyan látta a korszak görögsége saját múltját? A görögöknek rendelkezésükre álltak a homéroszi eposzok, Hérodotosz történelmi könyvei, és Thuküdidész műve. Azok a modern történészek, akik hisznek a tudás összegző és előremutató erejében, minden bizonnyal azonnal hozzálátának e három beszámoló összegzéséhez, egybeszerkesztéséhez. A Kr. e. 4. század görögsége azonban különálló egészként hagyta meg ezt a három, múltból szóló művet, amelyek mindegyike saját jogán is nagy tekintéllyel rendelkezett. Ez azért volt lehetséges, mert a három elbeszélés témái között alig volt átfedés. Ehhez még az is hozzájárult, hogy a görög történetírók a hellén kulturális egység ez esetben használhatatlan fogalmán túlmenően nem rendelkeztek koncepcióval az elbeszélések összegzéséhez. Az általuk felhasznált források pedig amúgy sem adtak volna erre módot. Minél távolabbi múltból volt szó, annál kevésbé volt lehetséges az elbeszélés újrírása. A görög történetírók számára azért volt vonzó saját koruk, vagyis jelenük és közelmúltjuk történetének vizsgálata, mert ehhez elérhetőek voltak a források, amelyek amúgy is jobban illettek a forráshasználat általuk követett gyakorlatához. További nehézséget jelentett, hogy nem csupán a múlt újrafutatója nem si-

került nekik, hanem egy másfajta jövőre vonatkozólag sem voltak elképzeléseik. Véleményük szerint ugyanis az eljövendő évek csupán új változatait hozhatják annak a régi emberi drámának, amelynek forгатókönyvét az időtlen emberi természeti írta. Még azok is, akik nyitottak voltak a görögség egyetlen valóban átfogó jövőképe, a pánhellenizmus felé, meg voltak győződve arról, hogy egy ilyen egység nem léphet az emberi élet alapegysége, a görög polisz helyére.

A kortárs történelem elbeszélése ugyanakkor a korszak jellegéből fakadó sajátos nehézségekkel járt. Thuküdidésznek sikerült a múlt eseményeinek sokaságát egységes művé formálni, mert elbeszélésében és elemzésében egyetlen hatalmas háborúra összpontosított. Ebben az időben azonban a történetiróknak a Kr. e. 400 és 338 közötti évek számos eseményét kellett feldolgozniuk, amelyek nem csupán a nagyszerűségnek és a hosszú távú hatásoknak voltak híján, de mindenekelőtt a tisztán felismerhető egységnek is. Művének a nem görög világgal foglalkozó részeiben Hérodotosz a leíró jellegű kultúr-történetet választotta a múlt egyik lehetséges megközelítési módszereként. Ez a történetirői hagyomány azonban kevés követőre talált, mert elhomályosította a görögség Thuküdidész kortárs politikátörténet-írása iránt érzett csodálata. Ami ezután következett, az egy sor kortárs görög történet volt, amelyet a *Hellasz története (Hellénika)* elnevezéssel illettek. Ezek a munkák bizonyos értelemben mind Thuküdidész művének folytatásai voltak: Kratipposz Kr. e. 394-ig, Theopomposz Kr. e. 394-ig vagy 387-ig, Xenophón pedig Kr. e. 362-ig írta meg a görögök történetét. Ezek a szerzők egy olyan korszakkal foglalkoztak, amelyben a polisz válsága még csak közeledett, és úgy tűnt, hogy a görög városállamok világa elég szilárd ahhoz, hogy örök időkre fennmaradjon.

Mivel a küzdelemnek nem volt drámai sodrása, Xenophón számára a megszokott emberi élet egyenletes, hol lüktető, hol csendesebb folyásának leírása maradt. A politika dinamikájáról való thuküdidészi elmélkedés helyett Xenophón *Hellénikája* egyszerűbb, hagyományosabb tanulságokat fogalmazott meg: az istenekre, szabályokra és értékekre vonatkozó hagyományok ápolásának helyességét hangsúlyozta; kiemelte, hogy az istenek azoknak segítenek, akik önfegyelmet tanúsítanak, maguk is fáradoznak céljuk érdekében, és áldozatokat mutatnak be; és hogy a hűség dicséretreméltó tulajdonság.

Elnémított manifesztum a pánhellenizmusért • Dicsőséges napjaikban a görög városállamokban olyan polgárok éltek, akikben égett a vágy, hogy életüket a közügyeknek szenteljék. A polisz iránt érzett mély elkötelezettség ugyanakkor mereven el is választotta egy mástól az egyes városállamokat. Az erősebb városok által megszilárdított hegemonia alkalmanként a polisznál nagyobb egységet teremtett, de mivel erőszakra épült, hosszú távon nem maradhatott fenn. A görögökben ugyanakkor mindig is szilárd meggyőződés élt a hellének kulturális közösségéről. Vajon a görög politikai élet beoltható-e az összetartozás szellemével és megalapozhatja-e ez a szellemiség a görögség integrációjának útját? A híres Kr. e. 4. századi szónok, Iszokratész felismerte, hogy a perzsák elleni harc megteremtette a görög politikai összetartozás és folytonosság érzését. Éppen ezért egy újabb perzsák elleni háborúban látta a politikai pánhellenizmus megvalósításának útját. Két történetiró, akik feltehetően maguk is közvetlen kapcsolatban álltak Iszokratésszal, olyan munkákat alkottak, amelyek saját koruk kérdéseivel foglalkoztak; e két történetiró a küméi Ephorosz és a khioszi Theopomposz volt.

Ephorosz történeti könyveinek ránk maradt töredékei arról árulkodnak, hogy a nagyobb léptékű hérodotoszi történelemszemléletet követve túllépett a görögség világának hatá-

rain. Írt a „barbárok”-ról is, akiknek múltját fontosnak és tiszteletre méltónak tartotta. Ephorosz érdeklődésének középpontjában mindazonáltal az általa következetesen egységesnek kezelt görög világ állt. Ephorosz pánhellenizmusa ugyanakkor nem politikai indíttatású volt. Dinamikus, egységesítő koncepció híján Ephorosz valójában az emberi életéről, elsősorban pedig a görögség életéről festett képet. Jellemző, hogy görögség iránti elkötelezettsége saját szülővárosa iránt érzett mély elkötelezettségét egyáltalán nem csökkentette, mint ezt a Kümé történetéről szóló műve is bizonyítja.

Amikor a modern történészek azt vizsgálják, hogy Ephorosz történeti könyvei milyen mértékben tekinthetőek eredeti munkának, valójában olyan kérdést tesznek fel, amelyet a görög történetirók aligha értettek volna. Ephorosznak, mint a legtöbb ókori történetirónak, nem volt indíttatása arra, hogy a távoli múltat vizsgálja. Célja csupán az volt, hogy más megközelítésben, jobb stílusban írjon, vagy hogy új tanulságokra hívja fel a figyelmet, nem pedig az, hogy újabb tényeket hozzon napvilágra.

Hangok egy konzervatív Hellásért • A Kr. e. 4. században gazdag irodalom foglalkozott az ideális államforma kérdésével. Athén veresége a peloponnészoszi háborúban hatalmas teherként nehezedett a demokráciára, a görög városállamok világának ingatlansága pedig lendületet adott a pánhellenizmusról folytatott eszmecsereinek. A történetiró khioszi Theopomposz *Philippikájában*, e csak töredékeiben fennmaradt életrajzi jellegű művében mindkét problémára megoldást kínált. A mű a Theopomposz által a kor legnagyobb emberének tekintett makedón II. Philipposz (Kr. e. 359–336) politikai jelentőségét hangsúlyozta. Theopomposz a Makedónia vezetésével megvalósított pánhellenizmustól azt remélte, hogy a görög társadalmat konzervatív alapon szervezi majd újjá. A demokratikus Khioszból kétszer is száműzött Theopomposz ugyanis kevés lelkesedést mutatott a demokrácia iránt.

Theopomposznak ugyanakkor nem volt ínyére a szolgálai hízelgés. Kortársai kötekedőnek nevezték, ő pedig élvezte, ha leleplezheti a híres emberek gyengeségeit: szívesen elvitatta tőlük nagy tetteiket, szándékaikat pedig gyakran övezte a gyanú árnyékával. Theopomposz keményen kritizálta Philipposzt részeges mulatozásaiért, bujaságáért és az önmérséklet teljes hiányáért. Ezek a gyengeségek ugyanis tönkretették Philipposzt, aki a görögség nagy vezetője lehetett volna. Theopomposz ezt megbocsáthatatlanul nagy hibának tartotta.

Akárcsak Ephorosz, Theopomposz is elutasította Thuküdidész egyetlen szempontot középpontba állító történelemszemléletét. Theopomposz szerette a kitérőket. Kettejük példája jól mutatja, hogy a világ egésze iránti nyitott kíváncsiság, amely ösztönző erővel hatott a régi *ιστορία*-ra is, a thuküdidészi történetírás mellett is továbbélt. A *Philippika* mindenestre nem tévesztette szem elől eredeti célját, hogy beszámoljon arról az uralkodóról, sőt hogy ünnepelje őt, akinek katonái Kr. e. 338-ban véget vetettek a görög városállamok rendszerének.

A makedónok uralma a pánhellenizmus korszakának kezdetét jelezte; ez a pánhellenizmus pedig szükségszerűen arra volt kárhóztatva, hogy felületes legyen. A görögök közül ugyanis csak kevesen voltak hajlandóak a barbároknek tekintett makedónok és a görögség közt tátongó szakadékot áthidalni. Annak ellenére, hogy a polgári öntudat már elhomályosodóban volt, az egyes görög ember számára az élet közvetlen keretét továbbra is a városállamok jelentették. Még azok is, akik az életük középpontjába az egyéni élvezetek megszerzését állították, a polisz tagjaként valamiféle büszkeséget, a közösséggel való

együtvé tartozást érezték. A görögség továbbra is ápolta az egyes államok jellegzetes hagyományait. Ebben a törekvésében pedig az egyes államok története, a helyi és regionális történelem fontos segítségnek bizonyult.

Amint azt Hellanikosz Attika történetéről szóló műve is jól mutatja, a helytörténetírás a görögség múltkeresésének egyik legkorábbi eredménye volt. Azóta a polisz iránti büszkeség és a források elérhetősége csak tovább erősítette az ilyen jellegű történetírást. A 4. században azonban már egy újabb indíték is szerepet kapott.

Amikor a racionalizmus az erőteljes individualizmussal párosulva kezdte megbontani a hagyomány kötelékeit, a városokban felerősödött egy tudatos ellenerő, a tradicionalizmus is. A helytörténet a közösségi élet azon elemeinek megerősítésére szolgált, amelyek a jelenkort a büntelennel és igaznak hitt múlttal kapcsolták össze. Ilyen tradicionálisak voltak azok az attidográfusoknak nevezett attikai történetírók is, akik műveikben Hellanikosz Attika történetéről szóló munkájának megközelítési módját követték. Műveikben a helyi ünnepek, templomok és szertartások pontos története után kutattak. Ezzel a korszak pontosság iránti szenvedélyes vágyát, amely történetesen a rothasztó racionalizmus szülötte volt, a tradíciók oldalán állították csatasorba. A tradicionalisták azzal voltak elfoglalva, hogy felkutassák például Thészeusz legendájának racionális, koruk számára leginkább elfogadható változatát, hogy így védjék meg a hagyományt a radikális kételkedéstől.

A tradicionalisták voltak tulajdonképpen az első „régiségvadászok”, akik a távoli múlt után kutatva számos értékes adatot tártak fel és őriztek meg. Noha műveik unalmasnak tűnhetnek, a tradicionalisták nagyobb következetességgel igyekeztek az általánosan elfogadott ismereteket meghaladni, mint a saját korukkal foglalkozó történetírók. Működésük célja egyben arra is kényszerítette őket, hogy maguk mögött hagyják az ókori történetírókra annyira jellemző egyoldalú elmélyültséget, amely leginkább az egyes ember szándékainak és cselekedeteinek, illetve az ezekből levonható, a jelen és a múlt számára egyaránt érvényes tanulságok megismerésére irányult. Ők inkább a nem nevesíthető közösségi élet jelenségeit vizsgálták. Eredeti célkitűzésüket, vagyis azt, hogy a közösségi hagyományok igazolásának szenvedélyes kutatásával az attidográfusok némileg elfogadhatóbbá tették ezeket a hagyományokat azok számára, akiket már elért a szkepticizmus szelleme; ennek ára azonban az volt, hogy a hagyományok világába bevezették a tudományos vitákat. A hagyományoknak azonban nem részletes igazolásra, hanem egyszerű elfogadásra volt szükségük. A hagyományok megerősítésére használt történetírás a szkepticizmus élet ugyan nem tompította, a tradicionalistákat mégis arra kényszerítette, hogy legalább részben elfogadják a szisztematikus kételkedés módszerét.

Történetírás közcél nélkül • A görög történetírás témáitól távol esik Xenophón műve, az *Anabaszisz*, amely nem államok vagy hősök, hanem egy csoport egyszerű zsoldos és azok vezéreinek sorsával foglalkozott. Xenophón maga is a zsoldosok egyike volt. A zsoldosokat a perzsa herceg, Kürosz bérelte fel, hogy segítségükkel bátyja, Artaxerxész király hatalmát megdöntse. A görögöket ebbe vállalkozásba a kalandvágy, a hadizsákmány ígérete, és a dicsőség vágya vitte. Kürosz künaxai veresége azonban Kr. e. 401-ben romba döntötte ezeket a reményeket, és ezzel kezdetét vette a zsoldosok fáradságos küzdelme a Perziából való hazatérésért. Az *Anabaszisz* ennek a küzdelemnek a történetét meséli el.

A történetben a görögök valójában az elemekkel harcoltak: ellenfelük a sivár vidék, a vad törzsek és a perzsa szatrapa, Tisszaphernész volt. Amikor Tisszaphernész fogságba ejtette és legyilkoltatta a görög hadvezéreket, Xenophón, a szemmel láthatóan tapasztalt katona vezette át társait a rájuk váró sok veszélyen. A görögök nem egy állam vagy nemes ügy dicsőségéért, hanem egyszerűbb okból harcoltak: „Harcosok, arra gondoljatok, hogy Hellaszért, gyermekeitekért, asszonyaitokért küzdötök.”¹⁶ A beteljesülést pedig nem egy döntő csatában aratott győzelem, hanem az elővéd „Thalassza! Thalassza!” (Tenger! Tenger!) kiáltása hozta meg: túlélte a visszavonulást. Noha mindez egyszerű kaland volt, történelmi léptékek mérve nem volt több egy mellékes eseménynél.

Határozottan egyéni hangja ellenére Xenophón mindkét művében – az *Anabaszisz*ban és a *Helléniká*ban is – hallgatott szerzőségéről. Műveiben a történelmet olyan egyének alakítják, akik cselekedeteik és kiválóságuk révén hatalomra, kimagasló pozícióba emelkednek, majd később a körülmények véletlene folytán vagy összeesküvő ellenségeik árnykodása következtében elbuknak. Xenophón soha nem kutatta, és soha nem értette meg azokat a kérlelhetetlen erőket, amelyek Thuküdidész szerint a társadalmi és politikai intézmények sorsát alakítják. Így válik jobban érthetővé az, hogy miért is sorolták Xenophónt a korai görög életrajzírók közé.

Életrajz: a múlt felidézésének egyik formája • Homérosz *Iliásza* minden kétséget kizáróan személyközpontú mű volt. Az eposz szereplői azonban nem azok az emberek voltak, akikkel bárki összetalálkozhatott a köztereken; olyan emberek voltak, akik egy dicsőséges kor példamutató hőseiként viselkedésükkel a hétköznapi embereket önnön életük korlátainak meghaladására ösztönözték. Azok a tudósok, akik az életrajz, vagyis a híres halandók életét bemutató történetek korai nyomait keresték, kissé bizonytalanul Hérakleidész műlaszai türannosz életrajzát említik, amelyet minden bizonnyal a karüandai Szkülax írt. Más utalások a lüdiai Xanthosz és az khioszi Ión életrajzi munkáihoz vezetnek. Mivel ezek a szerzők mind Kis-Ázsiában vagy a hozzá közel eső területeken éltek, a kutatók az életrajzírás hátterében keleti hatásokat feltételeznek. Ismerve a közel-keleti életrajzírás jól megalapozott hagyományait, ez a megállapítás megfelelhet a valóságnak. Különösen akkor, ha hozzátesszük, hogy a szárazföld görögségének figyelmét hosszú időn át határozottan más kérdések kötötték le.

Az 5. században a görögöket az állam, a hatalom és a hegemonia problémái foglalkoztatták. Hérodotosz mindazonáltal olyan emberekről mesélt történeteket, akiknek élete véleménye szerint tanulsággal szolgálhatott. Thuküdidész is elismerte az egyén szerepének fontosságát, amikor államférfiakról vagy demagógokról beszélt. A 4. század, amelynek során a közösségi kötelékek fokozatosan bomlásnak indultak, és ennek megfelelően az egyén egyre nagyobb jelentőségre tett szert, kedvező időszak volt az életrajz szerepének növekedéséhez. Xenophón *Anabaszisz*a olyan emberek életéről szóló közös életrajznak is tekinthető, akiknek sorsa a történelem menetét egyáltalán nem befolyásolta. Xenophón Nagy Kürosz történetét elbeszélő *Kürosz nevelkedése* (*Küropaideia*) című műve hasonló indíttatású vállalkozás volt. A király erkölcsi és politikai fejlődését bemutató munka jó példája az életrajz ókorban igen kedvelt, és a reneszánsz által később újra-

¹⁶ Xenophón: *Anabaszisz*. III. 4. 46. Ford.: Fein Judit. In *Xenophón történelmi munkái*. Szerk.: Németh György. Budapest, 2001, Osiris.

sőbb újrafelfedezett „...neveltetése” típusú változatának. Mindössze terminológiai kérdés, hogy az életrajz szót csak századokkal később kezdték el használni, a görögök helyette egyszerűen csak a *biosz* (élet) szót használták.

Később a spártai királynak, Agészilaosznak írott enkómionjában Xenophón az életrajzot a történetírás műfajától elmozdítva az életről való filozófiai elmélkedéshez közelítette. Az *enkómion* eredetileg magasztaló költemény volt, amit elsősorban az olümpiai játékok győzteseinek dicséretére írtak. A 4. századi szónokok fedezték fel újra ezt a műfajt, immáron saját céljaikra; Iszokratész pedig magasra állította a mércét, amikor a küproszai Euagoraszhoz írt enkómionjában a király életét a bölcs uralkodó példaként ábrázolta. Xenophón megőrzött néhány történetírássra jellemző mozzanatot az urához, Agészilaosz spártai királyhoz írott enkómionjában, amikor a király életének valódi eseményeivel foglalkozott; a legtöbb figyelmet azonban Agészilaosz erényeinek szentelte, amelyek közül a vallásosságot, az igazságosságot, az önfegyelmet, a bátorságot, a bölcsességet, a racionalitást és az udvariasságot emelte ki.

A görög történetírás korlátai

Egy kivételes évtized története

Egyszerre izgalmas események homályosították el a politikai manővereket és a makedón hódítást. Philipposz huszonnégy éves fia Nagy Sándor nagy vállalkozásba fogott: hadseregével keletnek menetelt, hogy döntő győzelmet arasson, és fényes hódítással koronázza meg a görögök perzsák elleni hosszú küzdelmét. Háborúját diadalra vitte, tettével megannyi görögöt lelkesedéssel töltött el, városokat alapított, addig érintetlen vidékeket tárt fel, és ahogy véghezvitt számos nagyszerű tettet, úgy számos gonosztettet is elkövetett régi szövetségesei ellen. Vállalkozásának eredeti, meglehetősen egyszerű indítéka, vagyis az, hogy legyőzze a perzsa birodalmat, idővel a vállalkozás nagyságához igazodott: a cél a görög és a perzsa kultúra egyesítése lett. Váratlan halálával azonban nem egy egységes állam, hanem fényes emlékek, a kulturális összeolvadás kezdeti szintje és politikai bizonytalanság lett a makedónok és görögök öröksége.

Első pillantásra meglepőnek tűnhet, hogy Nagy Sándor lélegzetelállító eseményekben és grandiózus vállalkozásokban bővelkedő életét nem egy Hérodotosz, Thuküdidész vagy akár egy Xenophón írta meg. Valószínű, hogy a számtalan Nagy Sándorról szóló mű között, amelyek nagy része csak töredékesen maradt ránk, egyetlen hasonlóan nagyszerű munka sem volt. A ránk maradt töredékeket igazán nem tarthatjuk lenyűgözőnek. Már az ókori földrajztudós, Sztrabón is kritizálta azokat, akik Nagy Sándor mellé szegődtek és később történetíróivá váltak, amikor azzal vádolta őket, hogy „szívesebben fogadták a csodálatosat, mint az igazat”.¹ Beszámolóikból hiányzott az éleslátás, a mélység és a kreativitás. Ezek a sovány eredmények igazán nem jelentettek méltó viszonzást azért a figyelemért, amivel Nagy Sándor a történetírókat kitüntette – pedig néhányukat ő maga bátorította, hogy kísérik el hadjáratára. Az sem volna ugyanakkor helyes, ha minden felelősséget a történetírók csekély tehetségére hárítanánk. Nagy Sándor hadjáratát, annak eredményeit és utóhatásait nehezen lehetett a görög történetírás hagyományainak keretei között feldolgozni. Erre a problémára a magyarázatot Nagy Sándor történetíróinak tüzetesebb vizsgálata adja meg.

A hős, az egzotikumok és néhány pletyka • Nagy Sándor imádta a homéroszi eposzokat. Ennek egy példányát maga Arisztotelész és talán Arisztotelész rokona, a történetíró olünthoszi Kalliszthenész készítette el számára. Csupán vázlatosan ismerjük, hogy az Nagy Sándorral tartó Kalliszthenész hogyan számolt be a hadjáratról. Mindenesetre úgy tűnik, hogy Kalliszthenész nem habozott Nagy Sándort héroszként ábrázolni, őseit pedig akár Zeuszsig és Akhilleuszsig visszavezetni. Mások ezt kiegészítették a Nagy Sándort

¹ Sztrabón: *Geógraphika*. XV. 1. 28. Ford.: Földy József. Budapest, 1977, Gondolat.

Priamossal és a nemes trójaiakkal összekötő családi kapcsolattal, így jogot adtak Nagy Sándornak arra, hogy igényt formáljon a trójai örökségre, amit ebben az időben a perzsa birodalom testesített meg. Akik számára ezek a családi kapcsolatok nem voltak ismeretek, egyszerűen hasonlóságot véltek felfedezni a görögök és makedóniak perzsák elleni hadjárata és az akhájok Trója elleni ostroma között. Kalliszthenésznek nem adatott meg, hogy befejezhesse Nagy Sándor történetének megírását: az apródok Nagy Sándor elleni összeesküvésének gyanúsítottjaként vesztette életét. A görögök és a későbbi korok történetírói számára Kalliszthenész a Kr. e. 387 és 357 közötti időszakot tárgyaló *Hellénikát* hagyott örökségül.

Az asztúpalaiai Onészikritosz egészen más típusú hősként ábrázolta a felnőtt Nagy Sándort: a „fegyverben álló filozófus” képe leginkább egy cinikus filozófusra, különösen pedig a szünopéi Diogenészre emlékeztetett. Az olvasó eltűnődhet azon, hogy kozmopolitizmusukon kívül vajon mi lehetett a közös az életet, a kalandokat, kiváltképpen pedig a vagyont, a pompát és a perzsa királyi hatalom fényét szerető Nagy Sándor és az aszketikus Diogenész között. Mindenesetre Onészikritosz megfedekezett a filozófus Nagy Sándorról, amikor olyan érdekes történeteket mesélt el, mint amilyen például az az eset volt, amikor Nagy Sándor visszafordult a további keleti előrenyomulástól, miután az amazon királynővel találkozott a Jaxartész folyónál, vagy amikor különös emberek szókásairól, egzotikus növényekről és állatokról, az indiai szent férfiakról, vagy Muszikanosz legendás és békés királyságáról mesélt. Nearkhosz admirális fő kormányosaként Onészikritosz pontos megfigyeléseket gyűjtött össze a monszunesőről és a Perzsa-öblön átvezető tengeri útról is. Sztrabón azonban nem hagyhatta szó nélkül Onészikritosz munkájának fantasztikus elemeit: „a fantázia fő kormányosának” nevezte a szerzőt. Az Nagy Sándor seregének egy részét Indiából Mezopotámiába szállító flottát vezető krétai Nearkhosz a herodotoszi hagyomány szellemében tette megfigyeléseit. Nearkhosz minden határozott cél és téma nélkül feljegyzett mindent, ami kíváncsiságát felkeltette – lehetnek azok folyók, tigrisek, majmok vagy papagájok. A különféle népekről alkotott értékelései mértéktartóak voltak, hangsúlyozta például az indiaiak másságát, egyben bátorságukra és civilizáltságukra is kitért. Sajnos mindezek mellett Nearkhosznak alig maradt Nagy Sándorról mondanivalója, kivéve azt az egy alkalmat, amikor kifejtette érdekes álláspontját, amely szerint Nagy Sándort vállalkozására eredetileg a *pathosz*, vagyis egy természetéből fakadó meghatározhatatlan, de erős vágy készítette, hogy valami olyat vigyen véghez, amit előtte még senki nem tett meg. Mindez azonban a hódítás során akaratlanul is a görög civilizáció keleti terjesztését hozta meg.

A történetírók egy másik csoportja az „embereket érdeklő történetekre”, vagy úgy is mondhatnánk, a felsőbb osztályok pletykáira összpontosított. A műtilenéi Kharész a perzsa hatásra létrejött tisztségek egyikében szolgálta Nagy Sándort: pozíciója lényegében a kamarás, a titkár és a protokollfőnök feladatait egyesítette. Kharész *Történetek Nagy Sándorról* (*Peri Alexandron hisztoriai*) című művének töredékei beszédesen vallanak arról a gondolkodásmódról, amit ez a poszt megkövetelt és még fejlesztett is: Nagy Sándort az ételek, ivászatok és az alma nagy kedvelőjének ábrázolja – igaz, a műben Nagy Sándor maga nem iszik. A „történetek” sokat mesélnek ünnepekről, gyönyörűséges ruhákról, Nagy Sándor kellemes életéről, személyes környezetéről, a király sátráról és bútorairól is, ugyanakkor egyáltalán nem mondanak semmit a hadi vállalkozás céljáról, nagyszerűségéről. Kevés más írás maradt fenn, közülük pedig egyesek, úgy tűnik, Kharészhez hasonló stílusban írtak (például a kardiai Eumenész, Nagy Sándor titkára).

Az idő múlásával az Nagy Sándorról szóló történetek színvonala is javult. A kasszandreai

Arisztobulosz nyolcvannégy évesen kezdte el írni történeti munkáját. Műve színvonalas beszámoló Nagy Sándor uralkodásáról, bár visszafogott a csatajelenetek és az uralkodó ivászatainak leírásában, valamint a természeti jelenségek ábrázolásában. Arisztobulosz is élénk színekkel ábrázolta az olyan történeteket, mint amilyen a gordiuszi csomó elvágása volt, vagy az, amelyik a tengerész jutalmáról és büntetéséről szól, mert visszaszerelte a király fejdíszét, vagy amelyben Nagy Sándor előzékenyen bánik a babülóni pappal, aki megjósolja neki közelgő halálát. A színes történetek írása mellett azonban tekintélyes mennyiségű megbízható információ is felhasznál, ugyanakkor sikerült elkerülnie sok olyan adatot, amelyek csupán a képzelet szüleményei voltak. Amikor helyénvalónak ítélte, Arisztobulosz még kritizálta is Nagy Sándort, különösen hódítás iránti telhetetlen vágya miatt. Önkorlátozása és stílusa miatt elismerésben nem részesült, műve másolatai viszont széles körben terjedtek.

Ptolemaiosz Arisztobuloszhoz hasonlóan nem tartották sokra, eltekintve Arrhianosz sokkal későbbi elismerő megjegyzésétől: „számára, hiszen király volt, sokkal rútabb dolog volt a hazudozás, mint bárki másnak.”² Ptolemaiosz, aki Nagy Sándor egyik kedvenc hadvezére volt, művében nem sokat foglalkozott földrajzzal, a történeti fejlődés általános menetével vagy a helyi szokásokkal. Kedvenc témái a csaták voltak, amiket színvonalasan és mértéktartóan írt le. Nem látta szükségét az események szépítésének, célja ugyanis nem az olvasók szórakoztatása volt.

Már csak Kleitarkhoszt kell megemlítenünk, akinek mára elveszett, Nagy Sándorról szóló történetét sokan olvasták és hallgatták, noha ő személyesen a hadjáratban minden valószínűség szerint nem vett részt. A szicíliai Diodóroszon keresztül a későbbi nemzedékekre is hatással volt. Amit művéből ismerünk, kevés bizalomra ad okot, viszont megmagyarázza, hogy minek is köszönhette egykori népszerűségét.

A probléma • Mivel magyarázható vajon az a szembetűnő ellentmondás, amely Nagy Sándor génusza és eredményei, illetve a róla készült történetírói munkák alacsony színvonala között feszült? A történetíróknak egész egyszerűen nehézséget okozott Nagy Sándor alakjának beillesztése múltból szóló elbeszéléseikbe. Nagy Sándor nagyszabású kísérletét úgy is lehetett értelmezni, hogy égy volt a perzsa hatalom szétzúzásaért folytatott számos hadjárat közül. Ebben az értelemben pedig számos görögöt valóban lelkesedéssel töltött el a hadjárat. Nagy Sándor azonban makedón, vagyis barbár volt, és a lázadó Théba lerombolásával a görögök lelkesedését is lehűtötte. Így aztán egyes történetírók, mint például az olünthoszi Ehipposz, ellenséges hangon számoltak be arról, hogyan ivott Nagy Sándor túl gyakran túlságosan is sok vegyítetlen bort, vagy hogyan hordott hétköznapi viseletként is rituális öltözetet. Voltak, akik Nagy Sándor perzsák felett aratott sorozatos győzelmeit sem nézték jó szemmel, hiszen ez egyúttal a görög városállamok makedón függését is erősítette. Mások pedig akkor veszítették el az Nagy Sándor győzelmei nyomán támadt büszkeségüket, amikor a hadjárat egy egységes birodalmat és kultúrát megteremtene kívánó civilizációs küldetésé változott. Nagy Sándor korai halála miatt a görög és perzsa kultúra összeolvadásának eszméje olyan rövid életű volt, hogy csupán indulatokat és sértődöttséget tudott kelteni, a meggyőzéshez azonban nem maradt ideje. Mindez hozzájárult ahhoz az alapvető problémához, hogy Nagy Sándor nagy tetteit és rövid életű birodalmát, amely megannyi barbár vidékre és népre volt hatással, képte-

² Arrhianosz: *Anabaszisz Alexandru, Prooimion*. 2. Ford.: Keisz Ágoston. – A fordításhoz felhasznált szövegkiadás: *Arriani Anabasis*. Recognovit Carolus Abicht. In aedibus B. G. Teubneri. Lipsiae, 1876.

lenség volt a poliszhoz mereven ragaszkodó görög műltfelfogás keretei között értelmezni. Így a történetírók Nagy Sándor életének és tetteinek történeti valóságát a hőskről szóló elbeszéléseké és anekdotákká alakították át, és a régi *ιστορία* vagy Hérodotosz vagy akár a pletykák stílusában elégítették ki a görögök azon kíváncsiságát, amelyet az oikuméné más népei és tájai iránt éreztek. A következmények a görög történetírásra nézve hosszú távon még jelentősebbek voltak: a történetíróknak új témát kellett találniuk a hősök, a polisz és a birodalom bukásának kérdésein túl.

A hellenizmus korának történetírása. Túl a polisz határain

Amikor Nagy Sándor meghalt, birodalma is összeomlott. A nagyra törő látomás az egyes tartományokat szatrapaként kormányzó parancsnokok hatalmi harcában foszlott szét. A két évtizedes háborúskodás eredményeként a *diadokhoszok* (örökösök) által uralt államok rendszere jött létre, amelyben az egység már csak álom volt, a viszonylagos stabilitás viszont valóság. A Kelet-Mediterráneum térségében három nagyhatalom jött létre: az Antigonidák Makedóniában, a Ptolemaioszok Egyiptomban, a Szeleukidák pedig Perzsiában, Mezopotámiában, Szíriában és Palesztinában uralkodtak. A görög városállamok a makedón uralom szorításában hol több, hol kevesebb autonómiával próbálták megszilárdítani ingatag helyzetüket. Végső soron a görög városok formálódó szövetségei – kiváltképpen az aitoliai és az akháj ligák megalakulása – a városállamoknak valamivel nagyobb befolyást biztosítottak. A királyságok és a városállamok sok tekintetben különböztek egymástól, nem kevésbé volt ez így a történetírás területén is. A Szeleukidák és Ptolemaiosz-birodalomnak különös nehézséget okozott, hogy megfelelő módon viszonyuljanak a múlthoz. E birodalmakban egy kis létszámú görög uralkodó csoport és nagyobb számú kereskedőréteg hatalmas, kultúrájukra és hagyományaikra büszke helyi népekkel élt együtt. A görög hatás így csupán részleges lehetett. A szárazföld görög városállamai viszont, még ha autonómiájukban nyilvánvalóan korlátozottak voltak is, alkalmazni tudták a régi történetírói modelleket, kivéve persze a hegemonia rendszerének thuküidészi elemzését.

A történetírás mint tudomány • A ptolemaioszi Egyiptomban a történetírók a görög elit igen nagyra becsült tagjai voltak. Az uralkodói támogatás biztosította a kizárólag tanulás céljára létesített híres alexandriai Muszeion létét. Tudósok egy csoportja számos kérdéssel foglalkozott itt az elefántcsonttorony fényes elszigeteltségében. A történelem esetében vizsgálatuk tárgyául a régmúltat választották: logikus döntés volt ez olyan államok lakói számára, amelyek társadalmi elitjüknek a görög kultúrához fűződő kapcsolatain kívül nem rendelkeztek semmilyen igazi kulturális folytonossággal. A múlt tudományos munkákon keresztül, írott formában való megőrzése megfelelő feladatnak tűnt. A hellenizmus korának tudósai összegyűjtötték, elraktározták és megőrizték a régi szövegeket, különös hangsúlyt helyezve a homéroszi eposzokra. Eközben tudományos igényű szövegkritikát alkalmaztak: megkísérelték eltávolítani a kései betoldásokat és hibákat, a szöveg értését központozással segítették, a hangmagasságot hangsúlyjelekkel jelölték, illetve szavakat és neveket magyarázó szótárakat adtak ki. Más tudósok, elsősorban a későbbi generáció tagjai közül, már a közönség igényei szerint dolgoztak. A hétköznapi élettől való eltávolodásnak ugyanis ára volt. Számos műből csak igen kevés példány született, ezek a példányok pedig könnyen elvesztek. Timón talán túl keményen fogalmazott, amikor olyan

„tyűkretrecnek” nevezte a Muszeiont, ahol a tudósoktól azt várják el, hogy szinte megszokásból írják műveiket. Az azonban igaz volt, hogy a tudósok alkotásai, minden kifinomultságuk ellenére, híján voltak a közvetlenségnek és az életszerűségnek.

Vajon hozott-e ez a tudományos irodalomkritika a történetírás elméletében eredményeket? Igazából csak kis mértékben. A történelmi hitelesség kérdése az elbeszélés következetességének igényében merült ki. A görög történetírók általában csak ebben a vonatkozásban foglalkoztak történeteik hitelességének problémájával. Thuküidészt leszámítva figyelmük az egyes múltbeli események pontos ismertetésére irányult, nem pedig az eseményeket formáló tényezők vizsgálatára, az igazság feltárhatóságának kérdése pedig egyáltalán nem foglalkoztatta őket. Az igazság kizárólag a történetíró képességein, az elérhető forrásokon és a hiteles ábrázolás vágyán múlt. Így került sor olyan kérdések megtárgyalására, mint hogy bölcs dolog a szemtanúk beszámolóira, dokumentumokra, saját élményekre, megbízható hírhözökre és más forrásokra támaszkodni. A mitikus hagyományok milétoszi Hekataiosszal kezdődő rostálása olyan folyamatot indított el, aminek eredményeként a múltról készült beszámolók közül csak azokat fogadták el, amiket a józan emberi értelem képes volt igazolni. Évtizedekkel később a szürakuszai Antiokhosz a görög mitikus hagyomány „legtisztább és leginkább meggyőző elemeit” kereste. A 4. században Ephorosz megbízhatatlanságuk miatt egyszerűen figyelmen kívül hagyta a mitikus hagyományokat. Hasonló folyamat vezetett oda, hogy idővel már nem foglalkoztak az istenek emberi dolgokba való beavatkozásával. A hiteles történetírást megbízható források alapján készülő, a múltat kizárólag emberi szempontok alapján értelmező beszámolóként határozták meg. E nézőpont szerint a dolgok rendje időtlen és értelemmel megragadható volt.

A diadokhoszok államaiban élő történetírók csekély készletet érezhettek arra, hogy tudományos kutatásaikat otthagya újra közérdekből írjanak történelmet, hiszen már nem vehettek részt tevékeny polgárként a polisz ügyeinek irányításában. Mint mindenki más, ők is csak alattvalók voltak, akiknek a közügyek megvitatására és a döntéshozatal befolyásolására nem nyílt lehetőségük. A szenvedélyes kétely, amely annak idején Thuküidészt a görögök közti testvérháború elemzésére, az athéni birodalmat szétziláló erők vizsgálatára készítette, már a múlt kódébe vészett. Ennélfogva – noha a hellenizmus korának történetírói elfogultak voltak patrónusuk, régiójuk és általában minden iránt, ami görög – nem jelentett számukra nehézséget, hogy a múltat távolságtartóan szemléljék.

A hellenizmus korának filozófusai sem segítettek a történelem lényegének meghatározásában. Inkább elkerülték az államról és a kozmoszról szóló vitákat, és a hagyományok kötelékeiből kiszakadt egyén számára kívánták kijelölni az élet helyes útját. A történetírók és a filozófusok így aztán soha nem működtek együtt. Arisztotelész híres megállapítása a történelem költészethez, és ebből következően filozófiához való kölcsönös viszonyáról pedig nem volt több a történelem természetére vonatkozó régi keletű gondolat megfogalmazásánál. „Ezért a filozófiához közelebb álló és magasabb rendű a költészet, mint a történetírás, mert a költészet inkább az általánosat, a történetírás meg az egyedit mondja. Az általános az, hogy értelemszerűen milyen személyekhez milyen dolgok mondása vagy cselekvése illik a valószínűség vagy a szükségszerűség szerint, márpedig a költészet éppen erre törekszik, még ha utóbb neveket ad is; az egyedi pedig az, hogy Alkibiadész mit tett vagy mi történt vele.”³

A történetírás, amely olyan mulandó jelenségekkel foglalkozott, mint egyes események,

³ Arisztotelész: *Poétika*, 1451b. Ford.: Ritoók Zsigmond, Budapest, 1997, PannonKlett Kiadó.

személyek és intézmények, az időtlen igazságot kereső és azt általános tételekben megfogalmazni vágyó filozófusok körében nem tarthatott számot érdeklődésre. A történetírók a filozófusok szemléletével csak akkor kerültek összhangba, amikor az eseményeket és a tetteket az időtlen emberi indítékok és tanulságok után kutatva vizsgálták, ez a megközelítés azonban a filozófusok számára nem volt kielégítő. A filozófia területéről száműzött történetírás mindinkább a retorika felé tájékozódott. A retorika eredetileg a nyelv kifinomult használata, a meggyőzés művészete volt, a hellenizmus korára azonban már az irodalomelméletre és irodalomkritikára is építő terjedelmes és kifinomult rendszerré nőtte ki magát. A retorika világában a történetírás az elbeszélés egyik változatává vált. A hellenizmus oktatási rendszere és a tudományágak felosztása csak még jobban erősítették a történetírás ilyen irányú felfogását, Arisztotelész tekintélyének köszönhetően pedig a történetírásra évszázadokon keresztül a retorika részeként tekintettek.

Ahogy a demokratikus kormányzás a hellenizmus időszakában teljesen elvesztette jelentőségét, a retorika, akárcsak a történelem, elvesztette közéleti, különösen pedig politikai szerepét. Ehelyett az oktatási rendszer központi elemeként a retorikát tudósok és tanárok nemzedékei tartották életben egyrészt a stílusgyakorlatok és az érvelésmódszertan, másrészt a nyelvtudomány oktatásának révén. A retorika oktatása ugyanakkor kifejezetten gyakorlatiassá is vált, erre a célra tankönyveket, fiktív vitákat, beszédgyakorlatokat használtak. A nagytekintélyű történelmi szövegek kedvelt eszközei voltak a helyes nyelvtan és stílus oktatásának, illetve – a példaértékű életkezen keresztül – az erkölcsfilozófia tanítására is alkalmasak voltak.

Történelem és a régi városállamok • A görög múltnak négy korszakát különíthetjük el ezen a ponton: az istenek és hősök, a görög városállamok, Nagy Sándor és végül az utódállamok korát. A diadokhoszok államainak történetírói nem érezték arra késztetést, hogy mind a négy korszakot átfogó történelmi műveket írjanak. Ha ezt teszik, csak azt a nagy törést tették volna még feltűnőbbé, amely a poliszok és a diadokhoszok kora között húzódott. A görög szárazföld történetírói szintén nem vállalkoztak arra, hogy a teljesség igényével fellépő görög történelmet írjanak, figyelmüket az egykorú görög és makedón események kötötték le. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a polisz rátalált mind a Makedóniával való együttélés módjára, mind pedig arra a politikai struktúrára – a ligára vagy más néven szövetségre –, amely egyszerre volt alkalmas arra, hogy a polisz autonómiáját megőrizze és egyben meghaladja saját korlátait. A korszak görög történetírásának az athéni Diüllosz, a pontoszi Hérakleióból származó Nümphisz és a kardiai Hierónümosz műveiből ránk maradt töredékei azt mutatják, hogy minden értékük mellett ezek a művek nem adtak új értelmezést és új fogalmakat a görög történetírásnak. A görög hátszág történetíróinak többsége megmaradt a helyi és a regionális történetírásnál.

A történelem mint művészi igényű elbeszélés • A tudományos igényű történetírás kevesek számára volt ismert. A politikatörténelmi elbeszélés vagy a helytörténetírás már valamivel nagyobb közönséget vonzott. A legnagyobb figyelemre azonban a történetírás drámai formája tarthatott igényt, akár komoly, akár komolytalan hangvételű volt. A történelemnek ez a megközelítési formája már Homérosz *Iliászában* – a hősök cselekedeteiben – is tetten érhető volt, Hérodotosz anekdotákkal fűszerezte művét, Xenophón *Anabaszisában* egy nagy kaland mesés történetét írta meg, helyenként pedig még Thuküdidész kimért és józan műve sem nélkülözte a drámai erőt. A hellenizmus korában azonban a közönség figyelmének megragadása bizonyos történelmi művek határozott céljává vált. A Nagy

Sándor utáni görög világ kedvezett ennek a fejlődési irányynak, hiszen a városi népesség jelentős része élvezhette a béke, a szabadidő és a viszonylagos kényelem örömeit, így kifejezetten igényelte az izgalmat és a szórakozást, a történetírók pedig egyszerűen csak számoltak ezzel az igénnyel.

A szamoszi Durisz és Phülarkhosz (Kr. e. 2. század eleje) már nem témájuk jelentőségével, hanem írásuk stílusával tettek szert nagy közönségre. Több mint egy évszázaddal később ez a szemléletmód Polübiosz haragját váltotta ki, aki mélységesen elítélte a történetíróknak ezt a Durisz nevével is fémjelzett típusát:

„Valahányszor a történetírók egyszerű és bonyodalmat nélkülöző tárgyat választanak maguknak, azt gondolják, hogy nem a leírta igazságával, hanem könyveik nagy számával fognak hírnevet szerezni. Ezért van az, hogy a jelentéktelen eseményeket hatalmassá növelik, a röviden elmondható dolgokat kiszínezik és terjengősen adják elő, és olyan ütközeteket írnak le nagy részletességgel, amelyekben tíz vagy alig több gyalogos, és még ennél is kevesebb lovas esett el. [...] Azok a történetírók, akikről az imént szoltam, ha munkájuk során nem kell egyébről, mint Phanotheia, Koróneia vagy [Haliartosz] ostromáról beszámolniuk, kénytelenek a szemben álló felek haditerveit, katonáik vitézségét, csapataik elrendezését részletesen ismertetni; ezen kívül Tarentum elfoglalását, Korinthosz, Szardeisz, Gaza, Baktra vagy ami ezeknél is nagyobb szabású volt, Karthágó ostromát is túlozva és kiszínezve adják elő és nincsenek megelégedve velem, aki az eseményekről az igazsághoz ragaszkodva egyszerűen, de hitelesen számolok be.”⁴

„Miközben mindent elkövet, hogy olvasóiban a mantineiaiak iránt a szájalom és részvét érzését keltse fel, részletezi, hogyan ölelték át egymást a nők, hogyan tépték a hajukat és csupasztották meg keblüket, miképpen könnyeztek és jajgattak a férfiak és asszonyaik, mikor őket gyermekeikkel és agg szüleikkel együtt rabokként elhajtották. S végig egész művében ezt a módszert követi: mindig minden alkalmat megragad, hogy a borzalom képeit tárhassa olvasói elé.”⁵

Azok a történetírók, akik elbeszélésükbe drámai elemeket építettek, anekdotákat meséltek, és nem szégyenkeztek amiatt, hogy az emberek érdeklődését felkeltő jelentéktelen apróságokra is kitértek, nem mást akartak elérni, mint azt, hogy a történetírás a drámához hasonlóan a *mimészis*, vagyis a valóság utánzása révén ragadja magával hallgatóságukat és olvasóikat, és felkavarja a közönség érzelmeit, akár szenvedélyeit is. A történelmet nem egyszerűen csak meghallgatták vagy olvasták, a cél az volt, hogy újra átéljék. Phülarkhosz és más történetírók szemléletmódjuk védelmében azzal érvelhettek volna, hogy a történelem így válik a legalkalmasabbá a tanulságok levonására. Csak hogy ők semmilyen megfogalmazható tanulságra nem gondoltak. Jóllehet Polübiosz bírálta a drámai történetírást, a történetírás tisztán elbeszélő művészetként való felfogása tökéletesen illett a hellenizmus korához: nem voltak döntő fontosságú politikai események, az aktív polgárjog elvesztette jelentőségét, az egyén erkölcsiségének kérdései csak egy szűk elitet foglalkoztattak, az emberek szórakozás iránti igénye viszont egyre nőtt. A történetírók, akik hosszú ideig nem csatlakozhattak az emberi élet értelmezésére vállalkozó filozófiához, és akik soha nem gondolták, hogy a történetírás az igazság szeretetéből fakadóan a múlt rekonstruálására irányuló kísérlet volna, végül a dráma eszközeihez nyúltak, hogy érzelmeiket keltsenek közönségükben, egy-két tanulsággal szolgáljanak neki, és ami a legfőbb: hogy szórakoztassanak.

⁴ Polübiosz: *Történelmi könyvei*. XXIX. 12. Ford.: Kató Péter. Máriabesnyő-Gödöllő, 2002, Attraktor Kiadó.

⁵ Polübiosz: *Történelmi könyvei*. II. 56. Ford.: Muraközy Gyula. Uo.

Új térségek, új népek

Nagy Sándor hadjárata állandó kapcsolatba hozta a görögséget más kultúrákkal. Ez ösztönzően hatott a görögök hagyományos kíváncsiságára és sok földrajzi és etnográfiai munka megszületéséhez vezetett. E művek többsége ugyan közvetlenül nem foglalkozott a bemutatott népek múltjával, a történelmi szemléletet azonban nem nélkülözték. Egy mű megszületésékor gyakran fonódtak össze a praktikus okok az egyszerű kíváncsisággal. Jó példa erre a következő eset: a Szeleukida királyság keleten az indiai szubkontinenssel volt határos, a Szeleukida uralkodók számára pedig politikai szükségesség volt, hogy Csandragupta erős észak-indiai királyságával jó kapcsolatokat ápoljanak. A görög Megaszthenész a Kr. e. 300 körüli években tartózkodott Csandragupta udvarában. A Gangesz és az Indus folyók térségéről, népeiről szerzett tapasztalatait és megfigyeléseit *Indika* című művében jegyezte le. Sajnos néhány zavarba ejtő adattól eltekintve munkájából alig maradt fenn valami. Ránk maradt például az a megfigyelése, hogy a térségnek 6042 év alatt 153 királya volt, ez pedig 39,5 évig tartó átlagos uralkodást feltételez. Kevésbé volt meglepő Megaszthenész azon kísérlete, hogy Dionüszosz isten cselekedeteinek nyomára bukkanjon a térségben. Nagy Sándor történetírói már „találtak” ilyen jellegű nyomokat, kiváltképpen azokat, amelyeket Héraklész hagyott maga után. Az ilyen kvázitörténelem valójában egyszerű eszközzel szolgált arra, hogy az újonnan felfedezett területeket a görög világba integrálják.

Babiloni és egyiptomi történelem • A keleten élő görögök számos tanulságos történetet vehettek volna át a nem görög lakosságtól, akik közül sokan voltak büszkék hódítóiknál dicsőbb múltjukra, régebbi időkre visszanyúló feljegyzéseikre. Két mű érdemel említést, amely egyszerre kívánta saját ősiségét hangsúlyozni és elnyerni a hódítók jóindulatát. Kr. e. 280 és 270 között Bérószosz, aki Bél isten papja volt Babilonban, három részes *Babülóniakájában* a mezopotámiaiak tiszteletet parancsoló múltját és civilizációs vívmányait mutatta be. Úgy számolta, hogy a világ körülbelül 468 215 éves lehet, a babiloni és khaldeai történelem pedig 435 600 évre tekint vissza. A *Babülóniaka* fordulópontja, az özönvíz, történelmük kezdete után 432 000 évvel következett be. Ezt követően újabb 3600 év telt el, amíg Nagy Sándor betört a Közel-Keletre. Hogy mindezt hogyan számolta ki Bérószosz? Az asszír birodalom koráig mítoszokra és más hagyományokra támaszkodott, onnan kezdve azonban már a templomokban őrzött, tekintélyes mennyiségű levéltári forrásra is épített.

Egy egyiptomi pap, a Héliopoliszban tevékenykedő szebennütozi Manethón ugyan csak a templomi levéltárakra támaszkodhatott Kr. e. 280 körül készült *Aigüptiaka* című művének írásakor. Munkájában ő is szülőföldjének az új urak érkezése előtti dicső múltját mutatja be. A II. Ptolemaiosznak ajánlott, jól szerkesztett kronológiát alkalmazó mű alapvető rendezőelvként az egyiptomi uralkodóházak rendjét használta.

Kronológiájuk kidolgozottságán túl Bérószosz és Manethón művei még két közös tulajdonsággal rendelkeztek: mindkét mű görög nyelven íródott és mindkettő generációkon át jóformán teljesen észrevétlen maradt. Manethón józan műve nem vetekedhetett az abdéri Hekataiosz már korábban elkészült, görög nyelvű Egyiptom-történetének népszerűségével. Hekataioszé egy fantáziadús, hatásos stílusú, ugyanakkor több pontján megbízhatatlan mű volt, amely abból a célból született, hogy a világ elé tárja a Ptolemaioszok kezén lévő területek nagyszerűségét. Bérószosz és Manethón történeti munkái azonban később megtalálták értő olvasóikat. Az Alexandrosz Polühistór Kr. e. 70-ben

készült Bérószosz-kivonata már komoly érdeklődésre tarthatott számot a zsidók körében, akik korai történelmükre vonatkozóan számos értékes adatra bukkanhattak ebben a munkában. Josephus Flavius zsidó történetíró pedig a *Babülóniakát*, illetve mind Hekataiosz, mind pedig Manethón Egyiptom-történetét felhasználta a zsidók történetének rekonstruálásához. A korai keresztény tudósok, elsősorban Euszebiosz, a *Babülóniakát* a világ keletkezése és Ádám megteremtése időpontjának meghatározásához tanulmányozták.

Történelem és kronológia • Ahogy az új politikai egységekben különböző kultúrák keveredtek egymással, úgy vált szükségessé, hogy megoldást találjanak egy hosszú ideig elhanyagolt problémára: az egységes naptár kialakítására. A történetírók csak egy ilyen naptár segítségével rendszerezheték a görög civilizáció hatósugarába kerülő területek különböző népei által hátrahagyott forrásokat. Műveikben aligha használhattak olyan megfogalmazásokat, mint hogy „Athénban pedig Püthodórosz volt az arkhón, és még négy hónap hiányzott hivatali idejéből”, hiszen ez már egy spártainak sem mondott sokat, és még annál is kevesebbet jelentett a ptolemaioszi Egyiptom vagy a szeleukida Babilónia lakosainak.

A különböző naptárak rendszerezésére tett új kísérleteket nem csupán a tudományos érdeklődés motiválta. Szeleukosz számos közel-keleti területet és népet egyesített uralma alatt. Királyságában adminisztratív okokból vezetett be új és egységes naptárt, amelynek kezdőpontja Kr. e. 312 októbere volt. Szeleukosz ekkor hódította meg Babilont. Noha egy ilyen kései kezdőpont aligha kínált megoldást a történetírók problémáira, a régió népeinek használható kronológiai alapot adott. Ez olyannyira igaz, hogy a zsidók közül sokan egészen a Kr. u. 11. századig a Szeleukida-korszakhoz viszonyítva számolták az éveket, a Szíriában élő keresztények pedig még ma is így tesznek. *Babülóniakájában* Bérószosz egy hasonlóan univerzális időskálára tett javaslatot. Alapegységként a szárosz periódust használta, amely a Nap, a Föld és a Hold sajátos együttállásától a következő ilyen együttállásig eltelt időszakot jelentette – egy szárosz periódus így pontosan 6585 és egyharmad nap volt. Amikor azonban a *Babülóniakát* már nem olvasták, a szároszra épülő periodizáció is a feledés homályába veszett.

A görög történetírók egy sajátosan görög megoldást találtak a kronológiai összehangolás problémájára, ez pedig a tauomenioni Timaiosz nevéhez fűződik. Timaiosz módszere elismerésre méltó, ha a megfelelő mértékkel mérjük. A Kr. e. 3. században Timaiosz „állította össze időrendben a Spártában a legkorábbi időktől fogva tevékenykedő ephorosok és királyok listáját, hasonlóképpen az athéni arkhónok és az argoszi papnók, valamint az olümpiai játékok győzteseinek névsorát”.⁶ Lényegét tekintve Timaiosz azok nyomdokain haladt, akik a már korábban felállított helyi időrendeket próbálták egymással összehangba hozni. Minden bizonnyal korábbi kísérletekhez is hozzáfért, többek között azokhoz a javításokhoz, amelyeket Arisztotelész hajtott végre az olümpiaszok számozásán, vagy amelyeket Arisztotelész unokaöccse, Kallszthenész a püthói játékok győzteseinek időrendbe állított listáján eszközölt. Timaioszra az a feladat maradt, hogy először *Olümpiai győztesek (Olümpionikai)* című munkájában tökéletesítse tovább elődei munkáját, majd művében következetesen az olümpiaszok időrendjéhez igazodjon.

Timaiosz olümpiai naptárának használhatóságáról Eratoszthenész tett tanúbizonyságot. A híres földrajztudós, matematikus, csillagász és költő is írt e kérdésről egy tudo-

⁶ Polübiosz: *Történeti könyvei*. XII. 11.

mányos igényű munkát *Khronographia* címmel. Amikor azonban a görög színjátszás történetéről írt művéhez kronológiára volt szüksége, elfogadta Timaiosz rendszerét, így lényegében maga is áldását adta erre a módszerre. Mindazonáltal sem ő, sem pedig Timaiosz nem terjesztette ki az olümpiai kronológiai rendszert a Kr. e. 776, vagyis az első olümpiai játékok előtti időszakra.

Timaiosz munkájának köszönhetően a görög történetíróknak végre rendelkezésre állt egy lényegében egységes naptár, amelynek segítségével egységes kronológiai keretbe tudták foglalni a múlt eseményeit. A politikai egység hiánya a Földközi-tenger térségének görög területein azonban megakadályozta, hogy a görögség egységesen az olümpiai naptár használata mellett döntsön. Az emberek továbbra is helyi és regionális keretek között éltek. Nem érezték hát sürgető szükségét annak, hogy az egységes olümpiai időszámítást használják, hiszen a helyi és regionális naptárak továbbra is kielégítették hétköznapi szükségleteiket.

Szembesülés a jövővel: Róma • A nép, amely a görögség politikai életét döntően megváltoztatta, Nagy Sándortól és a diadokhoszoktól nem háborgatva a messzi nyugaton élt. Míg a hellénizált keleten az élet a szokott keretek között folyt, addig az itáliai félszigeten Róma városa kiterjesztette hatalmát az etruszokra, a latinokra, a szamniszokra, Kr. e. 275-ben pedig a dél-itáliai Magna Graecia görögségére is. Miután Róma megerősítette közép- és dél-itáliai uralmát, hódításait Szicília irányába kívánta folytatni. Így került összeütközésbe legfontosabb ellenfelével, Karthágóval.

A nyugat görögsége a görög anyaország történetírói számára kevéssé volt ismert, a fontosabb történeti munkákban is csak esetlegesen említették őket. Egyedül az állandó kulturális és katonai ellentétéktől sújtott Szicéliában élő vagy onnan származó történetírók szenteltek nagyobb figyelmet a nyugati görögségnek. A szürakuszai Antiokhosz, Hérodotosz és Thuküdidész kortársa, a mitikus kortól kezdve egészen a Kr. e. 424. évi gelai békéig írta meg a nyugati görögség történetét. Munkája során azt a rendkívül fontos tény is feljegyezte, hogy miközben Kr. e. 480-ban a keleti görögség fényes győzelmet aratott Szalamisznál a perzsák felett, ugyanabban az évben Szicília görög lakossága is nagy jelentőségű diadalt könyvelhetett el: Gelón, Szürakuszai türannosz, Himeránál győzelmet aratott a karthágóiak felett, így a szicíliai görög településeket kiszabadította Karthágó szorításából. Ezt követően a legfontosabb esemény nyugaton az volt, amikor a szürakuszaiaknak sikerült megsemmisíteni az athéni expedíciós seregeket – erről a szicíliai Philisztosz számolt be a Kr. e. 4. században. Philisztosz *Szikelikája* arra nézve is ad némi útmutatást, hogy miért volt olyan nehéz megírni Szicília történetét. Az a tény ugyanis, hogy a szicíliai városállamok életében a türannoszok rendkívül fontos szerepet töltek be, arra utal, hogy a városállamok nélkülözték a belső stabilitást, aminek hiánya jelentősen akadályozta a tartós hagyományok és a folytonosság érzésének kialakulását.

A politikai problémák a tauromenioni Timaiosz, a szicíliaiak harmadik és legfontosabb történetírójának életét is befolyásolták: Timaiosz ötven évet töltött athéni száműzetésben. A már tárgyalt *Olümpionikai* című munkája az olümpiai győztesekről készült kronológiai tanulmány volt. Fő történeti műve, amely feltehetően a *Szikelika* címet viselte, csak töredékesen maradt fenn. E műről szerzett ismereteinket elsősorban Timaiosz kérelhetetlen kritikusanak, Polübiosznak köszönhetjük, aki azt is elárulja, hogy e művében Timaiosz Itália, Szicília és Észak-Afrika történetét írta meg. Még kevesebb töredék maradt fenn Timaiosz egy kisebb léptékű művéből, amely a pürrhoszi háborúk történetéről szólt.

Timaiosz valószínűleg az átfogó, Hérodotoszi szemléletű történetírást művelte, és noha Polübiosz kritizálta őt sok szálon futó történetírásáért, munkásságát az ókori világban nagy tisztelet övezte. Kezére játszott az a körülmény, hogy abban a történelmi pillanatban írt Rómáról, amikor a város megkezdte hatalmának és uralmának gyors kiépítését. Róma eredetével kapcsolatban röviden beszámolt a római Tiberis folyón átkelő Héraklész történetéről, szívélyes fogadtatásáról, és a jelenet szép jövőre vonatkozó ígérteréről. Ismerte Aeneas, vagyis Róma trójai eredetének történetét és a rómaiak Romulusról és Remusról szóló hagyományát. Róma alapítását azonban Timaiosz nem az isteneknek, hősöknek vagy a trójaiaknak tulajdonította. Róma eredetét inkább Karthágó eredetével kapcsolta össze, véleménye szerint ugyanis a várost a föníciai Türosz városából származók alapították. Karthágó alapítását a türoszi évkönyvekben talált adatok alapján Kr. e. 814/813-ra tette. Ismeretlen okból kifolyólag Róma alapításának dátumát is ebben az évben határozta meg. Timaiosznak tudnia kellett, hogy Róma ekkor már széles körben elfogadott trójai eredetűre nézve milyen jelentősége volt annak, hogy a városalapítás időpontját Trója bukása után 400 évvel, vagyis egy viszonylag kései időpontban határozta meg. Bizonyosra vette, hogy a latin Rómát megelőzően létezhetett itt egy trójai település. Mi más magyarázata lehetett annak a római hagyománynak, hogy a Campus Martiuson minden évben megöltek egy harci lovat, hacsak nem az, hogy a rómaiak ezzel fejezték ki haragjukat a trójai faló miatt őseiket ért veszteségért?

Timaiosz munkája a legjobb példája mindannak, amit a hellenizmus történetírása adhatott: kifinomult eszközökkel mutatta be a múltat, ugyanakkor a hagyományos szemléletmód és értelmezés keretein belül maradt. A görög történetírás lehetőségei ugyanakkor mind formai, mind tartalmi szempontból kimerültek. Az újabb hatás már a görög világon kívülről, Rómából jött. Jó fél évszázaddal Timaiosz halála után a görög történetírás már új szerepet töltött be: a római történetírók nevelőjévé vált, ilyen minőségében pedig sokat adott az új tanítványoknak.

A görögök magának a történetírásnak az alapjait vetették meg akkor, amikor Hérodotosz munkásságának köszönhetően *ιστορία* a világ általános megismeréséből a múlt megismerésévé alakult át. A Közel-Kelet múltjáról készült feljegyzéseitől eltérően, amelyek pusztán királyok és dinasztiák listái voltak, a görög történelem az emberi világ történetévé vált; egy olyan bizonytalan világ történetévé, ami távol állt a filozófusok által vizsgált időtlen és változatlan valóságtól. Ebből az következett, hogy a görög világ változásaival együtt változott a görög történetírás is. A polis diadalával a polgárok, a vezetők és a városállamok ügyei kiszorították az érdeklődés középpontjából az eposzok hőseit és dicső tetteiket. A thuküdidészi politikatörténet annak ellenére is évszázadokon át megőrizte vezető szerepét, hogy valódi jelentőségének alapjai a makedón uralom és a hellenizmus korában felbomlottak. A hellénizált világ élete ugyanakkor a görög történetírás más elemeinek adott lehetőséget a kibontakozásra: az életrajz, amelyet Xenophón volt be a történetírás látókörébe, csillapította az emberek kíváncsiságát és a kiválóság példáit kínálta nekik; az etnográfiai leírások, amelyek a politikatörténeti művek kitérőként jelentek meg, saját érdekességük jogán váltak népszerűvé; a dramatizált, szórakoztató történetírás azok számára volt vonzó, akik nem rendelkeztek szoros közösségi kötődésekkel; a kronológia kifinomultabbá válása és olümpiaszok keretében történő rendszerezése pedig a görög egység szimbólumává vált.

Ennek a ragyogó teljesítménynek ugyanakkor volt egy gyenge pontja is. A görögök a múlt, a jelen és a jövő összehangolására tett kísérletei csak akkor voltak sikeresek, amikor rövidebb időszakokkal vagy egy kisebb terület történelmével foglalkoztak. A múltnak

azonban áthághatatlan határt szabott az epikus korszak, a jövővel kapcsolatos elképzelések pedig nem sokban különböztek a jelentőtől – a polisztól, később pedig a diadokhoszok királyságaitól. A mindent átfogó fejlődés érzésének hiánya megfosztotta a görög történetírást valódi dinamizmusától. Nem meglepő, hogy a görög történetírás sohasem találta meg annak a módját, hogy az ismert világ átfogó történelmét írja meg. Ephorosz ugyan kísérletet tett arra, hogy meghaladja a polisz központú politikatörténetet, ám neki sem sikerült többet elérnie egy félig-meddig pánhellén történetírásnál, amelyet barbárokról szóló részek egészítettek ki. Egyedül Róma volt képes új és átfogóbb egység megteremtésére, ezt azonban a görögök csak kelletlenül fogadták el.

A rómaiak viszont számos alapvető információhoz és tökéletesen kialakult történetírói formához jutottak: az epikus történetírásból a prózai történetírás felé mutató görög fejlődés nehezen megszerzett eredményei voltak ezek. Amikor a római történetírók ezeket a formákat alkalmazták, lényegében csak lemásolták a görögöknek a történelem elméletéről alkotott elgondolásait. A görögök nem sok figyelmet szenteltek a módszertani kérdéseknek. Már igen korán a józan értelmet és kisebb mértékben a tapasztalást állították a mítosz és az eposz tekintélyének helyébe. Mivel a távoli múlt megismerésére nem sikerült megfelelő módszereket kialakítaniuk, a görög történetírók szívesebben vizsgálták saját koruk jelenségeit, ahol a szemtanúk tanúvallomásaira támaszkodhattak. A múlt többi részével kapcsolatban nem volt más választásuk, mint jóindulatú kritikával megbízni mértékadó szerzők beszámolóiban. A görög történetírók a múlt rekonstrukciójára soha sem az igazság keresése vagy intellektuális kíváncsiságuk miatt vállalkoztak, hanem azért, mert a történelem feltárásának célt tulajdonítottak – ez a cél pedig a nemes múlt emlékeinek megőrzésétől a tudatos és aktív polgárok nevelésén át a szórakoztatás vagy akár a pletykák iránti igények kielégítéséig terjedhetett –, ebből következően az alapos módszertani ismeretek hiánya nem okozott problémát. Ezen célok egyike sem igényelt ugyanis olyan módszertani ismereteket, mint amilyenekre akkor lett szükség, amikor a történetírók nekiláttak kis darabjaiból rekonstruálni a múltat. A régiségyűjtő szemléletű és a helyi történetírás ugyan nagyobb figyelmet szentelt a forrásoknak, ahhoz azonban nem volt eléggé jelentős, hogy a görög történetírás fejlődését meghatározóan befolyásolja.

Korai római történetírás. Mítoszok, görögök és a köztársaság

A halványan kitapintható régmúlt

Alapítókról és királyokról • A történelemkönyvek alapján úgy tűnhet, hogy a római állam egyenes úton emelkedett az ismeretlenségből a hatalom felé. A valóságban azonban a birodalom kiépülése kacskaringós út eredménye volt. A rómaiak, ez az etnikailag rendkívül sokszínű nép fokozatosan telepedett meg a Tiberis folyó közelében fekvő hét dombon, ahol Kr. e. 509-ig nem irányíthatták szabadon sorsukat. Ezt megelőzően a római nép csak a latinok egyik csoportja volt, akiket a sors rendkívüli termékenységgel talajjal áldott meg megélhetésükhöz és két fejlett kultúra szomszédságával tüntetett ki: az egyik a rómaiaktól északra az etruszk, délre pedig a nyugati görögség civilizációja volt. Ennek ellenére az etruszk befolyást a rómaiak évszázadokon át sokkal inkább elnyomásnak érezték, mint jótéteménynek. A városállamok szövetségében egyesülő etruszkok következetes kulturális és politikai terjeszkedést folytattak, amely elől Róma sem térhetett ki. A római köztársaság megszületése Kr. e. 509-ben, illetve az etruszk hadiflotta a szürakusziaktól Kr. e. 474-ben elszenvedett cumaei veresége viszont már az etruszk hegemonia meggyengülésének jele volt. Erre az időre azonban az etruszkok már kitörölhetetlen nyomokat hagytak a római kultúrán.

A nyugati görögség hatása kevésbé volt erős. Ők először a mükénéi korban érték el az Itáliai-félszigetet. A Kr. e. 8. században a görögök rendkívül aktív gyarmatosító tevékenységük során újra nyugat felé indultak, aminek eredményeként Dél-Itália nagy területei (Magna Graecia) éppúgy a görög világ részévé váltak, mint Szicília területének jelentős része. A görög gyarmatosítók mítoszaikat is magukkal hozták, köztük azokat, amelyek a nyugatra hajózó görög és trójai hősökről, többek között Aineiaszról, Odüsszeuszról és Diomédészről szóltak.

A nyugati görögök szomszédai közül a latinok ekkor még nem érdemeltek különösebb figyelmet. Róma etruszk uralom alatt csupán Kr. e. 600 után kezdett kialakulni, amikor a környék dombjainak lakói létrehozták közös piacukat, a Forum Romanumot, amely egy kiszáritott mocsáron fekvő kövezett terület volt. A Forum Romanum és a Forum Boarium (a Tiberishez közel fekvő marhapiac) később Róma városi életének központjává vált.

A rómaiak a Kr. e. 6. század első felében már minden bizonnyal ismerték a görögség mitikus múltjának bizonyos elemeit, hiszen olyan agyagedények voltak használatban Etruriában és Rómában, amelyek Aineiaszt (lat. Aeneas) ábrázolják, amint karjaiban viszi ki apját, Ankhiszészt (lat. Anchises) az égő Trójából. Az ábrázolás által felidézett fiúi szeretet minden bizonnyal vonzó volt a családi összetartást mindig is nagyra értékelő rómaiak számára. Feltételezhető az is, hogy a rómaiak ekkor már ismerték a görög hagyományt Aineiasz nyugatra meneküléséről. Akárcsak a térség más népei, a rómaiak is egyik ősüknek tartották Aineiaszt, arról azonban semmi bizonyosat nem tudunk, hogy

mikor tették magukévá ezt az elképzelést. Könnyebb viszont tisztázni azt, hogy a görögök mikor jutottak arra a következtetésre, hogy Rómát Aineiasz és leszármazottai alapították: a lesboszi Hellanikosz a Kr. e. 5. században mesélte el annak történetét, hogy hogyan vándorolt Aineiasz Rómába, Odüsszeusz társaságában vagy esetleg nélküle, és alapította meg Rómát.

Ez jellegzetes példája volt annak, hogy miként reagáltak a görögök arra, amikor új népek tolokodtak be látókörükbe. Az új népet hellenizálták: korai múltját a már részletesen megszerkesztett görög mitológiába illesztették. Senki nem maradhatott e körön kívül, és kevesen álltak ellen, hogy a görögség így vonja be őket világméretűbe. A múltról szóló beszámolók különbözősége egészen addig kevésbé számított, amíg ez a különbözőség nem haladt meg egy elfogadhatónak ítélt mértéket. Így az egyik változat szerint Aineiaszt egy trójai nő, a trójai hajókat felgyújtó Rhómé kényszerítette arra, hogy Itáliában maradjon, egy másik szerint viszont Rhómé Aineiasz felesége lett. A két változat azonban megegyezett abban, hogy Aineiasz a rómaiak közös őse volt.

A rómaiaknak is megvolt a maguk története Róma alapításáról. A Kr. e. 509-et megelőző évszázadokban – amely év a római köztársaság megszületésének általánosan elfogadott, de nem teljesen bizonyos dátuma – Rómát királyok kormányozták. A későbbi római történetírók e királyok közül hetet, Romulus társuralkodóját, Titus Tatiust is beleszámítva összesen nyolcat fogadtak el hitelesnek. A modern történészeknek azonban mindegyik királlyal szemben komoly kétségeik vannak. A királyok közül az első, Romulus vált a Róma alapításáról szóló másik hagyomány központi szereplőjévé. Maga a név tartalmazza az etruszk eredetű *-ulus* képzőt, amely feltételezhetően annyit jelent, hogy „valaminek az alapítója”. A történet évszázadokon keresztül formálódó és uralkodó változata szerint Romulus és Remus ikertestvérek voltak, és úgy jöttek a világra, hogy anyjukat, a Vesta-szűz Rhea Silviát Mars isten megerősöskolta. Rhea Silvia nagybátyja, Alba Longa királya parancsot adott a gyermekek megölésére, azonban az ezzel megbízott férfi erre nem volt képes, így csak sorsára hagyta a gyerekeket. A gyerekeket egy nőstényfarkas szoptatta, majd pedig egy marhapásztor és felesége nevelte fel. Miután Romulus megölte testvérét, Remust, megalapította Rómát és annak első királya lett. Csak homályos elképzeléseink vannak arról, hogy a rómaiak mikortól tekintettek Romulusra mint városuk alapítójára, és vajon mennyiben fogadták el ezt az eredettörténetet. Mindenesetre Kr. e. 296-ban a történet már minden bizonnyal széles körben ismert volt, hiszen ebben az évben Róma városában olyan szobrot emeltek és olyan pénzt vertek, amelyek Romulust, Remust és egy nőstényfarkast ábrázoltak. Romulus és Remus első görög említését a Kr. e. 300 körül alkotó szicíliai történetíró, Alkimosz munkájában találjuk. Ebben a változatban azonban Romulus és Remus különböző generációkhoz tartoztak. Egyes tudósok szerint Eratoszthenész volt az első, aki Róma alapítását Romulusnak tulajdonította.

A múlt nyomai: túl a legendákon • A hagyományok szerint a római köztársaság a hét király korszakának végén Tarquinius Superbus (Gógös Tarquinius) bukásával született meg. Az általában Kr. e. 509-re datált esemény egy Róma történetére vonatkozó korai utalás tárgya volt. Egy történetíró ugyanis, némelyek szerint Hüperokhosz, az elpuhult Arisztodémosz életéről írt, aki Cumae városának uralkodójaként (Kr. e. 504–480) le akarta törni az etruszkok uralmát és ezért maga is beleavatkozott a rómaiak és a Tarquiniusok harcába. Hüperokhosz ezt a tényt említi.

A római történelemszemlélet, eltekintve az erős görög befolyástól, a római társadalom alapvető egységeiben, a *gens*ben és a *familiá*ban gyökerezett. A nemzetség (*gens*) a

magukat azonos történelem előtti ősöktől eredeztetők közössége volt. Tagjait közös szertartásaik formálták szoros egységgé; a nemzetség még saját temetkezési szokásokkal és saját temetővel is rendelkezett. A család (*familia*) szinten az ősök kultusza köré rendeződött, azonban nem nyúlt olyan messzire vissza az időben, mint a nemzetség. Az ősökről készített viaszmaszkok és az ősöket ért megtiszteltetések és az általuk betöltött tisztségeket hirdető feliratok a római otthonokban előkelő helyet foglaltak el. A temetési szertartás részeként az elhunyt erényeit méltató beszédek (*laudatio funebris*) hangzottak el, amelyeknek példányait az ősök képeivel együtt őrizték. Ezek a hízéggel teli életrajzok az elmúlt nemzedékekről szóló, helyenként meglehetősen pontatlan adathalmazt alkottak, és a későbbi történetírók számára egyfajta kezdetleges forrásként szolgáltak. A múlt és a jelen a római ember szemléletében a nemzetségről és a családról őrzött emlékekben és feljegyzésekben olvadt eggyé, olyan forrásokban, amelyek így kegyeltre buzdítottak és történelmi exemplumként a jelenkori viselkedésre kínáltak mintát.

A görögök a generációk egymásra következő sorozatát egyfajta kezdetleges kronológiaként használták, a rómaiak viszont nem tették meg ezt. A rómaiak évszázadokon át elégedettek voltak a múltról alkotott feljegyzéseikkel, amelyeknek különböző tényezői nem alkottak összhangot. Mindazonáltal maguk is kifejlesztettek egy naptárt, amely a hagyomány szerint a második király, Numa Pompilius újításának eredményeként nyerte el végleges formáját. Ez alapvetően holdnaptár volt, a nap járásához igazított pontosítással. A rómaiak ezzel a naptárral akarták biztosítani, hogy az áldozatokat, vallási szertartásokat, a népgyűlések összehívását és egyéb tevékenységeket a megfelelő időben hajtsák végre. A korai rómaiak, akik az egyes éveken belül már megpróbálták pontosan mérni az időt, kevés információt hagytak számunkra arra nézve, hogy az éveket hogyan számolták. Mindössze arról van tudomásunk, hogy szöveget vertek Jupiter Capitoliumon álló templomának Minerva szentélye felőli jobb falába, feltehetően így számolva az éveket. Arról is tudunk, hogy az éveket a rex sacrorum hivatali éve szerint számolták.

A múlt emlékeinek őrzése és gyűjtése a római papok feladata volt. Mindegyik római pap pontosan meghatározott papi csoportba tartozott: külön-külön csoportot gondozta a mezőgazdasági élet megszentelt területeit, a felvonulásokat, a szertartások közösségi étkézéseket és a madárjóságot (*auspicia*). A pontifexek pedig, akiknek az volt a feladata, hogy ezeket a papi csoportokat ellenőrizzék, a pontifex maximusnak voltak alárendelve. A főpap listát állított össze azokról a napokról, amelyeken a szent törvények megengedték üzleti tevékenység és bírósági ügyintézés folytatását (*dies fasti*), és azokról, amelyeken ezek a tevékenységek tilalom alá estek (*dies nefasti*). Hogy ezek a jegyzékek a múltban milyen messzire mentek vissza, arról nincs tudomásunk. Kr. e. 304-ben ezeket a jegyzékeket már fatáblákra írva a korábban feltehetően Numa Pompilius király, később a pontifex maximus rezidenciájául szolgáló *regiá*ban állították ki. Az *Annales Maximi* fokozatosan olyan információkat is kezdett magában foglalni, mint a főbb tisztviselők neve, a vallási események pontos dátuma, a papok halálának időpontja és utódaik neve, illetve feljegyzéseket tűzvészről, áradásról, éhínségről, csatákról, törvényekről, egyezményekről. Talán nem túlzás azt állítani, hogy az állam kollektív életében történő események évről évre történő feljegyzésének gyakorlata hozta létre az *Annales* történetírói műfaját, amely a római történelmi irodalom nagy hányadának jellemző műfajává vált. Az *Annales* műfaja élesen különbözött a görögök által kedvelt szabadabb irodalmi formáktól, ugyanakkor tanúbizonyságát adta a római közélet és történetírás közötti szoros és állandó kapcsolatnak is. Számos további, a köztársaság korai időszakában *Annales* formájában vezetni kezdett feljegyzés igazolja ezt a kapcsolatot. A *fasti consulares* minden évben megöröki-

tette a legfontosabb tisztviselőket. A tisztségviselők listáit nagyjából Kr. e. 50-ig Juno Moneta templomában, a szerződéseket Jupiter Capitoliumon álló templomában (ezt tűz pusztította el Sulla uralkodása alatt), a törvényeket Julius Ceasar koráig Saturnus templomában, a senatus határozatait pedig Augustus uralkodásáig Ceres templomában helyezték el.

A római múlt és a görög tudomány

A gallok Brennus vezetése alatt kis híján megsemmisítő csapást mértek a római államra, ami a rómaiak számára olyan megrázó epizód volt, hogy a Kr. e. 390 körül Alliánál elszennvedett szörnyűséges vereségről, a Capitolium Marcus Manlius vezette hősies védelméről, illetve a capitoliumi ludaktól érkezett segítségről szóló történetek a római történetírás visszatérő témáivá váltak. Ez még Theopomposzt és Arisztotelészt is olyannyira izgatta, hogy ők voltak az elsők, akik a római történelem egy eseményét a görög történelem keretei közé illesztették. A görög és római történelem összekapcsolódása azonban csak később és csak fokozatosan következett be. A tauromenioni Timaios kivételével a görög történetírók nem fordítottak figyelmet a rómaiaknak a latin szövetség feletti uralom megszerzésére irányuló törekvéseire, a hernicusok, a volscusok, az aequusok, a sabinok és Veii városának leigázására. Róma háborúja a görög Tarasz (latin nevén Tarentum) városa ellen (Kr. e. 282–275) azonban megváltoztatta a görögök álláspontját. Tarasz városának szövetségese, Pürrhosz epeiroszi király még fel is használta a görög történetírói hagyományt, hogy küzdelmének magasabb értelmet adjon. Pürrhosz Akhilleusz lezármazottjának kiáltotta ki magát, és saját személyére úgy tekintett, mint aki az akhájok bosszúját teljesíti be a trójai Aineiasz alapította Rómán. Miután Róma győzelmet aratott és Magna Graecia urává vált, a görög történetírók is egy kicsit jobban kezdtek érdeklődni Róma iránt. A tauromenioni Timaios ekkor már egy ideje közelebbről is foglalkozott a Mediterráneum hatalmi rendszerébe újonnan belépő tényező múltjával, és miközben ezt tette, véglegesen összekapcsolta a görög és római történetírást. Kr. e. 273-ban aztán Ptolemaiosz követeket menesztett Rómába, hogy felmérje az új hatalom erejét, az alexandriai könyvtárosok és történetírók közül pedig Lükophrón már Róma hatalmának fokozatos és biztos felemelkedéséről beszélt a Mediterránium nyugati térében.

A legrégebbi római hagyományok összehangolása • A római és görög történetírói hagyományok találkozása egy elkerülhetetlen, ugyanakkor lassú folyamatot indított el. A hagyományok rendszerezését nem a tudományosság igénye tette szükségessé, noha a két kultúra és nép sorsának egybefonódásával nemzedékről nemzedékre vált szükségesebbé az összehangolás. A valódi probléma az volt, hogy a rómaiak eredetéről szóló különböző történetek súlyos kronológiai következetlenségről árulkodtak. Aineiasz, a trójai háború túlélője, nyilvánvalóan a háború alatt, illetve nem sokkal utána élt. Timaios ugyanakkor Trója elestét Kr. e. 1193-ra tette (Eratoszthenész szerint a helyes dátum Kr. e. 1184/1183 volt), Róma alapítását pedig Kr. e. 814/813-ra, így közel négyszáz éves űrt hagyott a két esemény között. A rómaiak, akik Kr. e. 300 táján saját Romulus-történetüket már legalább olyan nagyra tartották, mint Aineiaszét, nem kerülhették el, hogy a két hagyományt egymáshoz igazítsák. Aineiasz és Romulus kapcsolatát nyilvánvalóan nem lehetett a végtelenségig a sokáig elfogadott apa és fiú, vagy esetleg nagyapa és unoka viszo-

nyával magyarázni, még ha néhány korai római történetíró továbbra is így beszélt róluk. Végül is más latin hagyományok, többek között Laviniumé és Alba Longaé adott segítséget a megoldáshoz. A két város hosszú ideig tartó presztízsharcából végül is Alba Longa került ki győztesen, amikor Alba Longa királyait használták fel arra, hogy az Aineiasz és Romulus közti évszázadokat kitöltsék.

Két korai Róma-történet – görögül • A rómaiak és a görögök találkozásának a történetírásra nézve volt egy másik következménye is: a rómaiaknál is kibontakozott az elbeszélő történetírás hagyománya. Meglepően sokáig tartott, amíg a rómaiak gondolkodni kezdtek múltjukról, amíg ünnepelni kezdték azt a drámai sikert, hogy kis népük ennyire rövid idő alatt oly sok népet hódított meg és vetett hatalma alá. Kr. e. 272-re Róma Közép- és Dél-Itália ura lett. Ezt követően a hatalmas Karthágóval került összeütközésbe a nagyszabású első és második pun háborúban. Ezek a megrázó közösségi élmények végül teremtettek néhány római történetírót is: egy campaniai költő, Gnaeus Naevius, és két római szenátor, Quintus Fabius Pictor és Lucius Cincius Alimentus személyében.

Műveiket, amelyekből kevés maradt ránk, Róma nevében írták. Naevius munkájának *A pun háború (Bellum Poenicum)* címet adta. Noha a cím alapján a mű az első pun háború római változatának ígérkezett, valójában római nemzeti eposz volt, amelyben Naevius nagy terjedelemben Róma mitikus múltjával vetett számot, és szándékosan a régi római saturnusi versformát (*versus Saturnius*) használta a görög helyett.

Mind Fabius Pictor, mind pedig Cincius Alimentus az utókor által legnagyobbként ítélt római küzdelemnek, a második pun háborúnak voltak résztvevői. A katasztrofális cannaei vereség következtében Cincius hadifogságba esett, Fabius Pictort pedig a senatus nevében a delphoi jósdába küldték tanácsért. Útja során kétségkívül érzekelte azt, hogy a görög közvélemény megosztott Róma és Karthágó háborújának kérdésében, és azt is láthatta, hogy a történetírás miként befolyásolta ezt a véleményt. A karthágóiak ügyét védelmükbe vették egyes történetírók, többek között az akragaszi Philinosz, aki azt bizonygatta, hogy a rómaiak igazságtalan háborút vívtak. Nem szegtek-e ugyanis a rómaiak már akkor szerződést, amikor partra szálltak Szicíliában? A nagy tiszteletnek örvendő és széles körben ismert tauromenioni Timaios viszont nagyobb megértést tanúsított a rómaiak iránt. Fabius Pictor és Cincius Alimentus egyéb okok mellett azért is írták műveiket görögül, hogy így nyerjék el a hellénisztikus világ rokonszenvét Róma iránt. Az a körülmény, hogy a római próza túlságosan fejletlen volt ebben az időben – mint ahogy ezt néhányan állították –, könnyebbé tette a döntést, hogy görögül írjanak; a fő ok azonban aligha ez volt. Elegendő töredék maradt fenn a korszak szónoklataiból ahhoz, hogy látni lehessen: a római próza egyáltalán nem volt annyira kezdetleges.

Fabius Pictor munkájának a címe nem, csak egyes töredékei maradtak ránk. Minden jel arra mutat, hogy szenátor társánál színvonalasabb művet alkotott. A múlttól évek szerinti elrendezésben, az annales hagyományainak megfelelően írt. Ez megmagyarázza, hogy Cicero miért utalt e műre *Görög évkönyvek (Graeci Annales)* címmel. Az mindenestre biztonsággal állítható, hogy a mű folyamatos áttekintést adott a mitikus múlttól a jelenig. Felfedezhetőek benne a római történetírás később jellemzővé váló sajátosságai is: a múlttól való elmélkedés morális ítéletekkel való összekapcsolódása, élénk érdeklődés a római múlt kezdetei iránt, a Róma sorsában központi jelentőségű intézménynek tartott senatus hangsúlyozása, és hajlandóság egyesek családjának kiemelésére. A legfontosabbnak mindenesetre azt a tényt tekinthetjük, hogy a Kr. e. 2. század első felében, noha csak görögül, már átfogó áttekintés állt a rómaiak rendelkezésére saját múltjukról.

Görög-római történetírás. Diadal és egy latin válasz

Amikor olyan üttörő személyiségek, mint Fabius Pictor vagy Cincius Alimentus úgy döntöttek, hogy műveiket görögül írják, ezzel egyben a görög kultúra erejét is elismerték. Ez az erő annyira meghatározó volt, hogy pontosabb lenne a kor római történetírását a „görög-római” jelzővel illetni. A görög hagyomány Timaios és az akragaszi Philinosz történetírásán keresztül könnyen megtalálta az utat Rómához, hiszen ők a Földközi-tenger térségének múltjáról írva különleges érdeklődést mutattak Róma iránt. A kifejezés szűkebb értelmében vett görög-római történetírók, vagyis azok, akik a római történelemről görögül írtak, Fabius Pictorhoz és Cincius Alimentushoz képest csak másodosztályú történetírók voltak.

Az egyetlen kivétel a megalopoliszi születésű Polübiosz volt, aki a legkiemelkedőbb lett a görög-római történetírók közül. Élete (kb. Kr. e. 200-tól 118-ig) arra a korszakra esett, amikor Róma a Mediterráneum nyugati térségében teljesen eljelentéktelensítette legerősebb vetélytársát, Karthágót, majd kelet felé fordult, hogy a makedón V. Philipposzal, a pergamoni III. Antiokhossal, a Szeleukida-birodalommal és a makedón Perszeusszal vívott háborúkban meghódítsa a hellenisztikus világ jelentős hányadát. Perszeusz püdnai vereségét követően (Kr. e. 168) az akháj szövetség soraiból ezer kiemelkedő férfit, köztük Polübioszt is, túszként Itáliába hurcoltak. Kr. e. 150-re, amikor szabadon bocsátották őket (ahogy az idősebb Cato gúnyolódott: ekkor a rómaiak már nyugodtan a görög temetkezési vállalkozók gondjaira bízhatták őket), a túsok többsége már elpusztult Itália vidéki területein. Polübiosz ezt a sorsot úgy kerülte el, hogy Lucius Aemilius Paullus, a püdnai győző megengedte neki, hogy Rómában maradjon először mint író, később pedig mint Cornelius Scipio Aemilianus barátja. Noha a törvények szerint a praetor felügyelete alá tartozott, Polübioszt senki nem akadályozta meg abban, hogy szabadon utazhasson, alkalmanként akár római hadjáratok megfigyelőjeként is. Scipio bizalmasaként szemtanúja volt Karthágó végleges elpusztításának Kr. e. 146-ban. Történeti műve így egy olyan kívülálló nézőpontjából mutatja be Róma közelmúltját, akinek megadatott, hogy a római kormányzatot, hadművészetet és diplomáciát rendkívül kedvező helyzetből vizsgálja. Miközben a Kr. e. 220 és 167 közötti időszak római terjeszkedésének történetét állította össze, Polübiosz Róma iránti csodálata görögök iránti szeretetét is felülmúlta. Később azonban, amikor a Kr. e. 167 és 146 közötti évekről számolt be, kritikusabbá vált Rómával szemben, és Róma tartós sikerével kapcsolatban is elbizonytalanodott.

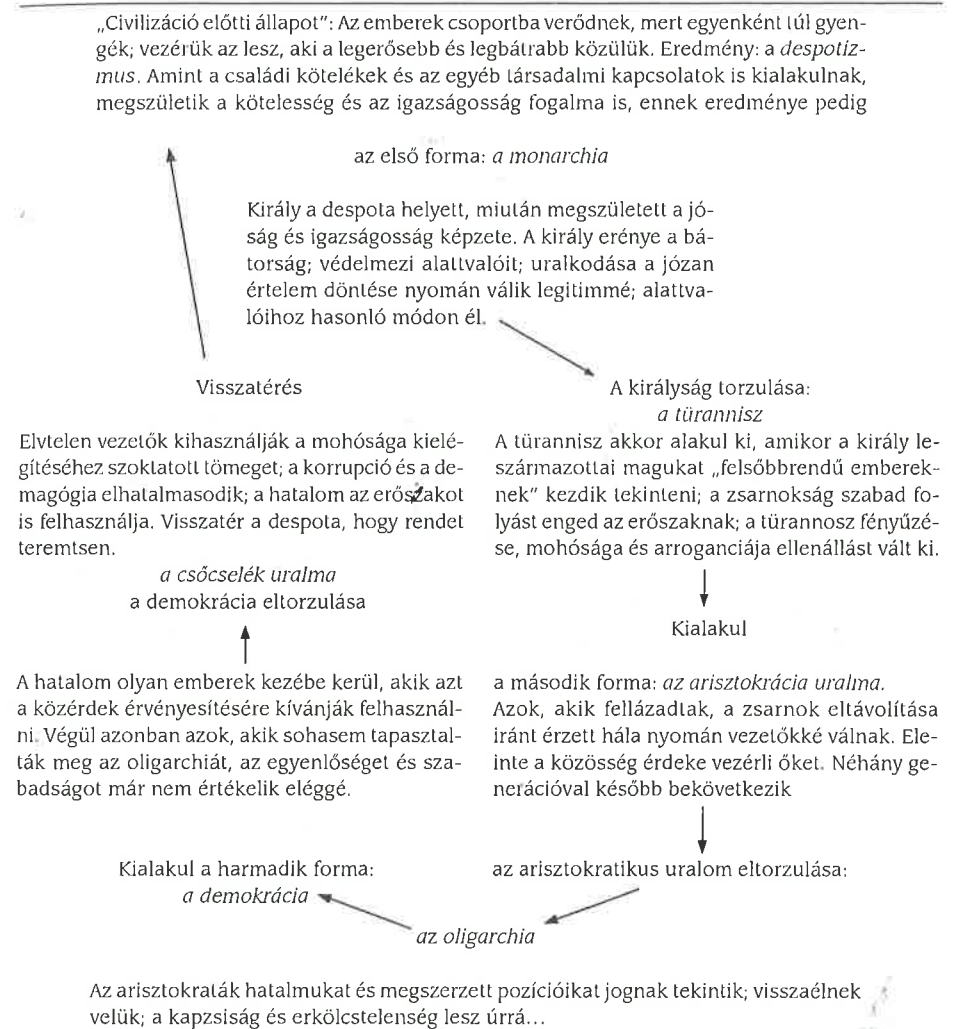
Polübiosz a rendről és a történelmet formáló erőkről • Polübiosz történeti művét szorosan Róma nagyhatalommá válásának folyamata köré szerkesztette. Noha Polübiosz Thuküdidész nyomdokain haladva szigorú határt szabott a kitérőknek, az ilyen kitérők az ókori történetírás számára elfogadhatóak voltak, hiszen nyugvópontul szolgáltak az elbeszélés sodrában. Polübiosz is beiktatott néhányat a római alkotmányról, a tauromenioni Timaiosról, a földrajzról (ezek mindegyike egy-egy könyv) és a tűzjelzéses kommunikációs rendszer tökéletesítésében elért saját érdemeiről.

Polübiosz, aki soha nem elégedett meg az események pusztá leírásával, azt a kérdést fogalmazta meg, hogy a rómaiak miért tudtak ekkora sikereket elérni, miközben a görögök nem voltak képesek erre. E kérdésre három elemből álló választ adott. Először is a rómaiak megfelelő attitűdjét emelte ki. Véleménye szerint a római jellem alapvető vonásai a következők voltak: az állam vezetésére irányuló képesség, a kitartás és a céljaik iránti eltökéltség. A római közéleti személyiségek az államhoz szilárd és önzetlen kötelezettel kapcsolódtak, megvert ellenfeleikkel pedig mértékletesen, emberségesen, brutalitás és

bosszúvágy nélkül bántak. Véleménye szerint ez a fajta hatalmi politika és viselkedésmód tette a római államot szilárdabbá, a római imperializmust pedig mérsékeltebbé és felvilágosultabbá, mint amilyenné az athéni vagy a spártai válhatott. Élete későbbi szakaszában Polübiosz már nem volt ennyire bizonyos a rómaiak jóindulatában.

A második tényező Polübiosz szerint az volt, hogy Róma politikai intézményei az athéni demokrácia intézményeinél alkalmasabbak voltak a nélkülözhetetlen társadalmi stabilitás fenntartásra. A fő kérdés lényegében az állam születése, felemelkedése, fénykora és hanyatlása volt. Ezt a problémát már a korai filozófusok is tárgyalták, sőt még a filozófia iránt kevésbé fogékony Thuküdidész is kitért rá. A gondolatmenetet Platón és más filozófusok fejlesztették az állami élet egymást követő formáinak elméletévé (lásd a 4.1. ábrát).

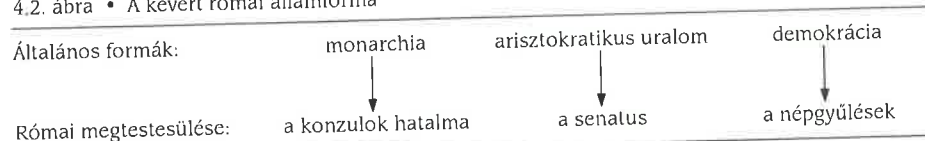
4.1. ábra • Polübiosz elmélete az államformák változásának ciklikus rendjéről

Úgy tűnik, Polübiosz egy ideig azt gondolta, hogy kevert államformájának erényei miatt Róma kivétel az államformák körforgásának rendje alól, így aztán a hanyatlást is elkerülheti. A római állam berendezkedésében ugyanis az általában egymást követő államformák intézményei egyszerre léteztek (lásd 4.2. ábrát). Polübiosz meglátása szerint Lükurgosz egyszeri törvényhozással vezetett be ilyen kevert államformát Spártában, míg a rómaiak kísérletezés és tévedések útján jutottak birtokába figyelemre méltó állami berendezkedésüknek.

4.2. ábra • A kevert római államforma

Később azonban Polübiosz kételkedni kezdett abban, hogy Róma kivételt képez a ciklus alól, és rámutatott, hogy Róma is elszenvedí majd a nagyhatalmi státusz és az ebből származó gazdagság megszokott következményeit. Amikor a tékozló fényűzéstől megromlott tömeg szimpátiáját demagógok nyerhetik meg, a vezetők romlottá válása aligha lesz elkerülhető. Ebben a fejlődési szakaszban a régi erények és az istenektől való félelem is elhomályosul, szabadjára engedve ezzel az embereket, hogy kedvük szerint cselekedjenek. A római berendezkedésben keveredő három államforma így egy időben fogja elérni eltorzult formáját.

Polübiosz harmadik szempontja a *Tükhé*, vagyis a sors, a szerencse volt. Kr. e. 217/216 után ez a tényező az eseményeket abba az irányba terelte, hogy a Földközi-tenger térségének számos népe egyetlen államrendszer keretein belül egyesült Róma uralma alatt. Ez hatalmas elismerés volt Polübiosz részéről, hiszen ő a szerencsét nem szeszélyes és semleges erőnek, hanem a morális rend fenntartójának tekintette. Kortársaival egyetértve így írt: „Akad-e olyan ember, aki miután kezdetben teljes joggal méltatlankodott azon, hogy Tükhé milyen kegyetlen játékot űz az emberekkel, később a sorssal kiengesztelődve ne állapította volna meg, hogy mennyire megérdemelt büntetésben részesítette mindkettejüket [Philipposzt és Antiokhoszt], ezzel is intó példát nyújtva minden ember számára, és a jövőre nézve is erőteljesen figyelmeztetve őket, hogy az igazi erkölcsök útjára lépve cselekedjenek?”¹ Néhány alkalommal Polübiosz nyíltan mindenre kiterjedő gondviselésként beszélt a Tükhéről, akinek a szándékait a történetírónak kell feltárnia. „Mivel a végzet ereje [Tükhé] a világon lezajló valamennyi eseményt egy irányba s azonos végkifejlet felé terelte, a történetíró is azt tarthatja legfőbb feladatának, hogy az olvasó előtt mintegy egységes nézőpont alapján tárja fel a végzetnek [Tükhé] ezt a minden eseményt valamely egységes végcél felé irányító működését.”² A polübioszi Tükhének mindazonáltal volt egy jól látható határa is. Akárcsak korábban Thuküdidész, a történelmet Polübiosz is törvényszerűségekkel rendelkező folyamatként kívánta értelmezni, de nem akarta az ember szerepét a szükségesnél jobban csökkenteni. Ez a dilemma vezette végző soron Polübioszt arra, hogy a Tükhé természetének, illetve a szerencse hatalma és az emberi cselekedetek közti kapcsolatnak a problémáját pontos meghatározás és megoldás nélkül hagyja.

¹ Polübiosz: *Történeti könyvei*. XV. 20.² Polübiosz: *Történeti könyvei*. I. 4.

A korszak, a kronológia és a források egysége • Polübiosz dicséretekkel halmozta el Ephoroszt, mert neki sikerült meghaladnia a görög történetírás szűk regionális kereteit. Maga is azt hangsúlyozta, hogy a 140. olümpiasz évében (Kr. e. 217/216) Itália, a hellenisztikus világ és Észak-Afrika először volt egyazon történelem része. Ettől az időponttól kezdve az egyes helységek és régiók történelmét már az egész Mediterráneum figyelembevételével kell megírni. A vizsgált időkeret tekintve azonban Polübiosz igénye nem ennyire átfogó. Történeti művét Polübiosz, akinek a régmúlt történetei nem voltak annyira fontosak, a Kr. e. 220. évnél, vagyis Avatosz *Emlékiratok* (*Hüponnémata*) című műve által tárgyalt időszak végpontjánál kezdte, és elsősorban a közelmúlt, egészen pontosan a Kr. e. 217/216. és a Kr. e. 144. közötti időszak történetének tárgyalására összpontosított. Ez az időkeret elbeszélésének egységes keretet adott: Róma történetét egyik legsúlyosabb mélypontjától a Földközi-tenger nagy részének egyesítéséig vizsgálta. További egységet művének az adott, hogy Timaiosz nyomdokain haladva következetesen az olümpiai kronológiai rendszert használta.

Polübiosz – olykor kelletlenül – tudomásul vette azt, hogy előtte is voltak többé-kevésbé színvonalas történetírók. Ismerte műveiket, tanult tőlük, azonban szigorúan kritizálta is őket. Polübiosz elvetette Theopomposz moralizálását és filozofálását, Phülarkhosz és a többi drámai történetíró érzélgősségét és szenzációhajhászását, Fabius Pictor elfogultságát Róma irányában és az akragaszi Philinosz kiállítását Karthágó mellett. Kevésbé jelentős történetírók, mint például Khaireasz és Szószilosz, csupán gúnyos megjegyzéseket kaptak, mert műveik „inkább a borbélyműhelyekben vagy az utcákon folyó mindennapi társalgás színvonalán álló fecsegéshez hasonlítanak”.³ A tauromenioni Timaiosz, a híres történetíró pedig rendkívül éles kritika célpontjává vált; kritikájának kifejtésére Polübiosz egy egész könyvet szentelt (12. könyv). Polübiosz azzal vádolta Timaioszt, hogy valótlanosságokat állított, elhanyagolta a háború és a politika vizsgálatát, számos helyen tévedett, szegényes megfigyelései voltak, nem végzett elegendő kutatást, hazudott, kronológiai hibákat követett el, illetve hogy Agathoklészről csak rossz dolgokat állított. Kemény kritikájából a tisztán szakmai szempontokon túl érzékelhető a Timaiosz hírneve iránti féltékenység is.

A vita lényege valójában a pontosság problémája volt. Még a kortárs történetíró ókori történetírók is gyakran saját életüknél hosszabb időszakokat és közvetlen környezetüknél nagyobb területet vizsgáltak, így szembesültek a források problémájával. Polübiosz azt gondolta, hogy a legmegbízhatóbb beszámolókat szemtanúktól, vagy legalábbis olyan informátoroktól származnak, akik megfelelő személyes tapasztalatokkal rendelkeznek. Azt sajnos nem lehet megállapítani, hogy Polübiosz használt-e dokumentumokat is. Számúzótként, évekig távol Hellasztól nem férhetett hozzá a görög gyűjteményekhez. Tudva azt, hogy görögül írt, és még a kor latin nyelvét is csak gyengén ismerte, aligha feltételezhető, hogy a régebbi latin nyelvű forrásokat is felhasználta volna. Ismereteire talán személyes kapcsolatain keresztül tett szert Hellasz és Róma világában. Ezen kívül személyesen vizsgálta meg egyes fontosabb történelmi események helyszínait. Egy alkalommal például kísérletet tett arra, hogy Hannibál Alpokon átvezető útját nyomon kövesse. Mindent egybevetve Polübiosz számos jól átgondolt történetírói módszerhez tartotta magát, bár nem írt módszertani kérdéseket tárgyaló könyvet.

³ Polübiosz: *Történeti könyvei*. III. 20.

A történelem céljáról • Polübiosz indulatosan utasította el a szamoszi Durisz vagy Phülar-khosz stílusában szórakoztatás céljából, illetve a „régiségvadász” kíváncsiság kielégítésére születő történeti műveket. A történelemnek szerinte az életről kell tanítania. Aikalmanként pedig vigasztalásul is kell szolgálnia azok számára, akiknek súlyos szerencsétlenség jutott osztályrészül, hiszen „azzal, hogy élénk tárja a másokat ért sorscsapásokat, szinte egyetlen tanítómesterként készít fel arra, hogy saját sorsunk szeszélyes fordulatait emberi voltunkhoz illő méltósággal tudjuk elviselni”.⁴ Mindazonáltal a történelemnek elsősorban tanulságokkal kell segítenie a közéletben szerepet vállaló embereket, hogy azok tudásukat a jelenre is alkalmazzák.

A valódi történetírás tehát pragmatikus volt. Figyelme középpontjában a politika és a hadsereg állt, az okokat kísérelte meg bemutatni, az állammal és annak boldogulásával foglalkozott. A sors fintora, hogy e törekvését tekintve Polübiosz aligha volt közvetlen hatással kortársaira. Feltételeznünk kell ugyanis, hogy nem sok római olvasott el egy görögül írott művet, és kevés görög számára volt a római történelem elég érdekes ahhoz, hogy Polübiosz munkáját tanulmányozza. Akik pedig mégis így tettek, aligha fogadták lelkesedéssel Polübiosz arra vonatkozó buzdítását, hogy a görögök hódoljanak be Rómának, mert maga Tükhé rendelte úgy, hogy Rómáé a hatalom. Történeti munkája valójában csak egy szűk római szellemi elit és a későbbi nemzedékek történetírói – kiváltképpen Livius – körében aratott sikert.

Római történelem latinul • Kr. e. 200 és 146 között, amikor a rómaiak megállíthatatlannul haladtak előre azon az úton, amely a Mediterráneum jelentős részének római uralom alá hajtásához vezetett, a római élet minden területén alapvető fontosságú átalakulás ment végbe. A hatalom és a vagyon súlyos következményekkel járt a római társadalomra nézve. A legnagyobb közvetlen hatással a görög kultúrával való találkozás járt, amely szinte minden szempontból kifinomultabbnak bizonyult a római kultúrájánál, beleértve az irodalmat, a filozófiát és a történetírói hagyományt is. A görög áruk, gondolatok, magatartásformák beáramlása ugyanakkor elősegítette, hogy a rómaiak jobban tudatára ébredjenek saját kultúrájuk sajátosságainak. A római dolgok iránt érzett büszkeség a görög kultúrával való találkozást nem kevés rómaiban szembenállássá változtatta. Bár ez nem jelentett átgondolt és minden szempontból ellenséges nézetrendszert, mégis versengéshez és erős érzelmi megnyilvánulásokhoz vezetett. Ennek a folyamatnak az eredménye az lett, hogy a római hagyományörzők hamarosan a második pun háború nemzedékéből felnövekvő római történetírók művei felé fordultak, akik mindenért lelkesedtek, ami római volt. E szemlélet képviselői közé tartozott a rudiae-i Quintus Ennius, a költő, illetve a közéleti szereplőként ismertté vált Marcus Portius Cato.

Ennius a calabriai Rudiae-ből, egy görög kultúrával erősen átítatott vidékről származott, és szülőföldje miatt „félgörögnek” nevezték. Ennius azonban görög tanulmányait a római történelem latin nyelvű elbeszélésének megteremtésére használta fel. Az őt ért kettős szellemi hatás jól érzékelhető abból, hogy versformául a hexametert választotta (művének viszont az *Annales* címet adta), továbbá abból is, hogy a római történelem kezdetektől Kr. e. 171-ig tartó elbeszélése során úgy emelte ki mindennek a jelentőségét, ami római, hogy közben nem utasított el mindent, ami görög.

Marcus Portius Cato *Eredetek (Origines)* című műve prózában íródott és híján volt minden drámai egységnek. Cato számos különböző témával foglalkozott, megtárgyalta

a politikusi léttel, a háborúkkal, a politikai eseményekkel, de még a kövér cisalpin kocákkal és a lótenyésztéssel kapcsolatos kérdéseket is. Mindazonáltal művének jól körülhatárolható központi témája volt, nevezetesen a római hagyományok és a római állam fokozatos kiépülése, amit Cato Róma városának keretein túlmutató szempontból vizsgált.

Catót munkája megírására elsősorban az a vágy ösztönözte, hogy megszilárdítsa a szerinte helyes, vagyis a hagyományos római életformát. Gazdag és színes prózában buzdította a rómaiakat arra, hogy büszkeséggel tekintsenek múltjukra, különösen Róma mind erőteljesebb elgörögösödésével szemben, amit Cato és számos más római nem egyszerűen egyéni ízlésbeli kérdésnek, hanem valódi közéleti problémának tartott. Cato rámutatott arra, hogy a római katonák hogyan győztek le sikerrel minden ellenállást Magna Graeciában, Szicíliában és Hellaszban, és arra is, hogy eközben ők maguk hurcolták be Róma meghódítóját, a görög kultúrát, amikor görög könyveket, tudósokat, házitanítókat, rabszolgákat, bútorokat és öltözködési szokásokat hoztak Rómába. Róma hatalmának kiterjedése ilyen nagy területre egyben a város gazdagságát is gyarapította, és láthatóan a kényelem, a szórakozás, a jólét és az individualizmus irányába terelte a római életformát. Ennek az ára a közösségi tudat és a hagyományok gyengülése volt. Nem meglepő tehát, hogy nem kis részben a görög kultúra befolyását vádolták a régi Róma elmúlásáért. Így aztán Kr. e. 160-ban a görög filozófusokat és szónokokat kiutasították Rómából, Kr. e. 155-ben pedig egy athéni küldöttségnek le kellett rövidítenie római tartózkodását, mert a követség három filozófus tagjának gondolatai és szemléletmódja sok római számára bántó volt. Cato volt a legszínvonalasabb szószólója azoknak, akik a nagyfokú gazdagságot, a görög életmód és gondolkodás túlzott követését a római hagyományokra, különösen pedig a rómaiak közéleti kötelességtudatára és katonai szellemére leselkedő veszélyként értékelték. A vidéki településről, Tusculumból származó Cato könnyedén azonosult ezzel a szemléletmóddal, hiszen maga is egész életén át egyszerű és hagyományos módon öltözködött és önmegtartóztató módon élt.

Cato szenátorként is hű maradt e szellemiséghez. Gátolni próbálta Róma további keleti terjeszkedését, mert szerinte ez a görög kultúra befolyásának további növekedésével járt. Ehelyett a Karthágóval vívott régi háborúk végső lezárására buzdította a rómaiakat. Cato tagja volt egy Karthágóba küldött követségnek és megdöbbenve tapasztalta, hogy a város milyen gyorsan magához tért a vereségből.

Cato azonban nem utasított el könnyedén és válogatás nélkül mindent, ami görög volt. Sőt, a római múlt részeként készséggel elfogadta a görög mitológiai hagyomány egyes elemeit. Athénnel ugyan nem foglalkozott, Lükurgosz és Leónidasz Spártája viszont sokban hasonlított Róma Cato által elképzelt jövőjéhez, az egyszerű, büszke, anyagiakban mértékletes Rómához, amelyet a római állam számára ártalmas ízlésbeli hatásoktól és gondolkodásmódtól magát távol tartó elit irányít. Saját korának Hellasza viszont nem volt elfogadható számára, mert a görögök túlságosan sokat foglalkoztak elméleti kérdésekkel, a gazdagsággal, a luxussal, az egyénnel, ezek pedig mind olyan tényezők voltak, amelyek gyengítették azt a közösségi szellemet, ami nélkül Róma nem őrizhette meg nagyságát. A túlzó individualizmus elutasításával Cato azt hangsúlyozta, hogy Róma felemelkedése közösségi teljesítmény volt.

⁴ Polübiosz: *Történeti könyvei*. I. 1.

5. fejezet

A köztársaság válsága
és a történetírók

Történeírás: buzdítás és szerkezeti elemzés

Kr. e. 146-ban évszázadok küzdelmei értek véget, és Róma biztosan uralta a Földközi-tenger térségének nagy részét. Noha a háborúskodás folytatódott, ezek az események nem jelentettek többet a hegemonia harcias hétköznapjainál. A rómaiaknak ugyanakkor rá kellett ébredniük arra, hogy régi problémáik eltűntével újak keletkeztek, amelyeket sajnos már nem lehetett egyszerűen a légiók térségbe vezénylésével megoldani.

A nyugtalanító és megoldatlan problémák száma nagy volt. A hódítás eredményeként hatalmasra nőtt közföldek igazságtalan felosztása miatt elkeseredett reformküzdelmek alakultak ki, a legjelentősebbeket a Gracchus fivérek vezették. A családi birtokok letűnése miatt nagyszámú gyökértelen ember költözött a zsúfolt római nyomornegyedekbe, és vált a római politika könnyen befolyásolható tényezőjévé. A társadalom egy új rétege, az ún. *equites* ugyan rendelkezett vagyonnal, mégsem jutott a szenátori arisztokráciához hasonló hatalom és befolyás birtokába. Róma sok szövetségese szerette volna elnyerni a polgárjogot, azonban sem az arisztokratikus szenátus, sem pedig a városi szegény rétegek nem hajlottak igényük kielégítésére, mivel mindkét csoport féltette meglehetősen egyenlőtlen előjogaikat. Egy önmagában nézve kisebb jelentőségű esemény, a Jugurtha, Numidia sivatagi királya ellen viselt háború pedig rámutatott arra, hogy a fényűzés és a vagyon milyen jelentős károkat okozott a római társadalomban, kiváltképpen annak uralkodó rétegében. Egyértelműen kiderült, hogy a hadsereg fegyelme és kintartása nem megfelelő, hogy a romlottság az előkelő körökön is úrrá lett, és hogy bizonyos kiemelkedő személyiségek ambíciója mennyire túlfűtötté vált. A Jugurtha elleni háborút követően a rómaiak a Gracchusok korához hasonló belső viszályokban merültek el. A Marius vezette *populares* és a Sulla vezette *optimates* küzdelmében (Kr. e. 88–82) rómaiak megszárolták le és ítélték száműzetésre nagyszámú római. A köztársaság kiüresedett vázként élt tovább, a római történelem eseményeit pedig olyan emberek irányították, mint Sulla, Pompeius és végül Caesar, gyakran éppen a köztársaság kárára. A rómaiak ekkor ébredtek először tudatára annak, hogy életformájuk őseikétől milyen nagy mértékben különbözik, és hogy a római hagyományok folytonossága megtört. Ez az élmény rendkívül felkavaró volt. Hogyan illeszkedett a győzelmesnek és eszményinek hitt múlt a zűrzavaros jelenhez? Mind a valódi, mind pedig a csak félig-meddig annak tekinthető történetírói munkák e kérdés vizsgálatával foglalkoztak.

A régi Róma: mentsvár és inspiráció • Egy politikai és társadalmi viszályokkal teli korszakban a múlt nyugodtnak, jónak és értelmesnek tetsző világa büszkeség, vigasztalódás és útmutatás forrásává válhat. Így történt ez korábban Hellaszban, és így történt ebben az időben Rómában is. Annak idején már Cato védelmébe vette az ősi erények Rómáját,

amely – ha létezett egyáltalán –, ekkor már nem volt több pusztá emléknél. Néhány római, akik büszkeséggel tekintettek vissza Róma múltjára, a „régiséggyűjtés” felújításával enyhítették egy kissé múlt iránti nosztalgiájukat. Cato kortársa és a rudiae-i Ennius mecénása, M. Fulvius Nobilior egy *fasti*-gyűjteményt jelentetett meg. A Kr. e. 130-at követő években pedig minden bizonnyal Publius Mucius Scaevola *pontifex maximus* volt az a személy, aki egy gyűjteményt állított össze az *Annales Maximiből*. Ha a római történetírók többet foglalkoztak volna a dokumentumokkal, akkor értékes forrásokra bukkanhattak volna ezekben az évkönyvekben.

A zűrzavaros korszak egészére jellemző sajátos tradicionalizmus, amelynek célja a régi Róma dicsőítése volt, a római régiségek tüzetes vizsgálatában találta meg történetírásának jellemző kifejezési eszközét, bár e vizsgáldások gyakran különös eredményeket hoztak. L. Aelius Praeconius Stilónak jelentős megbecsülést hoztak munkái, amelyek nagyban befolyásolták magát Cicerót is. A „régiséggyűjtő” tudósok legkiválóbbika Stilo tanítványa, Marcus Terentius Varro volt, aki idős korában abban az elégtelben részeseülhetett, hogy láthatta kora társadalmának a régi Róma mintájára lezajló augustusi stabilizációját. A szenátori osztály tagjai közé tartozó konzervatív földbirtokos Varro nagyra értékelte az ősi római múltat, erről írott műveinek száma harminckilenc és hetvenhárom közé tehető. Varro olyan ragyogó gyűjteményt állított össze a római kultúráról, hogy a Róma mitikus koráról alkotott értelmezése éppúgy a kánon részévé vált, mint Róma alapításának általa meghatározott Kr. e. 753-as dátuma. Sajnálatos módon leginkább történeti ihletésű, a római régiségekről szóló művének csak rövid részleteit ismerjük.

A „régiséggyűjtők” írásaitól eltekintve a történeti munkák kevésbé mutattak egységes képet. Talán a nagyobb közéleti tudatosság felkeltésének vágya volt az egyetlen kapocs, amely összekötötte őket. Voltak olyan történetírók, akik minden ellenkezés nélkül fordultak a görög hatások felé. Gaius Fannius a viszályoktól tépázott Rómáról írt komor hangú munkát, aminek hatását csak fokozták az általa alkalmazott görög stílusesszékök. Fiatalabb kortársa, Sempronius Asellio, az egyszerű katonai tribunus Polübioszt követte, amikor túlépett a tiszta elbeszélésből meríthető élvezetekre, és az indítékok és okok feltárására vállalkozott. Szükszerű stílusával, szigorú intelmeivel próbált – sikertelenül – hatással lenni polgártársaira.

Mások, feltehetően a hellenisztikus dramatizált történetírás hatása alatt, a drámai előadásmód eszközeivel próbálták felkelteni közönségük ősi Róma iránti csodálatát. Jellemző, hogy egyik legismertebb képviselőjük, Coelius Antipater nem csupán jogi szakértő, hanem a szónoklattan tanára is volt. Azzal, hogy történetírói munkáját kizárólag a második pun háború tárgyalásának szentelte, művének a drámai minőség és egység lehetőségét biztosította és mindent megtett azért, hogy ezt ki is használja. Borzalmas, egész városokat elpusztító földrengések szolgáltak a bekövetkező események ómenjeiként. Scipio Afrikába hajózó seregét hatalmas vihar kísérte. Meggyőződéssel állította, hogy Scipio hadserege olyan nagy volt, hogy gyakorlatilag elnéptelénítette Itáliát és Szicíliát, amikor pedig a katonák elkiáltották magukat, a madarak holtan zuhantak le a földre. Később Lucius Cornelius Sisenna, aki – bár sokkal visszafogottabban – szintén drámai elemekkel gazdagította történeti művét, nagy hozzáértéssel festett hangulatképeket. Különös élvezettel készítette leírásait a harcoló katonák kiáltásairól, az egymásnak csattanó páncélokról, az áldozatok lemészárlásáról. Azt akarta, hogy az olvasó újra megtapasztalja a félelmet, a pánikot, a bizalmatlanságot, az eksztázist.

Számba kell venni még az annales-írókat is, akiket gyakran a „Sulla-kori annalísta” néven emlegettek, és írásaik jellege miatt tartoznak egy csoportba. Gnaeus Gellius római

múltról szóló elbeszélése nagyjából harminc könyv hosszúságú volt és az ősi életmódhoz kapcsolódó, nagyrészt megbízhatatlan adatokat tartalmazott. Az annales-írók közül néhányan kísérletet tettek arra, hogy kapcsolatot teremtsenek saját koruk és az ősi Róma között, ám nem követték a „régiséggyűjtöket” Róma mitologikus múltjába. Q. Claudius Quadrigarius úgy találta, hogy a legkorábbi korszakkal kapcsolatos történetek nem megbízhatóak és elvárásaihoz képest nem elég olvasmányosak; ezért csak a gall támadás koráig nyúlt vissza. Lucius Cornelius Sisenna pedig csak kortárs történetet írt: a Kr. e. 90 és 82 közötti időszakkal, elsősorban az itáliai szövetséges háborúval foglalkozott. Mindkét szerző régies latin szavak és kifejezések használatával kapcsolódott az ősi Rómához.

Az annalista hagyományhoz sorolhatók még C. Licinius Macer és Valerius Antias művei is: beszámolóik *ab urbe condita* (a város alapításától) kezdődnek. Macer, aki a praetor Cicero sikeres vádemelését követően életének öngyilkossággal vetett véget, meglepően demokratikus művet alkotott és elismerést érdemel azért, mert a *libri linte*-ben – a magistratusok vászonra írt listájában – új történeti forrást fedezett fel. Valerius Antias műve Macerével összevetve egy szinte fikatív beszámoló benyomását kelti, mindazonáltal meglehetősen nagy népszerűségnek örvendett.

Sallustius elemző történetírása • Az eszményített római múlt és a zűrzavaros jelen közötti szakadék sok római nyugtalanított, közembert és történetírót egyaránt. Ennek ellenére a problémára kevés magyarázat született, és azok is felszínesek voltak. A Kr. e. 1. században a rómaiak eltanulhatták volna Thuküdidészről a politikai jelenségek módszeres elemzését, akinek műve éppen ekkor lett divatos. Thuküdidész azonban sokkal inkább stílusáért, semmint művének tartalmáért tanulmányozták. Polübiosz és az apameiai Poszeidóniosz az államok hanyatlásáról tett észrevételei sem találtak értő olvasókra. Ezen a hozzáálláson C. Sallustius Crispus saját korának Rómájáról szóló munkái hoztak némi változást. Sallustiusnak távoznia kellett a közéletből, ugyanis azzal vádolták, hogy közpénzekből gyarapította saját vagyonát. Mivel nem rendelkezett Ciceróhoz hasonló adottságokkal, hogy a filozófiában keressen vigasztalást, a történelem tanulmányozásában találta meg a kárpótlást megszakadt közéleti karrierjéért.

A rómaiakat Coelius Antipater ismertette meg a történeti monográfiával. Sallustius ezt a műfajt tökéletesítette tovább a *Catilina összeesküvése* (*Bellum Catilinae*) és a *Jugurtha háborúja* (*Bellum Jugurthinum*) című munkáiban, míg történeti műve (*Historiae*), mely Lucius Cornelius Sisenna munkájának folytatásaként a Kr. e. 78 és 67 közötti időszakról számolt be, a folyamatos elbeszélés hagyományos mintáját követte.

Sallustius két monográfiája hordozta legfontosabb üzenetét: belső erők pusztítják el a római köztársaságot. Scipio Nasica már az utolsó karthágói háború megindítását megelőző vitában figyelmeztetett arra, hogy valódi külső fenyegetettség híján a római társadalom szilárd szövete felbomlik. Műveiben Sallustius továbbfejlesztette ezt az elképzelést.

„Mikor azonban a szorgalom és a törvényesség révén az állam naggyá lett, nagy királyokat háborúban leigáztak, vad nemzeteket és hatalmas népeket fegyverrel megfékeztek, Karthágót, a római birodalom vetélytársát, a földdel egyenlővé tették, tenger és szárazföld nyitva állt előttük – tombolni kezdett a vakszerencse és mindent összekuszált. Akik a fáradalmakat, megpróbáltatásokat, a kétséges s nehéz helyzeteket könnyen elviselték, azoknak az egyébként kívánatos szabad idő és gazdagság terhére és vesztére lett. Előbb tehát a hatalomvágy, utóbb a pénzvágy fokozódott: e kettő volt minden baj melegegya. Mert a kapzsiság megrontotta a hűséget, tisztességet és más jó tulajdonságokat;

helyettük fennhéjázásra, kegyetlenségre, az istenek semmibevételére, s mindennek a megvásárolhatóságára tanított. A becsvágy sokakat képmutatásra kényszerített; arra, hogy más legyen szívük mélyére zárva, más a nyelvük hegyen; a barátságot s az ellenszenvet ne érték, hanem érdek szerint mérlegelik, s hogy fontosabbnak tartásuk a kedvességnek annak látszatát. Mindez eleinte lassanként fejlődött ki, közben el-elnyomták; később, hogy a métely szinte dögvészként elharapózott, átalakult a társadalom, és a legigazságosabb, legjobb államhatalom kegyetlenné és türhettelenné vált.”¹

A *Catilina összeesküvése*, amely magában foglalta a Kr. e. 66 és 63 közötti évek történetét, a római elit mentalitásában végbement káros változásokra mutatott rá. A történetírás nem szentelt volna többet egy lábjegyzetnél a brutális, ambiciózus és teljességgel romlott L. Sergius Catilinának, ha nem Cicero szegült volna szembe vele, és Sallustius nem rajta keresztül akarta volna bemutatni a római társadalom szövetét átjáró romlottságot.

A *Jugurtha háborúja* az elitben, leginkább a szenátori rendben, azon belül pedig a consuli családokban végbemenő, pontosan ugyanilyen jellegű hanyatlást írta le. Maga a Jugurtha elleni háború valójában egy hatalmas birodalom és egy agyafúrt sivatagi herceg kisebb jelentőségű háborúja volt. Különös fordulatait pedig csak azzal lehetett magyarázni, amit Jugurtha maga mondott római látogatása után: a római elit romlott, pénzen megvásárolható és a hatalom arroganciája könnyen megingatja. Ami pedig a római elit Sulla uralma alatti szerepét illeti, az elit egyszerűen csak megszilárdította az oligarchikus uralmat. A tömeg, a *plebs* pedig nem volt képes visszafordítani ezt a folyamatot, és Sallustius véleménye szerint még az elitnél is kevesebb bizalmat érdemeltek.

Sallustius nem osztotta polgártársai még hosszú időn át uralkodó nézetét azzal kapcsolatban, hogy a romlottságból való gyógyuláshoz az emberek erkölcsi érzékére kell hatni, és hogy a történetíróknak éppen ezt a hatást kell elérniük. Sallustius, vélhetően Thuküdidész és Polübiosz hatására már a hanyatlás okait kutatta, és legalábbis egy kísérlet erejéig látogatást tett a rendszeres elemzés világában, amikor röviden arról beszélt, hogy a birodalmak sorsának általános menete tükröződik Róma sorsának alakulásában.

A folyamat a háború és a hatalom iránti ellenállhatatlan vágygal veszi kezdetét. A sikeres állam a győzelem jutalmaként *hegemóniára tesz szert*. A birodalom kiépítése azonban gazdagodást is jelent, a vagyon pedig szinte azonnal káros hatással van az állam és a polgárok erkölcsére. Róma Karthágó elpusztításával már elérte ezt a fordulópontot. A rómaiak élete céltalanná vált, hiszen – mint Sallustius írja – „Igazában csak arról az emberről hiszem el, hogy egyáltalán él s lélegzik, aki nekiáll valamilyen feladatnak, és ragyogó tettek, kiváló érdemek elnyerésére törekszik.”² A fényűzés és a vagyon így rövid idő alatt tönkretette a rómaiak erkölcsét.

Úgy tűnik, Sallustiusnak mindössze az a szomorú feladat jutott osztályrészül, hogy megírja Róma erkölcsi hanyatlásának történetét, amit Róma polgárai képtelenek voltak megállítani. Sallustius azonban intó szavakat is megfogalmazott, nehogy búskomorság legyen úrrá olvasóin. A rómaiaknak nem szabad kétségbeesniük azt panaszolva, hogy életük „gyarló, rövid időre szabott, s inkább a véletlen kormányozza, mint az erény”.³ Sallustius annak ellenére, hogy saját diagnózisa szerint a fényűzéstől és gazdagságtól

¹ Sallustius: *Catilina összeesküvése*. 10. In C. Sallustius Crispus összes művei. Ford.: Kurcz Ágnes. Budapest, 1978, Magyar Helikon.

² Sallustius: *Catilina összeesküvése*. 3.

³ Sallustius: *Jugurtha háborúja*. I. 1–2.

megromlott Róma láthatóan gyógyíthatatlan, történetíróként polgártársaihoz fordult a szükséges lépések megtétele érdekében. Eközben azonban elutasította azt, amit más római történetírók megtettek volna: a „vagyon miatti hanyatlás” témáját nem fejlesztette az államok fejlődésére vonatkozó általános elméletté. Róma még számára is öröklétre volt ítélve.

Végül is nem csupán egyetlen tényező biztosította Sallustius helyét a történetírók között. Sokkal inkább az, hogy történeti munkái megerősítették a leíró és az elemző történetírás közötti hidat, amely a folyamatos elbeszélést alkotó történetírók és az annalisták közötti szakadék felett ívelt és Catótól Tacitusig húzódott.

A Róma sorsától elszakadó történetírás

Az életrajz mint történetírás • Cato hiába figyelmeztette a rómaiakat arra a veszélyre, amit a személyiségek kultusza jelentett a köztársaságra. Az individualizmus egy másik formájának mindig is mély gyökerei voltak Róma életében. A rómaiak már a korai idők-től fogva dicsőítették saját nemzetségük és családjuk tagjainak erőnyeit, és ünnepelték azoknak a tetteit, akik a köztársaságot szolgálták. Ezekben az esetekben az egyének tettei a helyes életre adtak példát; ez a szokás a későbbiekben is fennmaradt. A Kr. e. I. században azonban, amikor a római társadalom belső kohéziója meggyengült, az egyéni megbecsülés iránti igény az ambíció kifejezési formájává és a hatalom és hírnév iránti csillapíthatatlan vágyakozássá vált. Ez a tendencia elsősorban az egyre növekvő számú emlékiraton és életrajzon hagyott nyomot. Az életrajzírás erre az időre igen kifinomult formát öltött. A hellenisztikus Keleten ezt a hagyományt egyrészt a szónokok erősítették, akik az életrajzírásban az öröm, a tragédia, a magasztalás és a kárhoztatás kifejezésének lehetőségét látták meg, másrészt pedig a filozófusok, akik az életrajzokat előszeretettel használták különféle problémák helyes kezelésének példatáraként.

Rómában a viszálykodások időszaka, aminek egyik jellegzetessége éppen a személyiségek kultusza volt, ideális körülményeket teremtett az életrajzírás számára. Nem meglepő tehát, hogy a görög életrajzírói hagyomány a Kr. e. I. században megtalálta első latin nyelvű követőjét, Cornelius Nepost. Nepos jól tudta, hogy az életrajz műfaja még nem rendelkezik nagy tekintéllyel: „Nem kételkedem benne, Atticusom, hogy sokan akadnak majd, akik lebecsülik és nem tartják méltónak ezt a műfajt a legkiemelkedőbb férfiakhoz.”⁴ Nepos tartott attól, hogy átlépi a történetírás és az életrajz közti határt, ezért utalt arra, hol is húzódik az: „mert félek: ha nekifogok tettei részletes előadásának, az lesz a látszat, hogy nem az életrajzát beszélem el, hanem történelmet írok.”⁵ Nepos egyszerű stílusa és az a körülmény, hogy egyéni életutakon keresztül vizsgálta a múltat, népszerűnek bizonyult kortársai és a későbbi századok latint tanuló diákjai körében.

Az önéletrajzi munkák a viszálykodások időszakában váltak divattá, amikor az emberek szükségesnek tartották megmutatni, hogy életüket helyesen élték le, vagy esetleg igazolni akarták tetteiket. Olyan korszak volt ez, amikor a közéleti karrier már nem hozta meg magától értetődően a személyes beteljesülés érzését. Ez állt Q. Lutatius Catulus és P. Rutilius Rufus önéletrajzi írásainak hátterében is. Jelentősebbek voltak azonban

Sullának saját életéről készült feljegyzései (*hüpnémata*), amikben tetteit igazolta. Amikor kijelentette, hogy az istenek és Fortuna őt szemelték ki, hogy végrehajtsa parancsait, a következő időszak szemléletéből is megjövendölt valamit. C. Julius Caesar gall háborúról szóló feljegyzéseit (*commentarii*) nem karrierje csúcáról visszatekintve, hanem az odavezető út során írta. Akkor még aligha hirdethette, hogy Fortuna jelölte ki őt a vezetésre. Feljegyzéseiben még az „én” szó használatát is kerülte, és magára egyes szám harmadik személyben, név szerint utalt. Feljegyzései valójában nem is voltak igazi önéletrajzok. Céljuk az volt, hogy tájékoztassák a római elitet Caesar hadjáratairól, elsősorban persze sikereiről és nagyszerűségéről. A retorikában jól képzett Caesar kiválóan valószínűsítette meg ezt a célt. Közvetlen és egyszerű nyelven írta meg beszámolóját Galliában vívott háborúiról, illetve a Britanniában és a germán területeken folytatott portyázásokról. Caesar művének, a latin nyelvű történetírás első teljes egészében fennmaradt darabjának propagandisztikus szándéka nyilvánvaló, mégis megdöbbentő a mű alaposága. Sokkal később, karrierje csúcán a polgárháborúról írott feljegyzéseiben Caesar már úgy ábrázolta magát, mint aki sohasem vétett hibát, és akit maga Fortuna segített.

A történetírás mint tudományos vállalkozás • A görög Kelet tanult történetírói számára Róma olyan békés világot teremtett, amelyben a tudományos munka továbbra is virágzott. Különösen igaz volt ez Alexandria esetében. Ebben a térségben a történetírók túlnyomórészt grammatikusok és szónokok voltak, akik közül sokan a hagyományos szövegek kritikai tanulmányozását folytatták. Ebben az összefüggésben néhány módszertani kérdéssel is foglalkoztak, amelyek általában a pontosság problematikájára vonatkoztak. Példaértékű eredményekre jutottak Homérosz eposzainak részletes, már-már kínosan aprólékos tanulmányozása nyomán – ilyen volt például az athéni Apollodórosznak az *Iliász* hajókatalógusáról készített kifinomult elemzése. A hellenisztikus tudósok körében az eposzokra irányuló tudományos érdeklődés egyben csodálatuk megfelelő kifejezési formája is volt.

Annak ellenére, hogy mind nagyobb számban érték el Rómát a görög szellem és művészet remekei, Róma továbbra is terméketlen talaja maradt a görögök által oly nagyra értékelt elméleti-spekulatív szemléletmódnak és érdeklődésnek. A Kr. e. 150-től Augustusig terjedő időszakban mindössze egyetlen esetben tárgyalták említésre méltó módon a történetírás néhány módszertani kérdését. Jellemző, hogy a hozzászóló, Marcus Tullius Cicero mestere volt a görög retorikának és a közéleti szerepvállalásból is erősen kivette részét.

Cicero arra ösztönözte római polgártársait, hogy tanulmányozzák és kövessék a görög történetírás eredményeit, és dicsérte azokat a római történetírókat, akik kellő figyelmet szenteltek a *veritas*nak, a színvonalas leírásoknak, az indítékoknak, a tetteknek, az okoknak és az események időbeli rendjének. Az övé volt az utolsó bátor kiáltás egy olyan történetírásért, amely azt tanította meg az embereknek, hogy miként lehetnek jobb polgárai a köztársaságnak és hogyan élhetnek tartalmas életet. Ahhoz azonban, hogy ezek a történeti művek elérjék a kívánt hatást, hűnek kellett maradniuk az igazsághoz. „Mert ki ne tudná, hogy a történetírás első számú alapszabálya az, hogy [az író] ne merjen semmi valótlan állítást, aztán az, hogy semmi igaznak a kimondásától ne tartson, és hogy semmiképp se merüljön fel a részrehajlás vagy a rosszindulat gyanúja?”⁶ Bizonyos esetek

⁴ Cornelius Nepos: Előszó. 1. In Cornelius Nepos: *Híres férfiak*. Ford.: Havas László. Budapest, 1984, Európa Könyvkiadó.

⁵ Cornelius Nepos: XVI. Pelopidas. 1. i. m.

⁶ Cicero: *De oratore*. 2. 15. (62.) Ford.: Kulin Veronika. – A fordításhoz használt szövegkiadás: Cicéron: *De l'orateur. Livre deuxième*, Texte établi et traduit par Edmond Courbaud. Paris, 1927, Les Belles.

ben azonban ez a cicerói igazságfogalom maga Cicero számára is túlzottan merevnek bizonyult. Egy alkalommal így buzdította író társát, Lucceiust: „Ennélfogva kertelés nélkül és nyomatékosan kérlek, dicsőítsd tetteimet nagyobb hévvel, mint esetleg helyénvalónak érzed: ebben a műben ne ügyelj a történetírás törvényeire. [...] és barátságunk okán légy valamicskét adakozóbb, semmint az igazság engedné.”⁷

Cicerót a szintiszta igazságtól egy másik eszmény terelte erre az útra: a történetírás tanítói hatékonyságának eszménye, ami azt követelte meg, hogy a történetírók ne unalmas évkönyveket, hanem művészi kompozíciókat alkossanak. E tevékenységük során a történetírók, akár csak más írók, úgy rendezhetik és válogathatják anyagukat, hogy az a múlt hasznos felidézője legyen és az olvasókat a helyes cselekedetek felé vezesse. Cicero történelemszemlélete azonban még így is biztos távolságban maradt a fikció szülte meséktől vagy a hamisításoktól. Az eszmény továbbra is az olyan történetírás maradt, amely az igazságot fogalmazza meg, „amely az idők tanúja, az igazság fénye, az emlékezet élete, az élet tanítómestere, a régi idők hírnöke”.⁸ A történetírásról való elmélkedés ezzel véget is ért. Mind a római alkat, mind pedig a szónoklatban rejlő korlátok hátrált szabtak az elméleti vitáknak. Cicero megjegyzései annyira voltak elméleti jellegűek, amennyire az ókori történetírók erre egyáltalán képesek voltak. Egy olyan nép, amelynek állama az *oikumené* nagy részét uralma alatt tartotta, és amely a történelemre úgy tekintett, mint a hegemonia megszerzésének történetére, olyan történeti műveket hozott létre, amiknek alapossága változó mértékű volt, célja azonban annál bizonyosabb. Az olyan történelmi igazság, amely pragmatikus céloktól függetlenül higgadt kutatás eredményeként a múlt rekonstrukciójaként születik meg, valamennyi római történetíró számára idegen volt.

A keleti görögség műtszemlélete • Noha a görög Kelet római uralom alá került, a görögséget alig érintették Róma belső viszályai. Mivel pedig a görög történetírók figyelmét nem ragadta meg a rómaiak polgárháborúja és viszálykodása, érdeklődésük sokféle különböző irányba vezette őket. Így a történeti munkák olyan alaktalan halmaza jött létre, amelybe éppúgy beletartoztak a „régiségvadász” kompilációk, a múltat nosztalgikusan felidéző művek, mint a grammatikát és a retorikát tanuló diákoknak szánt iskolai szövegek, az erkölcsi tanulságokat megfogalmazó munkák, a felsőbb körökről szóló pletykák vagy éppen a múlt rekonstrukálásának új eredményei.

Felmerült azonban a kérdés, hogy a görögöknek miért a rómaiak gyámkodásával létrejött pánhellenizmus keretei között kellett élni. A száműzött Polübiosz ezt az állami berendezkedéssel, a *tükhével* és a rómaiakra jellemző nagyszerű közösségi szellemmel magyarázta. A görögök többsége egyszerűen a régi dicsőség hanyatlásáról beszélt, ami a peloponnészoszi háború Kr. e. 404. évi befejezését követően kezdődött. A hanyatlásért hol a szövetségeseikkel és a polgárjoggal nem rendelkezőkkel szembeni ostoba bánásmódot, hol pedig az irigységet, a kapzsiságot, az erkölcsi romlást és a széthúzást tették felelőssé. A görög tudósok, köztük a legjelesebbek, Ailiosz Ariszteidész, a pruszi Dión és Philosztratosz nézeteiben még ebben az elégedetlenséggel teli korban is tetten érhető egyfajta kettőség a pánhellenizmus és a polisz megítélésében. Egyrészt dicsóították a görögök közötti egység és összhang megteremtésére tett korábbi kísérleteket, másrészt

viszont az önálló városállamokból álló „ósi Hellászt”, különösen pedig Spártát és Athént magasztalták, mert ez a korszak rendelkezett azzal a nagysággal, amit a jelen sajnálatosan nélkülözött. Athénben és más attikai városokban minden évben megünnepelték a perzsák felett Szalamisznál, Marathónnál és Plataianál aratott régi diadalokat, Spártában pedig a Thermopülainál és a Plataianál vívott csaták évfordulóiról emlékeztek meg.

Minden lokális és regionális szimpátia ellenére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a római uralom egységes világot teremtett mindabból, ami korábban nem volt több földrajzi egységnél. A történetírók számára így lehetségessé vált, hogy a Földközi-tenger különféle népeinek történelméről szóló beszámolóikat egységes keretbe foglalják, ha sikerül rátalálniuk az erre alkalmas értelmezési keretre. Polübiosznak sikerült, mert elfogadta, hogy az elmúlt századok eseményeinek közös eredője a római hegemonia kialakulása volt. A görögök többsége azonban irtózott ettől a megoldástól. Mindazonáltal Polübiosz műve sem foglalkozott mindehnel, mert sem a különféle népek korai történetével kapcsolatban, sem pedig a római történelemhez közvetlenül nem kapcsolódó térségek vizsgálatában nem volt elég átfogó. Polübiosz munkája csupán annyira volt egyetemes, amennyire maga a római állam Kr. e. 140-re egyetemessé vált. Polübioszt legfőbb témája, Róma erőszakos oikumené-teremtése arra vezette, hogy hadjáratok, csaták, egyezmények, az alkotmányos berendezkedés és a politikai manőverek vizsgálatára összpontosítson.

Lehetséges volt-e a Földközi-tenger térségének múltjáról egységes beszámoló írni anélkül, hogy az „egység Rómán keresztül” görögök által megvetett tételét alkalmazzák? Az athéni Apollodórosz megpróbálkozott ezzel, kísérlete azonban kudarcot vallott. A Mediterránium különféle népeinek történetét Trója bukásától Kr. e. 120-ig elbeszélő *Khronika* című műve jambikus versmértékben íródott és a tudományos igényeknek is némileg megfelelt, átfogó koncepcióval azonban nem rendelkezett. A munka inkább körképszerű áttekintést adott felfedezésekről, népek vándorlásairól, államokról, háborúkról, művészi alkotásokról, szellemi eredményekről és a tudósok kézikönyvévé vált.

Háromnegyed századdal később az apameiai Poszeidóniosz a Földközi-tenger térségének Kr. e. 143 és Sulla közötti időszakára vonatkozó történetét írta meg. Műve valamennyi érintett néppel foglalkozott és a szellem és művészet területeire is kitért. Sztoikus kozmopolitizmusa szélesítette a szerző látókörét, egyúttal képessé tette őt arra, hogy érzelmi kötődés nélkül gondolkodjon a birodalmak felemelkedéséről és hanyatlásáról. E történetírók sorában egy rhodoszi szónok, Kasztór gyakorolta a legnagyobb hatást *Khronika* című művével, amiben Apollodóroszra támaszkodva az eseményeket az asszíroktól Kr. e. 60-ig kronológiai táblázatok formájában dolgozta fel. Kasztór egymás mellé helyezte évek szerinti elrendezésben az asszír, méd, lüd, perzsa és makedón királylistákat, a sziküóni királyok és papok, valamint az athéni arkhónok listáját. Ennek eredményül aligha született élvezetes olvasmány, viszont enciklopédiákra és szöveggyűjteményekre jellemző értékei miatt a *Khronika* a legkülönfélébb írókra, többek között Varróra, Sextus Julius Africanusra és Eusebioszra hatott. Eusebiosz Kasztór táblázatos elrendezésű átfogó történeti művét használta fel keresztény világkrónikájának elkészítéséhez, így az hozzájárult a késő antik és középkori világkrónikák megformálásához.

⁷ Cicero: Lucceiushoz (Epistula ad familiares, 5. 12.) 3. Ford.: Szepessy Tibor. In *Marcus Tullius Cicero válogatott művei*. Válogatta Havas László. Budapest, 1974, Európa Könyvkiadó, 399.

⁸ Cicero: *De oratore*. 2. 15. 36. Ford.: Kulin Veronika. I. m.

6. fejezet

A múltfelfogás változatai Augustus és a császárkor Rómájában

Történetírás Augustus „új Rómájában”

Kr. e. 20-ban az első pun háború óta először maradt zárva Janus templomának kapuja: ez egyrészt azt jelezte a rómaiaknak, hogy a birodalom nem visel jelentősebb háborút, másrészt pedig azt – és ez volt a legfontosabb –, hogy Róma és Itália megszabadult a belső viszályoktól. Octavianus győzelmét aratott Marcus Antonius felett, diadalmenetben tért vissza Rómába és hozzálátott a köztársaság újjáélesztéséhez. Az újraformált köztársaság azonban már egyáltalán nem volt igazi köztársaság. Octavianus csupán megtiszteltetést jelentő címekkel és valódi hatalmat jelentő hivatalokkal egyaránt elhalmozta magát: *princeps civitatis* (az állam első polgára), *imperator*, *Caesar*, végül pedig Augustus lett. Ezen felül pedig olyan fontos jogosultságokat is a kezében tartott, mint a néptribunusi és a censori tisztséggel járó előjogok. A stabilitásra vágyó népek mindez mit sem számított. Örömmel fogadták az új államrendet jól szabályozott kormányzatával együtt, amiben a hadsereg – legalábbis egy ideig – szigorú ellenőrzés alatt állt; ahol a jó módú középosztály lehetőséget kapott ambíciói megvalósítására; ahol a senatust három alkalommal tisztították meg nem csupán a hatalom politikai ellenfeleitől, hanem a szenatori tisztségre leginkább méltatlan politikusoktól; és ahol a hagyományos vallás és erkölcsi értékek állami támogatásban részesültek. Egyedül a régi szenatori családok viszonyultak kétértelműen az új rendhez. Augustus uralma alatt azonban elfogadták, hogy a hatalom valódi tartalma helyett csupán a hatalom díszes kellékeit birtokolják.

Róma államrendjének új viszonyai döntő hatással voltak a kulturális élet légkörére is. Róma békéje (*Pax Romana*) lehetőséget teremtett a javak és személyek régiók közötti szabad mozgására. Elkerülhetetlen volt tehát, hogy a kifinomult kultúrájú Kelet hatása újra megnövekedjen a birodalomban.

Még egyszer: Róma és a görög Kelet • A Kr. e. I. században négy görög történetíró tett újabb kísérletet egy régi probléma megoldására. A kérdés az volt, hogyan lehet kimutatni a sok szálon futó görög múlt és a Róma uralta jelen közti összekötő kapcsokat. Közülük hárman a Római Birodalom kereteit időben és térben meghaladó történetírással próbálkoztak, miközben igyekeztek elkerülni a „Rómán keresztül megvalósuló egység” témáját. A negyedik történetíró, halikarnasszoszi Dionüsziosz viszont már egy szűkebb problémára, a görög és római hagyományok történelmi kapcsolatának vizsgálatára összpontosított.

Róma történelmi igényeihez a leginkább elutasítóan Timagenész, a felszabadított hadifogolyból lett történetíró viszonyult. Jótevője, Asinius Pollio támogatásával egy szinte egyetemesnek tekinthető történelmi művet állított össze, ami az ókori Kelettől egészen a

római és a parthus birodalom történetéig tekintette át a múltat. A szerző nem Rómát, hanem Makedóniát állította műve középpontjába.

A damaszkuszi Nikolaoszt nem fűtötte ehhez hasonló Róma-ellenes érzelmek. Először Kleopátra szolgálatában állt, később I. Heródes királyban találta meg fő mecénását, végül azonban Rómába került. A fennmaradt töredékek alapján úgy tűnik, hogy korábbi beszámolókra támaszkodva egy nagyszabású egyetemes történelmi művet állított össze. Munkája érdekes történeteket, erkölcsi tanulságokat, álmofejtések, csataleírásokat, szibüllai jövendöléseket, drámai epizódokat, Zarathustra tanításait és egyfajta megkésztet középontként Róma felemelkedésének történetét tartalmazta. Nikolaosz munkája remekműnek tekinthető a hellenisztikus kori történelmi kézikönyv műfajában; fő jellemzője a nagy anyaggazdagság volt, átfogó téma vagy témák nélkül.

A szicíliai Diodórosz *Történelmi könyvtár* (*Bibliothéké hisztoriké*) című művét saját utazásainak tapasztalataira és más történetírók munkáira alapozta, akikre tisztességesen hivatkozott is mint felhasznált forrásra. Később mégis a fejére olvasták, hogy kevesebbet utazott annál, mint ahogy azt állította, és több információt merített más szerzőktől, mint amennyit elismert. Az egyetemes történelem szerepéről kifejtett álláspontja viszont egyértelműen felülmúlta a műveket összeollózó történetírókét: „Illő, hogy minden ember nagy hálával adózzék azoknak, akik az egyetemes történelemmel foglalkoznak, mert ezek becsvágyuk céljául azt tűzték ki, hogy saját fáradozásaikkal az emberek közös életének hasznára legyenek.”¹ Elismerte ugyan, hogy korának történetében Rómáé volt a főszerep, viszont arra is rámutatott, hogy Róma az egyetemes történelemnek sem kezdete, sem pedig végcélja nem volt. Diodórosz ehelyett – a mitikus történelmet írók óta először – az emberi történelmet kozmológiai összefüggésbe helyezte azzal, hogy egészen addig az ég és a föld minden tulajdonsága megegyezett, mert természetes alkatuk össze volt keveredve.² Később feltűntek az emberek is, Diodórosz pedig megkockáztatatta, hogy kifejtse álláspontját a korai emberek életéről: „Azt mondják, hogy az elsőként létrejött emberek minden rend nélküli, vadállati életmódot folytatva szétszórta jártak élelem után, és táplálékként a leginkább fogyasztható füveket és a fák magától növekvő gyümölcseit vették magukhoz. A vadállatok támadásainak kitett embereket saját érdekük megtanította segíteni egymáson; félelmük csoportba tömörítette őket, így aztán apránként megismerték egymás jellemző vonásait.”³

Ezután pedig Diodórosz a civilizációk felemelkedését és hanyatlását követte nyomon az egyiptomiak, az asszírok, az indiaiak, a szküthiaiak, az arabok, az etiópiak, az amazonok, Atlantisz népe, a görögök és a rómaiak történelmében – egészen Kr. e. 60-ig. Talán túlzás azt állítani, hogy Diodórosz teljesen tudatára ébredt volna az emberiség egységének, kortársai közül azonban egyetlen történetíró sem jutott ennyire közel ehhez a felismeréshez.

A halikarnasszoszi Dionüsziosz szerényebb célokat tűzött maga elé. Kr. e. 30-ban érkezett Rómába és először egy jól ismert, retorikából kölcsönzött érveléssel igazolta azt,

¹ Diodórosz: *Bibliothéké hisztoriké*. I. 1. 1. Ritoók Zsigmond fordítása. In *Görög történelmi chrestomathia*. Szerk.: Borzsák István. Budapest, 1996, Nemzeti Tankönyvkiadó, 193.

² Diodórosz: *Bibliothéké hisztoriké*. I. 7. 1. Ford.: Keisz Ágoston. – A fordításhoz használt szövegkiadás: Diodore de Sicile: *Bibliothèque historique*. Texte établi par Pierre Bertrac et traduit par Yvonne Vernière. Paris, 1993, Les Belles Lettres.

³ Uo. I. 8. 1–2. Ford.: Keisz Ágoston. I. m.

hogy miért vágott bele a római történelem megírásába: „a történetíróknak [...] először is szép és fenséges témákat kell választaniuk.”⁴ Minden kétséget kizáróan meg volt győződve arról, hogy vizsgálata tárgyául értékes témát választott: „Ha ugyanis valaki az eddig eltelt idő városai és népei által megszerzett uralomra irányítaná figyelmét, aztán ezeket egyenként megvizsgálva és egymással összehasonlítva azt akarná eldönteni, hogy közülük melyik szerezte meg a legnagyobb hatalmat és melyik vitte végbe a legfényesebb tetteket békében és háborúban, akkor azt fogja látni, hogy a rómaiak uralma messze fölülmúlja mindazokét, akiknek emléke a rómaiakat megelőző időkben ránk maradt; és ez nem csupán hatalmuk nagysága és tetteik szépsége miatt igaz [...], hanem uralmuk fennállásának mi korunkig eltelt hosszú ideje miatt is.”⁵

Dionüsziosznak azonban volt egy másik indoka is. Azt remélte, hogy képes lesz áthidalni a görögök és a rómaiak közti kulturális szakadékot. Legfőbb reménye pedig az volt, hogy rá tudja venni a görögöket arra, hogy elfogadják Rómát és tanuljanak a rómaiakról. „Róma városának korai története még mindig ismeretlen szinte az összes hellén számára, és bizonyos egyáltalán nem igaz, hanem a kezdetekkel kapcsolatos ismereteket a vaktában terjedő szóbeszédéből merítő vélemények hatására az a tévhit alakult ki sokukban, mintha Róma hontalanokból, csavargókból vagy barbárokból verbuválódó alapítókra szorult volna, akik még csak nem is voltak szabad emberek; és mintha az idők folyamán nem az istenfélelem, az igazságosság vagy valamilyen más erény révén szerezte volna meg Róma a világhatalmat, hanem mintha mindez magától történt volna, az igazságtalan szerencse jóvoltából, amely vaktában osztogatja a legnagyobb jót a legméltatlabbaknak.”⁶

Ilyen volt Dionüsziosz Róma kialakulásának korával foglalkozó *Római régiségek (Rhómaiké arkhaiologia)* című művének hangneme. Vajon szükségszerű volt-e, hogy Rómának ez a dicsőítése sértse a görögök büszkeségét? Egyáltalán nem, hiszen Dionüsziosz abból indult ki, hogy a rómaiaknak és a görögöknek közös az eredetük. Így ír erről: „[Írással] azt kívánom bebizonyítani, hogy ők [a rómaiak] görögök voltak.”⁷ Mivel magyarázható azonban az, hogy a „római görögök” sokkal sikeresebbek voltak a „görög görögöknél”? Azzal – amint azt már Polübiosz is felvetette –, hogy a rómaiak jobban értettek az államszervezet berendezéséhez és működtetéséhez.

A négy szerző egyike sem tudott jelentős olvasótáborra szert tenni. Ennek oka részben az volt, hogy művüket érdektelen, sőt helyenként kifejezetten nehézkes stílusban alkották meg. Még halikarnasszoszi Dionüsziosznak sem sikerült népszerűvé válnia, noha a stílus iránti fogékonyságára utal az a tény, hogy Timagenészhez hasonlóan ő is egy rétoriskola vezetője volt. Dionüsziosz azonban a korszakban már régiesnek tekinthető, ám Thuküdidész művének újrafelfedezésével éppen újjászülető klasszikus attikai kifejezőmód feltámasztására törekedett, és elutasította a szóvirágokkal ékes, igen népszerű asianus (ázsiai) kifejezőmódot. Az attikai nyelvhasználat iránti rajongása arra vezette őt, hogy kritikailag elemzést írjon Thuküdidészről (*Peri Thuküdidu kharaktérosz*), amelyben Thuküdidész történeti művének egyes részleteit ízlése szerint teljesen újrairta, míg más részeket teljesen elhagyott. Ezek a művek azonban nem keltették fel a közönség érdek-

⁴ Dionüsziosz: Rhómaiké arkhaiologia. I. 1. 2. Ford.: Keisz Ágoston. – A fordításhoz használt szövegkiadás: Dionysi Halacarnasensis: *Antiquitatum Romanorum*. Edidit Carolus Jacoby. In aedibus B. G. Lipsiae, 1885, Teubneri.

⁵ Uo. I. 2. 1. Ford.: Keisz Ágoston. I. m.

⁶ Uo. I. 4. 2. Ford.: Keisz Ágoston. I. m.

⁷ Uo. I. 5. 1. Ford.: Keisz Ágoston. I. m.

lődését, mert az emberek többségét továbbra is Róma saját története érdekelte, amit az oikumené hiteles történelmével azonosítottak.

Dionüsziosz és a másik három történetíró elsősorban a többi tudósra hatott. Úgy tűnik, hogy többek között kortársukat, a kelta Trogus Pompeiust ihlették meg, akinek munkáját egy bizonyos Justinus kivonatából ismerjük. Trogus *Historiae Philippicae* című művében Timagenészhez hasonlóan a makedón birodalom történetére összpontosított, a kereteket azonban olyan tágra szabta, hogy abból egy többé-kevésbé egyetemesnek tekinthető történelmi munka született. A keresztények széles körben használták Justinus kivonatát, és a műben megfigyelték a birodalmi hatalom áthelyeződését, ami az asszírok után a médeké, majd a perzsáké, később a makedónoké, végül pedig ugyanezen logika alapján a rómaiaké lett. Ez a modell Dániel prófécija és Orosius kijelentése mellett jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a *translatio imperii* gondolata a későbbi egyetemes történeti művekben alapvető formáló szerepet játsszon.

Római történelem: büszkeség és melankólia között • A római történetírók, akik kevésbé átfogó kérdésekre összpontosítottak, különös problémával találták magukat szembe. Augustus államában sajátos ellentét feszült a köztársaság folytonosságának hivatalos megerősítése és a valóságban ekkor lezajló, a császárság kiépítését szolgáló mélyreható szerkezeti változások között. Fenntarthatták-e a római történetírók a fejlődés folytonosságának elméletét, vagy volt bennük akarat – később inkább bátorság – az Augustus uralmával bekövetkezett törés beismerésére?

A köztársasági látszat és a császárságra erősen emlékeztető augustusi államberendezkedés közti ellentmondás a latin történetírás fejlődésén is nyomot hagyott. Egyetlen személy ilyen erős túlhatalma egy köztársasági államformában különösen nehéz tette a közelmúlt, a polgárháború korának elemzését. Titus Labienus Rabienus (Rabienus = Vad) egy szélsőségesen köztársaságpárti üzenetet megfogalmazó művet írt. Ezt hivatalos parancsra Kr. u. 12-ben elégették. Augustus alatt azonban még megvolt a lehetősége annak, hogy olyan történeti munkák szülessenek, amelyek méltányosak voltak valamennyi szembenálló csoporttal.

Augustus kora legjellegzetesebb és legtermékenyebb történetíróját a vidékies és konzervatív Padua szülőföldjében, Titus Liviusban találta meg. Livius életének nagy részét Rómában töltötte. Harminckét éves lehetett, amikor elkezdte írni terjedelmes Róma-történetét *ab urbe condita* (a város alapításától) Drusus, Tiberius bátyjának haláláig. Természetesen sokféle forrást felhasznált. Többek között hivatkozott Polübioszra, Valerius Antiasra, Claudius Quadrigariusra, Coelius Antipaterre, Licinius Macerre, Aelius Tuberóra és L. Calpurnius Pisóra. Máig tartó vita tárgya, hogy e szerzők milyen mértékben hatottak Liviusra. Livius műve mindenestre felülmúlta elődeiét, és szerzőjének gyorsan hírnevet hozott. Igaz, magasztalói közül sokan lényegében csak a Róma felemelkedésével és a második pun háború történetével foglalkozó részeket olvasták. Senkinek nem tűnt fel, hogy Livius Róma-története volt az első olyan jelentős munka, amelyet egy köztisztiséget soha nem vállaló történetíró írt.

A számos könyvből álló művet Róma történetének elbeszélése foglalta egységbe. A mű csupán néhány alkalmi utalást tartalmazott a történelem általános menetéről vagy azokról az erőkről, amik megszábták Róma felemelkedését. Ilyen erő volt a rómaiak akaratában és céljaiban megtestesülő küldetéstudat, az istenek akarata, sőt még Fortuna is, amely segítette Róma felemelkedését még akkor is, amikor az állam vezetői csődöt mondtak.

Livius művében azonban jobban nyomon követhető egy másik téma: a régi Róma új

Rómává alakulásának története. A rómaiakat jobban érdekelte, hogy miért került sor erre az átalakulásra, mint a világtervről és Fortunáról alkotott elvont elméletek. A régi Róma olyan értékei, mint az illendőség, a bátorság, az önmegegyezés, a fegyelem, az egyszerűség, illetve a *pater*, a hivatalviselők és a törvény iránti tisztelet a rómaiság legnagyobb megtestesülései voltak. Csakis azok lehettek a hadsereg tisztjei, akik rendelkeztek ezekkel a tulajdonságokkal, és csak ők váltak alkalmassá arra, hogy Rómát a birodalommá válás küzdelmes útján végigvezessék, és hogy elérjék azt, amit a viszálykodó görögök ékes szólás hatása alatt álló kormányzatainak nem sikerült megvalósítaniuk: hogy létrehozzanak egy erős, egységes államot. A régi Róma a *pietas* is ismerte, vagyis a vallási kötelezettségek áhítatos és formáságokhoz ragaszkodó teljesítését. Egyértelmű, hogy Livius szerint a római állam az emberekben rejlő helyes jellemvonásoknak (*virtutes*) köszönhetette felemelkedését. Nem osztotta tehát Polübiosz véleményét, aki Róma sikerét a helyes alkotmányos berendezkedéssel magyarázta. A köztársaság korai időszakában a közösségi erőket gondosan ápolták. Amint azonban a mind nagyobb területek feletti uralom megnövelte Róma gazdagságát és polgárainak kényelmét, Livius szerint – ahogy azt már mások is felismerték – a valaha erényes Róma áldozatul esett a mohóságnak, a fényűzés élvezeteinek és az elpuhultságnak. Minden újabb hódítás egyben új kultúrák hatásait is jelentette, ami tovább gyengítette a római erényeket és hagyományokat, addig bomlasztva így a társadalom szövetét, amíg ennek a folyamatnak a polgárháború nem lett az eredménye.

Livius alkalmanként úgy tekintett Augustusra, mint a régi Róma helyreállítójára. Van azonban jelei Livius szünni nem akaró kételyének és tisztánlátásának is: tudta, hogy a probléma ennél összetettebb. Amikor magába nézett, minden bizonnyal Livius is belátta, hogy az istenekben és a madárjóslatokban való kételkedés, amelyet olyannyira bomlasztó hatásúnak tartott a római szellemiségre, még őt magát is megfertőzte. Más ókori szerzőkhöz hasonlóan Livius is tisztában volt a vallás társadalmi szerepével. „De hogy a külső veszedelem gondjának elmúltával lelkük, melyet addig az ellenségtől való félelem és a katonai fegyelem állandóan ébren tartott, el ne puhuljon, [Numa] úgy gondolta, hogy az akkor még tapasztalatlan és faragatlan tömeget mindenekelőtt a leghatásosabb eszközzel, az istenfélelemmel kell beoltani.”⁶ Hogyan igazolhatta Livius a vallási hagyomány iránti mérsékelt lelkesedését, amikor a vallás a törvények mellett a szilárd társadalom másik alapkövét alkotta?

Livius ugyanezt a belső kötélhúzást tapasztalta meg a *prodigia* (vészejósító események) kapcsán is. Intellektusa elutasította, amit történetíróként fontosnak tartott megőrizni. Körültekintő és hagyományos megközelítésének köszönhetően Livius anélkül is módszeresen dolgozott, hogy következetes módszertant alakított volna ki. Akárcsak más ókori történetírók, ő is azt vallotta, hogy az igazságot a legjobban azzal biztosíthatja, ha a hiányzó részteket nem tölti ki kitalálásokkal, elbűvölő családi életrajzokkal vagy azzal, hogy a hatalomnak hízeleg. Mértékletesen és érdemei szerint dicsőítette Augustust, akit egyébként személyesen is ismert. Polgárháborúról szóló leírását viszont nem szabta át az aktuális divat ízlése szerint, noha így jobb értékelést adott a köztársaság vezetőiről, mint ami tanácsos lett volna. A köztársaság jeles politikusaik szimpatikus ábrázolását talán az ellensúlyozta, hogy Livius nem lelkesedett a néptömegért: erőszakra hajlónak, állhatatlannak, sőt féltelennek tartotta azt.

⁶ Livius: *A római nép története a város alapításától*. I. 19. 4–5. Ford.: Kiss Ferencné. Budapest, 1982, Európa Könyvkiadó.

Livius elbeszélésének könnyed folyást adott a választékosságtól és a hétköznapi beszédétől egyenlő távolságra álló nyelvezete. Amikor szükségét érezte, teret adott a *delectatio* retorikai igénynek is; ez annyit tesz, hogy az olvasó figyelmét kellemes részletekkel igyekezett megragadni. Számos párbeszédet írt, hogy segítségükkel megmagyarázza a szóban forgó kérdéseket, műve tele van hirtelen fordulatokkal, és még a drámai történetírás elemeit is alkalmazta, amikor az Alba Longa-i vereségnél összetört szívű férfiakról és zokogó nőkről írt, vagy amikor háborzongató leírását adta a holttestekkel borított cannae-i csatatérnek.

Mi volt azonban a célja mindennek? Livius, szemben a korábbi történetírókkal, nem reménykedhetett abban, hogy munkásságával elősegítheti a jó polgárok nevelését, vagy hogy befolyása lehet a vezetőkre és államférfiakra. Noha olykor-olykor talán reménykedett, hogy történeti műve segíthet a régi, római értékek helyreállításában, amikor magába nézett és látta saját racionális kételyeit a hagyományokról, és látta azt is, hogy igazából ő maga is beletörődött a fennálló viszonyokba, akkor tudnia kellett, milyen hiábavalók voltak reményei. A Livius munkájában múlt és jelen közt helyreállított folytonosság éppoly ingatag volt, mint maga az augustusi kompromisszum. Már Sallustius is úgy látta, hogy a római társadalom önpusztító vonásai akkor törtek elő visszafordíthatatlanul, amikor Rómának már nem kellett Karthágótól tartania. Sallustiushoz hasonlóan Livius sem vonta le Róma hanyatlása kapcsán tett megfigyeléseiből azokat a következtetéseket, amiket Polübiosz vagy Poszeidóniosz munkái sugalltak. Akárcsak korábban Sallustius, Livius is a Vergilius *Aeneis*-ében oly gyönyörűen kinyilatkoztatott *Roma aeterna* szellemében írt. A homéroszi eposz kortárs felidézése Róma dicsőséges küldetését volt hivatva ünnepelni, amit már Aeneas sorsa is előre vetített. Az eposzban Jupiter hirdette ki azt, amit a rómaiak saját küldetésükként fogtak fel: „S nem szabad akkor időt, se teret birodalmuk elébe.”⁷ Így mind Sallustius, mind Livius Róma hanyatlásában a régi Róma új Rómává alakulásának sajnálatos folyamatát látta. Ezt a következtetést azonban távol tartották Polübiosz és Poszeidóniosz ciklikus modelljétől. Az új Róma alsóbbrendű volt a régi Rómához képest, mégis stabil állam volt, nem pedig a hanyatlás folyamatának egyik állomása.

A történetírók és a császárság

A principatus gondosan őrizte a köztársaság látszatát, ugyanakkor megingathatatlanul haladt a császárság irányába. Ennek a fejleménynek a történetírásra gyakorolt hatása nem csupán az volt, ahogyan azt gyakran hangsúlyozzák, hogy a történetíróknak tekintettel kellett lenniük a császárok érzékenységre, mi több, szeszélyeire. Ennél nagyobb problémát jelentett a köztársasági múlt és a császárság jelene között meghúzódó hatalmas és jól látható szakadék, amelynek létezését a történetírók már nem hallgathatták el. Még nagyobb baj volt, hogy az új politikai körülmények Róma múltjának bizonyos elemeit egyenesen gyanússá tették. A római tisztviselők pontosan tudták, hogy amikor a történetírók a múltról beszéltek, egyben a jelent is magyarázták, áttételesen pedig jövővel kapcsolatos elvárásaikat is megfogalmazták. Kr. u. 12-ben Titus Labienus Rabienust könyvét elégették a szerző „helytelen” szimpátiái miatt. Tizenhárom évvel később (Kr. u. 25) a veszély még inkább megnőtt: „Cornelius Cossus és Asinius Agrippa consulsága alatt Cremutius Cordus idézik a senatus elé, új és akkor először hallott vád alapján: hogy

⁷ Vergilius: *Aeneis*, I. 278. In *Vergilius összes művei*. Ford.: Lakatos István. Budapest, 1967, Magyar Helikon.

közreadott évkönyveiben magasztalta Marcus Brutust, Gaius Cassiust pedig az utolsó rómainak mondotta. A vádat Satrius Secundus és Pinarius Natta, Seianus cliensei képviselték. Ez végzetes volt a vádlottra nézve...¹⁰

A szavak erre az időre már olyan veszélyesekké váltak, mint maguk a tettek, noha a kockázat korszakról korszakra változott. Nero és Domitianus kevés olyan történetíró-talált, akiben meglelt volna a bátorság ahhoz, hogy zsarnoki uralmuk idején művét a nyilvánosság elé tárja, míg a Flaviusok – Domitianus kivételével – toleránsak voltak.

Mindezen felül a történetírói munkához szükséges adatgyűjtés is lényegesen megnehezedett, mivel a senatus elvesztette jelentőségét, a császári palota hírei pedig hivatalos nyilatkozatokból vagy pletykákból álltak. E két forrástípus leginkább abban hasonlított egymásra, hogy mindkettő egyformán megbízhatatlan volt. Csak a későbbi történetírókat segítette a császárság fejlettebb irattári gyakorlata. Másrészt az olvasóközönség már nem tanult polgárokból, hanem tanult alattvalókból állt. Mivel a polgárok már nem szólhattak bele a kormányzásba, általában csak információra és szórakoztatásra vágytak. A közösségi tanulságokat hordozó történetírás számukra sem hasznot nem hajtott, sem pedig örömet nem okozott.

Néhány császár maga is írt történelmet. Claudius eredetileg tudós volt: a katonák válukra emelve kiáltották ki császárnak, miután bevallotta, hogy ő a történetírást jobban kedveli. Claudiusra elsősorban Livius hatott. Sajnos nem maradt fenn *vitája*, Caesarral kezdődő Róma-története, illetve az etruszk és a karthágói háborúkról írt munkái. Vespasianus tisztes visszaemlékezéseket, Trajanus dáciai hadjáratának történetét írta meg. Hadrianus pedig egy önelemző életrajzot írt vagy inkább íratott magának.

A dekadencia témája • A rossz előérzet Cato aggodalmaival kezdődött, ezt Sallustius Róma romlottságáról szóló leírása és elemzése tovább erősítette, majd még egyszer erős kifejezést nyert Liviusnak a régi Róma eltűnése felett érzett bánatában. Mennyien osztozhattak azonban ezekben a kételyekben? Velleius Paterculus Kr. u. 30 körül írt római történelme talán segíthet a kérdés megválaszolásában. Művének egyik elmélkedő részében Velleius, ez a tehetséges műkedvelő elárulta, hogy a messzire tekintő történetírókon kívül már mások elméjébe is beférkőzött az a meggyőződés, hogy az emberi élet eredményei mulandók. Ezt a kérdést ott vetette fel művében, ahol azon töprengett, hogy vajon a zsenik miért egy bizonyos korszakba csoportosulnak és vajon mi történik egy kultúrával, ha egyszer már elérte alkotóerejének csúcspontját. „Ám az elért színvonalat nehéz megtartani, s mert a természet törvényei szerint feljebb menni már nem lehet, ezért bekövetkezik a hanyatlás. S amint az emberek először utolérni törekszenek azokat, akiket példaképnek tartanak, annyira elcsüggednek, látva, hogy nem képesek őket túlszárnyalni, de még utolérni sem.”¹¹

Fontos azonban megjegyezni, hogy a Róma fejlődési irányával kapcsolatos kételyek Rómában sohasem vezettek el a birodalmak és kultúrák felemelkedését és hanyatlását általánosságban vizsgáló módszeres elemzéséhez. A római történetírás következetesen megmaradt Róma, az egyre inkább örökkévalónak tekintett város és állam történetének vizsgálatánál. A rómaiak képtelenek voltak elfogadni, hogy egy ilyen jelentőségű állam fejlődését ugyanaz az államformák ciklikus változásáról alkotott elmélet határozza meg,

mint ami a korábbi birodalmak sorsát is irányította. Rómát egyedi jelenségnek tartották, a város gondjait pedig saját belső hanyatlásából vezették le. Így a Sallustius és Livius műveiből már ismerős gondolatmenet maradt a legnépszerűbb: az erős és példamutató régi Róma szembeállítása a zűrzavaros új Rómával. Még a Gallia Narbonensisből származó *homo novus*, a Rómában mély gyökerekkel nem rendelkező Tacitus sem talált új távlatokra; igaz, új mélységet és új tartalmat adott a régi tételnek.

Tacitus azt vallotta, hogy műve témáját *sine ira et studio*, vagyis harag és részrehajlás nélkül közelíti meg. Ez a mottó azonban elfogult előítéletektől mentes igazmondásra tett ígéretet, nem pedig saját tapasztalataitól független történetírást. Ez aligha lehetett volna másképp. A múlt azon korszakai, amikről Tacitus *Korunk története* című munkájában (*Historiae*; Kr. u. 69-től Kr. u. 96-ig, Domitianus haláláig), az *Évkönyvekben* (*Annales*; Kr. u. 14-től 68-ig) és apósa, Gaeus Julius Agricola életrajzában, az *Agricolában* beszámolt, személyesen is érintették őt. A négy császár évének (Kr. u. 69) zűrzavara és kegyetlensége nagy megrázkódtatásként érte Tacitust. Ezt a traumát csak fokozta Domitianus uralkodásának terrorja, és az, hogy rómaiak újra rómaiak ellen fordultak. Személyes érintettsége és Domitianus uralma alatti tisztségvállalásából fakadó büntudata Tacitust arra indította, hogy feltegye a kérdést: vajon hogyan kerülhetett sor Nero és Domitianus idejében ezekre az eseményekre?

Tacitus ismerte a római állam betegségét, hiszen az rá személyesen is hatással volt. Tacitus, a volt consul és senator szemében a római állam akkor volt igazán nagyszerű, amikor a senatus bölcs vezetése alatt állt. A régi Rómában a polgárok egyetértésben, a törvények szerint éltek, és gondosan őrizték szabadságukat. Mi volt az oka azonban az állam ennyire mélyreható válságának?

A régi római állam, amelyet az egyén kiválósága és a társadalom összhangja jellemezett, azért hanyatlott le, mert bomlásnak indult a közösségi erkölcs és a polgári szellem. Tacitus nem értett egyet Polübiosszal abban, hogy Róma sajátos kevert államformájának köszönhető hosszú ideig tartó stabilitását. Számára Polübiosz látásmódja túlságosan elméleti volt, és inkább fenntartotta azt a nézetét, hogy a vezetők kiválósága, a polgárok túlnyomó többségének hűsége szolgálatai, általában pedig a rómaiak mértékletes életmódja, nem pedig egy sajátos államberendezkedés tette naggyá Rómát. Amikor Rómát hatalma a gazdagság átkával sújtotta, a polgári erények elpusztultak, az egyre nagyobb méreteket öltő fényűzés, mohóság és nagyravágyás a vezetőket romlottá, a polgárokat pedig alattvalókká tette, így azok már sem az odaadó szolgálatra, sem pedig a szabadságra nem voltak felkészülve. A pusztulás folyamatát a principatus azzal zárta le, hogy apátiába ringatta a tömegeket és kiterjesztette hatalmát a gyenge, szolgálai szerepre ítelt senatusra is. „[Augustus,] miután a katonaságot ajándékokkal, a népet gabonával, az egész államot a béke édességével lekenyerezte, lassanként magasabbra tört: magához ragadta a senatus, a magistratusok, a törvények jogkörét...”¹² Noha történetíróként Tacitus felismerte a római hatalmi szerkezet átalakulásának visszafordíthatatlanságát, mint polgár soha nem békélt meg vele. Tudta, hogy a senatori hatalom helyreállítása nem az ideális köztársaságot, hanem a viszálykodás korát hozná vissza, a rómaiak pedig semmiképpen nem cserélnék el a jelen látszólagos rendjét és biztonságát a „veszélyes múlt”ra. Csak arra volt remény, hogy megakadályozzák a teljhatalom zsarnokivá válását. Ebből a meglátásból eredt a Tacitus művét átható mélységes pesszimizmus.

¹⁰ Tacitus: *Évkönyvek*. IV. 34. In *Tacitus összes művei*. Ford.: Borzsák István. Budapest, 1980, Európa Könyvkiadó.

¹¹ Velleius Paterculus: *Róma története*. I. 17. Ford.: Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, 1996, JATEPress.

¹² Tacitus: *Évkönyvek*. I. 2.

Tacitus: okok, stílus és cél • Művének tárgyára, az Augustus halála utáni római történelemre utalva Tacitus úgy találta, hogy az híján van a jelentős eseményeknek: „Tudom, hogy jó része annak, amit elmondtam s amit el fogok mondani, alkalmasint kicsinyesnek és megörökítésre súlytalannak látszik. De a mi évkönyveinket senki ne hasonlítsa össze azok írásával, akik a római nép régi történetét dolgozták fel. Azok roppant háborúkat, városok megvívását, királyok megfutamatását s foglyul ejtését, vagy ha történetesen belső eseményekre tértek át, consuloknak tribunusokkal való meghasonlását, föld- és gabonatörvényeket, a nép és az optimaták harcait szabad előadásban örökíthették meg.”¹³

A számtalan jelentéktelen esemény egyetlen középpontját már csak a császárok jelentették. Az események hátterében a császárok személyisége állt, amit alaposan meg kellett vizsgálni. Tacitus más ókori történetírókhoz hasonlóan a személyiséget velünk születtett, állandó tényezőnek tekintette, ami különféle helyzetek során részletről-részletre megmutatja magát, de soha nem változik. Tiberius jellemének egésze tehát csak akkor vált láthatóvá, amikor hatalomra került, és amikor összeesküvést szöttek ellene. Nero számára pozíciója tette lehetővé, hogy hallgatósága figyelmét magára vonja és kielégítse hivatkozott színvonalú hajlamait. Egy adott helyzet ösztönző hatásai szabad folyást engednek az egyéneken rejülő pszichológiai erőknél, ezek vezérlik cselekedeteiket és alakítják az eseményeket.

Tacitus határozott pszichológiai és politikai elképzeléseivel éles ellentétben állt az, hogy nem látott tisztán azon külső befolyásoló tényezők működésében, amikre néhány helyen maga is hivatkozott: az istenek, a szerencse és a sors kérdéseiben. Tevékenységükre mindig csupán alkalmi magyarázatokat adott. Az istenek úgy avatkoznak be az emberi eseményekbe, hogy „nincs gondjuk gondtalanságunkra, de van a bosszulásra”,¹⁴ haragjukra és elégedetlenségükre pedig *omina* és baljóslatú csodajelek formájában figyelmeztetik az embereket. Ezeket Tacitus az *Évkönyvek* éves összegzéseiben fel is sorolta. Némelyikük érvényességében azonban maga is kételkedett. „Csodajelek is sűrűn, de hiába estek: egy asszony kígyót szült, egy másikat férje ölése közben villám sújtott halálra; azután a nap hirtelen elsötétedett, és villámcsapás érte a városnak mind a tizenhárom kerületét. Mindezek annyira az istenek gondja nélkül történtek, hogy Nero még sok éven uralkodhatott és folytathatta bűneit.”¹⁵

Vajon a kételkedésnek ez a megnyilvánulása utal-e arra, hogy Tacitus más *ominának* hitelt adott? Ezt nem tudhatjuk. A szerencsére és a sorsra vonatkozó elképzelései azonban még ennél is nehezebben fejthetők meg.

Tacitus politikai tradicionalizmusa a stílus és a szemléletmód hagyományosságával párosult. A közönség elé tárt ismereteit saját tapasztalataiból és más történetírók – mint például Aufidius Bassus, idősebb Plinius, Cluvius Rufus – munkáiból szerezte. Az ókori történetírókhoz hasonlóan nem látogatta rendszeresen az irattárakat. Elismerést érdemel viszont azért, hogy jelentős mennyiségű információt tudott összegyűjteni és feldolgozásukban kritikai módszereket alkalmazott, noha a kormányzás gyakorlata és a hatalom túlsúlya már az udvar átláthatatlan környezetében összpontosult.

Tacitus anélkül, hogy ez zavarta volna, az „év év után” módszerével írta beszámolóit, egyik művének pedig egyenesen az *Évkönyvek* címet adta. Az egyes évek végén elhelye-

zett áttekintésekben pedig követségekről, tisztviselők megválasztásáról, a rituális szertartásokban végbemenő változásokról, fontos személyek haláláról, természeti katasztrófákról, betegségekről, büntetésekről és bírósági tárgyalásokról számolt be. Kizárólag a szerző zsenialitásának és a császári Róma történelmi szerepét vizsgáló átfogó megközelítésének köszönhető, hogy Tacitus művének jelentős része több volt naptárszerű történelemnél. Néhány helyen – akárcsak elődei közül Sallustius és Livius – ő is fejet hajtott a hellenisztikus kor drámai történetírói előtt, és történeteit a városok elcsúszásáról, tomboló csatajelenetekről és a vesztesek nyomorúságos sorsáról szóló részletekkel tette színebbé. Természetesen ő is alkalmazta az ókori történetírók kellék-tárának egyik jellemző eszközét: a szónoklatokat.

Tacitus egyik dialógusában, amelynek témája a stílus, meglepő éleslátásról tesz tanúbizonyságot: véleménye szerint a stílus nem független tényező, hanem a kultúra általános változásainak függvénye. Ennek megfelelően kapcsolatot vélt felfedezni a római állam hanyatlása és korának felszínes, mesterkélt stílusa között. Valószínű azonban, hogy maga Tacitus sem vette észre, hogy gyakran használt feltételes mondatokat és függő kérdéseket, míg korábban Sallustius – talán még nagyobb gyakorisággal – olyan mondatokat használt, amik ok-okozati összefüggéseket és időbeli viszonyokat fejeztek ki. A Sallustius és Tacitus között eltelt idő alatt a rómaiak, úgy tűnik, elvesztették abbéli hitüket, hogy képesek az események megmagyarázására.

Vajon Tacitus történetírása a régi Rómát kívánta feltámasztani? Voltak, akik úgy vélték, hogy Tacitus az *Agricolában* egy példamutatóan erényes rómat, a *Germaniában* pedig egy kiváló germánt kívánt bemutatni azzal a szándékkal, hogy a rómaiakat ezzel a hagyományos erényekhez való visszatérésre buzdítsa. Tacitus üzenete azonban összetettebb volt ennél. Agricola teljesítette kötelességeit és erényes maradt még egy szörnyűséges császár szolgálatában is. Nem szöjt összeesküvést Tiberius ellen, még csak nem is utasította vissza a császár szolgálatát. Az állam hanyatlása ugyanis nem adhat felmentést a polgár közügyekkel kapcsolatos kötelezettségei alól. A *Germania* a vallásosság, az erő és az áldozatkészség terén a kortárs germánok és a korai köztársaság római polgárai között fennálló hasonlóságokra szolgált bizonyossággal. A germánok azonban megőrizték erejüket, hatalmuk pedig ebben az időben már fenyegetően nézett szembe Rómával.

A többi római történetíróhoz hasonlóan Tacitusnak sem volt mondanivalója a jövő kilátásairól, mert hanyatlással kapcsolatos gondolatmenetét ő sem kapcsolta össze az ismert ciklikus elméletekkel. Mivel úgy írt történelmet, hogy nem vett tudomást semmilyen, az emberi élet eseményeit formáló általános szabályszerűségről, és úgy írta meg korának történetét, hogy nem próbált meg a jövőbe tekinteni, Tacitus arra kényszerült, hogy az általa nem túlságosan kedvelt sztoikusok hozzáállását öltse magára. A rómaiaknak minden hanyattatást eltökélten kell viselniük, kötelességeik teljesítésében pedig rendíthetetlen odaadást kell tanúsítaniuk.

Az elbeszélő történetírás két művelője • A császárság nem római származású történetírói nem osztották Tacitusnak a régi Róma letűnte felett érzett szomorúságát. Megvizsgálták a római birodalmat, és úgy találták, hogy az még mindig alkalmas a biztonság és a béke megőrzésére. Flavius Josephus, egy felsőbb osztálybeli zsidó Rómában tett látogatása után visszatért Palesztinába, hogy a Vespasianus és Titus által indított zsidó háborúban Róma ellen harcoljon. Végül azonban mégis Rómában telepedett le. Közelmúltjának zsidó történelmét Antiokhosz Epiphanészról (Kr. e. 170 körül) a zsidó háborúkig tárgyaló *A zsidó háborúk története (Peri tu Iudaiku polemou)* című művének megjelenése

¹³ Uo. IV. 32.

¹⁴ Tacitus: Korunk története. I. 3. In *Tacitus összes művei*. I. m.

¹⁵ Tacitus: *Évkönyvek*. XIV. 12.

hamar híressé tette Josephust. Josephus görögül írt, de a zsidó hagyományokat követte. Magasztalta a zsidók bátorságát, kitartását és képességeit, ugyanakkor a rómaiak önuralmát és engedékenységet is dicsérte. Sok zsidót sértett Josephus pártatlansága, amit túlzott romanizálódásával magyaráztak.

A zsidó kontextus sokkal tisztábban jelenik meg Josephus *Zsidó régiségek (Iudaiké arkhaiologia)* című, szinte egyetemes igényű történeti művében. A mű figyelmének középpontjában a zsidóság áll, a történelem értelme pedig távolról sem jelenti Róma sorsát. A mű a világ keletkezéséig nyúlt vissza. „Kezdetben Isten létrehozta az eget és a földet. A föld nem volt látható, hanem mély sötétség takarta, fönről szél fúj le rá, Isten ekkor azt parancsolta, hogy legyen világosság.”¹⁶ Egy ilyen hatalmas ívű történeti mű a zsidóságot rendkívül kedvező helyzetbe hozta abban az antik vetélkedésben, ami a Földközi-tenger népei közt az adott közösség megbecsüléséért folyt: a legfontosabb kritérium egy nép ősi eredete volt. A zsidók könnyedén elkerülhették, hogy a görög „mitológiai imperializmus” őket is elérje, hiszen múltjuk ősbibb volt az akhájokénál, Mózes pedig korábban élt Homérosznál. Később egyes egyházatyák is fontosnak tartották ezt a tényezőt, amikor a görög filozófiával foglalkoztak. Természetesen ők is elfogadták Josephusnak azon állítását, hogy a történelmet Isten módszeresen és közvetlenül irányítja, és „akinek szándékában áll nyomon követni ezt a történeti elbeszélést, a leginkább azt tanulhatja meg belőle, hogy aki engedelmeskedik Isten akaratának és nem vetemedik arra, hogy megszegje a helyesen megállapított törvényeket, annak reményein felül minden sikerül, jutalomdíjként pedig a boldog élet van kitűzve”.¹⁷

Egy másik keleti történetíró, a Kr. e. 2. századi alexandriai Appianosz olyan Aeneástól Traianusig ívelő Róma-történetet (*Rhómaika*) írt, amelyben népről népre cikázva haladt abban a sorrendben, ahogy ezek a népek háborúk vagy más események kapcsán érintkezésbe kerültek Rómával. Azokat, akik a makedón birodalom elsőbbségét hirdették, arra figyelmeztette, hogy „Nagy Sándor idején a birodalom nagyságával, népességével, sikerével és dinamizmusával tűnt ki, és kis híján határtalan és összehasonlíthatatlan fejlődésnek indult, rövid fennállása miatt azonban csak egy villám fényes fellobbanásához hasonlított”.¹⁸ Appianoszra ugyanilyen nagy hatással volt az, ahogy a rómaiak önmegtartóztatást gyakoroltak birodalmuk növelésében: „Egészében véve, bölcsességük folytán, inkább a birtokukban lévő legértékesebb szárazföldi és tengeri vidékeket akarták megoltalmazni, mintsem birodalmukat a végtelenségig kiterjeszteni a nyomorult és hasznavehetetlen barbár népekig.”¹⁹

Az életrajz megújult ereje • A principatus korában, amikor a római állam egyre inkább monarchikus jelleget öltött, a római polgárok pedig alattvalókká váltak, az életrajz műfaja éppen olyan kedvező feltételekre talált, mint amelyek korábban a hellenisztikus Keletet jellemezték. Az irodalomtudósok felismerték azt, hogy az életrajz lehetőséget ad a retorikai képzettség bizonyítására, a filozófusok számára ez a műfaj az erkölcsi tanítások példatára (*exempla*) volt, az olvasók pedig egyszerűen szabad folyást engedtek a mások

¹⁶ Josephus Flavius: Iudaiké arkhaiologia. I. 27. Ford.: Keisz Ágoston. A fordításhoz használt szövegkiadás: *Flavii Iosephi Opera*. Ed. B. Niese. Leipzig, 1887–1889.

¹⁷ Uo. I. 14.

¹⁸ Appianosz: Rhómaika, Prooimion. 10. Ford.: Németh György. In *Ércnél maradóbb... A görög és római történelem forrásai*. Szerk.: Németh György. Budapest, 1998, Corvina, 75. dokumentum.

¹⁹ Uo. 7.

élete iránt érzett ősi kíváncsiságnak. Az 1. és 2. század Rómájának világában a hellenisztikus korhoz hasonlóan könnyen megindokolható ez az egyénekre összpontosuló figyelem, hiszen az egyének fontos és jól látható szerepet játszottak a társadalomban és a politikában. Elég mindössze arra az ösztönző erőre gondolni, ami a császár mindenek felett álló hatalmi helyzetében rejtett.

A félreeső Khairóneiaiból származó görög Plutarkhosz alkotta meg azt a művet, ami a korszakban döntő hatással volt a görögök és a rómaiak életrajzzal kapcsolatos elvárásaira: ez a mű a *Párhuzamos életrajzok (Bioi paralléloi)* volt. Plutarkhosz mindig két olyan életutat – egy görögöt és egy rómat – választott, amik jellegzetes vonásukban vagy alapvető tapasztalatukban hasonlítottak egymásra, ezeket egymás mellé helyezte, majd a legtöbb esetben összehasonlító elemzést írt róluk. Ítéletei nem feltétlenül a görögöknek kedveztek, a nagyszerűséget és a kudarcokat nem kötötte etnikai hovatartozáshoz. Egyedül olvasói irányában mutatott elfogultságot, hiszen kizárólag azoknak írt, akik komolyan vették az élet kérdéseiről való elmélkedést.

Még Neposnál is tisztábban látta a történetíró és az életrajzíró munkája közti különbséget, amiről így vallott: „...csak arra kérem olvasóimat, ne vegyék tőlem rossz néven, ha nem szólok részletesen minden híres eseményről, hanem a legnagyobb részüket csak vázlatosan mondom el. Én ugyanis nem történelmi művet írok, hanem életrajzokat, s az erény vagy a bűn nem a legkiválóbb tettekben nyilvánul meg, hanem egy-egy jelentéktelen dolog, mondás vagy tréfás megjegyzés gyakran jobban megvilágítja valaki jellemét, mint a legnagyobb csaták, hadseregek vagy ostromok.”²⁰

A történetíró és az életrajzíró jól kiegészítette egymást, hiszen ugyanannak a valóságának adták két különböző ábrázolását. A történetíró az események tükrében mesélte el az egyén életét, az életrajzíró pedig az eseményeket formáló személyiségeket elemezte.

Ami az ok volt a történetíró világában, az volt a jellem az életrajzíró számára – ez adta a kulcsot a magyarázathoz. Mint minden ókori ember, Plutarkhosz is velünk született személyiségjegyek állandó rendszerének tekintette a jellemet. Az élet nem változtatta meg a jellemet, csak láthatóvá tette az emberek személyiségvonásait. A jellemvonások azonban nem adtak felmentést az egyénnek, és végzetét sem magyarázták. Plutarkhosz ugyanis úgy gondolta, hogy noha az egyén nem változtathatja meg személyiségét, erényei erejével ellenőrzése alatt tarthatja született gyengeségeit. Nem volt tehát szükségszerű, hogy valaki például zsarnokká váljon jellembeli fogyatékságai és a kínálózó helyzet miatt. Az egyén ellenállhat a kísértésnek, ami talán még könnyebb, ha a helyes élet példája szolgál neki útmutatásul. Ennek megfelelően az életrajzírás számára az egész világtörténelem nagyszerű életutakra és a bennük lezajló morális küzdelemre szűkölt le.

Plutarkhosz egyik kortársa, Suetonius *Caesarok élete (De vita duodecim caesarum)* című művében bizonyosságát adta, hogy még ebben a korban is nagyon különböztek a görögök és a rómaiak eseményekről és személyekről vallott nézetei. Plutarkhoszsal ellentétben Suetonius, aki egy ideig Hadrianus császár latin nyelvű kancelláriájának vezetője (*ab epistulis Latinis*) volt és így hozzáférhetett a császári irattárakhoz is, szorosan összekapcsolta az egyes ember életét a közösség sorsával, amikor minden császáréletrajz első részében az adott császár kormányzati döntéseit és legfontosabb tetteit írta le, míg az életrajzok második részében a császár magánéletével és jellemével foglalkozott. A római

²⁰ Plutarkhosz: Alexandrosz. 1. In Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok*. I–II, Ford.: Máthé Elek. Budapest, 2001, Osiris.

Suetonius egyszerűen képtelen volt arra, hogy az uralkodókat úgy közelítse meg, mint pusztán egy erkölcsi értekezés példáit. Az életrajz műfaját ezért sokkal közelebb vitte a történetíráshoz, mint ahogy azt Plutarkhosz tette. Suetonius még az olyan epizódok esetében is, amelyeket túlzottan drámainak vagy csupán szórakoztatónak, esetleg rosszindulatú pletykának tarthatnánk, legalább utalásszerűen érzékeltette, hogy a császár személyisége vagy lelkiállapota miként befolyásolta a közügyeket. Miféle császár lehetett például Caligula, aki ahányszor csak megcsókolta felesége nyakát, fülébe súgta, hogy amikor csak akarja, elvághatja azt? Vagy Domitianus, aki elhagyatottan üldögélve palotája egyik termében legyeket fogdosott, amiket íróvesszejével szurkált át?

Flavius Arrhianosz, aki Plutarkhosz és Suetonius után alkotott, nem ért fel két elődjével és nem is tekintette példaképének őket. Inkább Xenophón nyomdokain járt *Nagy Sándor hadjárata (Anabaszisz Alexandru)* című művével, amiben arról a királyról számolt be, aki „mennyeiségben és nagyságban ilyen sok és ilyen jelentős tetteket” vitt véghez.²¹

Arrhianosz műve számos forrásra támaszkodott, a leginkább azonban két íróban bízott meg: „Amit csak Nagy Sándorral kapcsolatban Ptolemaiosz, Lagosz fia és Arisztobulosz, Arisztobulosz fia egyformán írt meg, azt én teljes igazságként adom elő, azon dolgok közül viszont, amiben különbözik a véleményük, az eltérő változatok közül a számomra meggyőzőbbnek tűnőt és az elbeszélésre inkább méltót választottam.”²² Mindent egybevetve Arrhianosz egyenletes folyású elbeszélést kívánt létrehozni, ami Nagy Sándor haditetteire, nem pedig az elemzésre helyezte a hangsúlyt. Ezért vált Arrhianosz műve a középkori írók egyik kedvenc olvasmányává. A hős, Nagy Sándor, aki túl kívánta szárnyalni Akhilleuszt, „akivel szemben már gyermekkorra óta erős becsvágy égett benne”,²³ könnyen alakulhatott át a középkori Sándor-regény leginkább a lovagokra emlékeztető főhősévé.

Egy magányos módszertani mű • Az ókori történetírók, akiknek legfőbb módszertani elvük egyszerűen csak az volt, hogy pontosan számoljanak be az eseményekről, szűkre szabott történetírói elveiket bevezetőikben vagy a szövegbe iktatott észrevételek formájában fejtették ki. Cicero eszmeifutásai után a történetírás elméletének kérdéseivel kapcsolatban csak a Kr. u. 2. századi Aulus Gellius *Attikai éjszakák (Noctes Atticae)* című művében voltak utalások. Ezen kívül a szamoszatai Lukianosz foglalkozott a témával *Hogyan kell történelmet írni? (Pósz dei hisztorian szüngrafein)* című írásában. Lukianosz szerint a történetíró számára a legfontosabb szempontok a következők voltak: „Hogyan kezdje a művét, milyen sorrendben tárgyalja az eseményeket, milyenek legyenek arányai, miről hallgasson és mit részletezzen, mit célszerű csak megemlíteni, s hogyan adja elő és szerkessze meg az egészet.”²⁴ Mindez nem sokban különbözött a modern történetírás módszereitől; eltekintve persze attól, hogy Lukianosz megjegyzései nem tértek ki arra, hogy a történetíró hogyan is ismeri meg a valóságot. Ez ugyanis már nem a szónok, hanem a filozófus illetékességébe tartozó kérdésfeltevés volt. Az ókori történetírókhoz hasonlóan azonban Lukianosz is foglalkoztatta a hitelesség és az igazság kérdése, és gyaláz-

²¹ Arrhianosz: *Anabaszisz Alexandru*. I. 12. 4. Ford.: Keisz Ágoston. A fordításhoz használt szövegkiadás: *Arriani Anabasis*. Recognovit Carolus Abicht. Lipsiae, 1876, in aedibus B. G. Teubneri.

²² Uo. I. Prooimion, I.

²³ Uo. VII. 14. 4.

²⁴ Lukianosz: *Hogyan kell történelmet írni?* 6. Ford.: Kapitánffy István. In *Lukianosz összes művei*. Ford.: Bollók János, Devecseri Gábor és mások. Budapest, 1974, Magyar Helikon.

kodó megjegyzéseket tett azokra, akik tudatlanul azt hitték, hogy a történelem és a retorika társítása fikciót tesz a történetírást. Az uralkodóknak és más jótevőknek szolgáló történetírókat pedig arra figyelmeztette, hogy „a történelmet és a magasztaló beszédet nem keskeny szoros vagy vékony fal választja el, hanem vastag várfal magasodik közöttük”.²⁵ Kizárólag az igaz történetírásnak lehet haszna, máskülönben a történelem csupán egy lesz a kíváncsi vagy az unatkozó emberek szórakozási lehetőségei közül.

Lukianosz elítélte azokat, akik csak azért kontárkodtak bele a történetírásba, mert úgy vélték, hogy „történelmet írni is egészen egyszerű, könnyű és mindennapos dolog annak [...], aki el tudja azt mondani, ami történik”.²⁶ Szerinte kevés az igazi történetíró, hiszen egyszerre kell rendelkeznie politikai éleslátással és írói kifejezőerővel. Az első tulajdonság élettapasztalattal párosult istenadta tehetséget jelent, a másodikat pedig fogalmazási és stílusgyakorlatokkal lehet kifejleszteni. Lukianosz írásából bárki megtudhatta, hogy a jó történetírást megérintheti ugyan egy kissé a költészet, mégsem hasonlíthat egy „jól fűszerezett mártáshoz”, és a történetírónak a piac hétköznapi nyelvétől is távol kell tartania magát.

Kronológia • A kronológiai vizsgálódás akkor vesztette el lendületét, amikor a hegemoniát megszerző rómaiak bevezették saját, (a város alapításától) számított időszámítási rendszerüket és semmilyen más módszer nem érdekelte őket. Keleten a kronológia továbbra is Timaios és Eratoszthenész eredményeire épült. A Kr. u. 2. században Klaudiosz Ptolemaiosz volt az egyetlen, aki különböző táblázataival jelentősen hozzájárult e terület fejlődéséhez. E táblázatok közé tartozott a *kanón baszileón*, amely az ókori közel-keleti és makedón királyok, illetve a római uralkodók Augustusnál kezdődő listáját tartalmazta. A mű soha nem vált népszerűvé, egy későbbi átdolgozása azonban segített kronológiai keretet adni Eusebiosznak és más keresztény krónikásoknak.

Történetírók a nagyság árnyékában • A Pax Romana széles támogatottságot biztosított Rómának. Ez a megelégedettség, sőt még a hálaérzet sem készítette azonban arra a szélesebb közvéleményt, hogy büszkeséggel vagy kíváncsisággal tekintsen a római múltra. A Kr. u. 3. század legelején készült el az utolsó átfogó Róma-történet, amely a sors fintoraként a Fabius Pictor által írt első Róma-történethez hasonlóan görög nyelven született meg. Cassius Diónak azonban már nem egy ellenséges görög világban kellett Róma védelmére kelnie. Ezt saját élete is bizonyítja: erre az időre már egy bithüniai görög ajkú ember is kikezdehetetlen hűséggel viseltethetett Róma iránt. A köztársaság korának régi Rómája már semmit nem jelentett számára. Dio minden tévovázás nélkül kijelentette, hogy a királyság természeténél fogva felsőbbrendű a köztársaságnál. Látásmódja egyúttal lehetetlenné tette számára, hogy észlelje Róma hanyatlását.

Cassius Dio munkáját követően egyre kevesebb történelmi mű látott napvilágot. A fennmaradt kéziratok hiánya részben megmagyarázza az ismert történelmi művek számának csökkenését. Fontosabb azonban az a körülmény, hogy a birodalom sokfajta népe egyre kevésbé tudott azonosulni a római történelem egészével. A jelen császársága és a múlt köztársasága közti kapcsolat is elhomályosult. A jövőtől pedig a történetírók, kétségek között ugyan, de a jelen folytatását várták. Ebben a helyzetben a történetírói munkák egy

²⁵ Uo. 7.

²⁶ Uo. 5.

részén az erkölcsi intelmek és az életrajzi elemek lettek úrrá: ilyen volt például Sextus Aurelius Victor Kr. u. 360 körül született műve is, ami a *Történelem dióhéjban avagy könyv a császárokról* (*Historiae abbreviatae sive liber de caesaribus*) címet viselte. Más történelmi művek még mindig a teljes római múltat próbálták átfogni: Lucius Annaeus Florus Kr. u. 2. században született munkája például korábbi történetírók művei, elsősorban Livius alapján készült kivonat (*epitomé*) volt, amely kevés új meglátást tartalmazott. A 4. században az ilyen kivonatos munkák száma tovább nőtt. Mind Rupus Festus, mind Eutropius megírta saját tömör összefoglalását (*Breviarium*), és egy ideig mindketten a *magister memoriae* tisztségét töltötték be Valens császár uralkodása alatt (365–378). Érezhető, hogy mind nagyobb lett az igény a római történelem tömörítésére, ami nem csupán terjedelmessé, hanem – különösen a korai korszakokra nézve – a birodalom számos lakosa számára, beleértve talán a császárokat is, szinte követhetlenné vált. Eutropius műve a korai középkor keresztény történetíróira volt a legnagyobb hatással, akik gyakran vették elő ezt az írást. Még a 8. század folyamán is akadt folytatója Paulus Diaconus személyében, aki 553-ig folytatta a *Breviarium* megírását.

A legtehetségesebb 4. századi történetíró azonban távol állt ettől a szemlélettől. Ammianus Marcellinus egy szerteágazó beszámoló formájában Kr. u. 378-ig folytatta Tacitus munkáját. Művének címe a *Res gestae* volt, ami megközelítőleg annyit jelent: „viselt dolgok”. A *Res gestae* tiszteletreméltó munka volt egy jómódú családból származó, a háború kockázatait katonatisztként személyesen is megtapasztaló, világlátott férfiú tolalából. Ammianus jól ismerte Tacitus művének hanyatlással kapcsolatos megállapításait. A 4. század szülötteként azonban a szíriai Antiókiából származó szerző egyszerűen nem tudott Tacituséhoz hasonlítható érzelmekkel viseltetni a senatus vezette köztársaság iránt, ami erre az időre az emberek többsége számára már amúgy is csak halvány emlék volt. Ammianus szerint a birodalom kései korszakában nem a hanyatlás, hanem a felnőtté válás folyamatát élte át: „Ifjúkorában és érett férfi korában a föld minden táján babérokat és diadalokat szerzett. Az öregkor küszöbén, egyes-egyedül hírnevében bízva, a nyugalmas életet választotta.”²⁷ Nem jutott el azonban az élettanból merített párhuzamban rejlő logikus következtetéshez, vagyis a birodalom végső halálához. Ez talán még Ammianus számára is elképzelhetetlen volt. Valószínűleg azért nem jutott el eddig a következtetésig, mert számos ókori történetíróhoz hasonlóan az államok gondjaiért nem a szerkezeti változásokat, hanem az egyes személyek kudarcait tartotta felelősnek.

Hűségese alattvalóként a történetíróknak az volt a feladatuk, hogy támogatják az állam azon kulcsfontosságú intézményeit, amik a stabilitást szolgálták. Ammianus különösen élesen ítélte el azokat, akik a császári méltóságát gyengítették. Még magát Julianus császárt is erős kritikával illette, noha a császárt hadi jártassága, aszketizmusa, műveltsége és a római vallás megújításáért való fáradozása miatt nagyra értékelte. Jó oka volt azonban a bírálatra: a császár ellenfeleivel kíméletlenül bánt és hajlamos volt tisztségéhez méltatlanul, megfontolás nélkül cselekedni. Ammianus Marcellinus magasztalta a senatust, ezt a jelentéktelenné vált testületet, bizonyos senatorokat viszont megróttá kicsapongó életmódjuk, hivatalok utáni sóvárgásuk és műveltségbeli hiányaik miatt. Ha a császár és a senatus elveszítené méltóságát és hatalmát, a római állam a tömegek kezére kerülne; egy ilyen fordulat azonban még soha semmilyen állam stabilitását nem segí-

tette elő. Ammianus szorgalmasan tanulmányozta a korábbi római történetírókat és teljességgel azonosult az általuk megfogalmazott tanulással: a világon a legfontosabbak a vezető személyiségek tettei voltak. Úgy gondolta, hogy a történetírónak, amikor a múltrol ír, kísérletet kell tennie arra, hogy hatással legyen a jelenre, és lehetőség szerint a jövőre is; ennek legjobb eszköze pedig az, hogy erkölcsi, politikai és háborús tanulságokkal szolgál. Ez pedig annak fényében, hogy a kreatív személyek cselekvési szabadsága mennyire korlátozott volt a késő császárságban, egyáltalán nem volt könnyű feladat. Ebben az időben ugyanis nehéz volt „elkerülni az igazmondással gyakran együtt járó veszélyeket”.²⁸

Ammianus Marcellinus volt az utolsó a nagy római történetírók hosszú sorában. Működése arra az időszakra esett, amikor a kereszténység – leszámítva Julianus császár uralkodását – szövetségre lépett a római állammal; amikor már olvashatók voltak Julius Africanus és Eusebiosz kora keresztény világkrónikái, amik már egy egészen más múltszemléletet előlegeztek meg; és amikor a birodalom nyugati felének összeomlása alig fél évszázadnyi távolságra volt. A római történetírás azonban még egy örökséget hagyott az utókorra: egy rejtvényt. A titokzatos *Felsőleges történet* (*Historia Augusta*) a *Palatinus Latinus 899* jelzetű középkori kódexben maradt fenn. A *Historiában* foglalt állítás szerint a művet hat szerző közösen írta: Aelius Lampridius, Aelius Spartianus, Julius Capitolinus, Flavius Vopiscus, Trebellius Pollio és Vulcacius Gallicanus (*vir clarissimus*). Egy dolog közös bennük: gyakorlatilag semmit nem tudunk róluk. Magát a *Historia Augustát* pedig egyetlen kortárs sem említi.

A munka mintegy harminc császár- és Caesar-életrajzot tartalmaz Hadrianustól Diocletianusig (117-től 284-ig). Laza szerkezetű mű, az elbeszélés levelekkel, beszédekkel és rendeletekkel van megtűzdelve. Sajnos ezeknek a dokumentumoknak egy része nem több nyilvánvaló koholmánynál. Ha nem volnánk ennyire híján a korszakra vonatkozó forrásoknak, akkor a *Historia Augusta* csendben porosodna a polcon és csupán azok vennék kezükbe, akik kedvelik a történelmi detektív munkát. Ebben a helyzetben azonban a történészek mindmáig hálásak minden apró információért, amihez a *Historia Augustát* bön-gészve juthattak hozzá. Eközben persze heves vitákat folytattak a műről, különösen keletkezési idejével és megalkotásának módszereivel kapcsolatban.

Visszapillantás a római történetírásra • A római történetírók tartózkodás nélkül átvették a görög történetírás formáit, egy feszültségekkel teli folyamat során azonban ráütötték a *romanitas* bélyegét. Számos ellentmondás jelzi a görög hagyományok alkalmazásának összetett folyamatát: a görög és a római eredetmondák közti különbségek, elfogadó és elutasító magatartás Róma siker felé vezető menetelésének polübioszi magyarázatával kapcsolatban, Cato nézetei a görög kultúra bizonyos elemeinek befogadása és elutasítása terén, továbbá a hellenisztikus történetírás megközelítési módjainak változó hatóereje. Az annalista hagyomány viszont egyértelműen Róma szellemét fejezte ki, hiszen tökéletesen alkalmas volt arra, hogy bemutassa Róma küldetésének beteljesülését, a lakott világ meghódítását. Később a keresztények is felismerték, hogy az évről évre haladó beszámoló nagyon jól illeszkedik a teleologikus történetírás céljaihoz. Ami a múlt elbeszélésének görög formáit illeti, mindegyikre rákerült a *romanitas* bélyege: az életrajz soha nem szakadt el teljesen a közélettől és nem vált pusztán az egyéni erények példatárává;

²⁷ Ammianus Marcellinus: *Róma története*. XIV. 6. Ford.: Szepesy Gyula. Budapest, 1993, Európa Könyvkiadó.

²⁸ Uo. XXVI, 1.

a monográfiák minden esetben többé-kevésbé erkölcsi és politikai értekezések voltak; a történeti munkákból készült kivonatok (*epitomék*), amelyek mintája Theopomposz Hérodotosz művéből készített kivonata volt, segítették a hosszú időt átfogó római történelemben való tájékozódást, és egyben rövid útmutatóként szolgáltak a római múltat szinte alig ismerő hivatalnokok számára; a kronológia továbbfejlesztését pedig meghagyták a görögöknek, mert a rómaiaknak az *ab urbe condita* időszámítás tökéletesen megfelelő volt céljaik eléréséhez.

A görögök teljes győzelmet arattak az elméleti problémák területén; a római történetírók csak ritkán foglalkoztak ilyen kérdésekkel. Az a tény, hogy a történetírást tisztán közcélú tevékenységként fogták fel, egyértelmű és szűkös határokat szabott az elméleti vitáknak; olyan határokat, amik már a görög történetírásban is meghatározóak voltak. Az ókori történetírók a múltat nem akarták minden részletében rekonstruálni, viszont hittek a történelem gyakorlati hasznában. Ebből az következett, hogy a hitelesség eszményét és a megbízható tekintélyekbe vetett bizalmat elegendőnek találták ahhoz, hogy megőrizzék a retorika besorolásában a történetírásnak az elbeszélés nem fiktív formájaként megszabott helyét. Cicero és Lukianosz szerint, akik az egyedüli római kori írók voltak, akik néhány alkalmi megjegyzésnél többet írtak a történetírásról, az igazságra csupán a meggyőzőerő növelése miatt volt szükség. A *delectatio* és a drámaiság tekintetében bizonyos mértékig elnézőek voltak, a retorikai ismerteket és a nyilvánvaló elfogultságtól való távolságtartást viszont megkövetelték. A római „régiségekről” beszámoló írók (Varro és a halikarnasszosi Dionüsziosz) ugyan bővíthették volna a módszertani eszköztárat, munkáikat azonban nem tekintették történeti műnek.

A vizsgálódás „nemes” tárgya soha nem vált kétségessé. Évszázadokon át a római állam állt a római történetírás középpontjában. A görögöknek csak rövid ideig, a polisz időszakában jutott osztályrészül ehhez hasonló világos szempont, és az is csak egy kis állam szűkös területére korlátozódott. A római történetírók viszont a múlt, a jelen és a jövő összeegyeztetésének sajátos kérdéskörével szembesültek. Augustus korától kezdve már régi és új Rómában gondolkodtak: az egyik egy ideálkép, a másik pedig elhajlás volt a tökéletlenség felé. Azt azonban elutasították, hogy a római történelmet a ciklikus elmélet keretei közt értelmezzék, mert Rómát örökkévalónak tartották. Ezt a nézetet a Római Birodalom fennálló hatalma tovább erősítette. A külső terjeszkedés pedig még akkor is folytatódott, amikor az erények régi Rómája eltűnt; ez a fejlemény pedig reményeket ébresztett az új Rómával kapcsolatban is. A múlttal való összehasonlításban a jelen negatív értelmezést nyert, noha a rómaiak soha nem gondolták teljesnek a régi és az új Róma közötti szakadást. Az elképzelt jövő pedig a jelenre fog hasonlítani, vagy talán még fényesebb lesz annál. A római történetíróknak sohasem sikerült feloldaniuk ezeket az ellentmondásokat, mert elutasították annak a lehetőségét, hogy Rómát más birodalmakkal összehasonlítva elemezzék. A hanyatlás sajátosan római, nem pedig általános társadalmi jelenség volt; a rómaiak belső értékeinek pusztulását jelentette, így erkölcsi és nem intézményi probléma volt. Nem éreztek késztetést arra, hogy vizsgálataikban túllépjenek a római világ keretein. Mivel más népek, így a görögök múltja iránt nem érdeklődtek, nem jutottak el az egyetemes történelemig. Az egyetemes történetírással kísérletező nem római szerzők azzal szembesültek, hogy a római történelem egységesítő ereje nélkül csupán különféle népek egymás mellé helyezett történetét, kulturális körképeket vagy a történetírás kényelmes táblázatos formáját hozhatják létre. A minden bizonnyal birodalmak

váltakozásában gondolkodó Poszeidóniosz történeti műve elveszett. A keresztények viszont jó hasznát vehették az ismereteknek és a táblázatoknak, ők ugyanis már ismertek egy olyan nagyobb egységet, amely tulmutat az egyes régiók határain.

Nem meglepő, hogy a római állam hanyatlásával a római történetírás is lendületét veszítette. A lendületet a keresztény történetírás vitte tovább, amely új, az emberi sorsról alkotott átfogóbb elképzeléssel rendelkezett, és képes volt alkalmazkodni olyan változó feltételekhez is, mint a germán vándorlások és támadások, a szellemi kultúra hanyatlása, a *Pax Romaná*t fenntartó intézményes keretek összeomlása; egyszóval alkalmazkodni tudtak az igazi római világ eltűnéséhez. A radikális és látszólag végtelen változások közepette a keresztényeknek is létre kellett hozniuk saját történetírásukat, hogy megőrizzék a múlt, a jelen és a jövő közti folytonosságot.

A történetírás keresztény forradalma

A korai keresztény történetírás kialakulása

A keresztények először zavart okoztak a római történetírói hagyomány követőiben. Ez a zavarodottság ingerültséggé, majd nyílt ellenségeskedéssé fajult, amint a római hagyományok és a keresztény hit és gyakorlat közti távolság láthatóan egyre nőtt. A 2. századi római hagyományokat követő, platonista Celsus azon az alapon ítélte el a keresztényeket, hogy nem hajlandóak részt venni a hivatalos vallási szertartásokon, és nem mutatnak érdeklődést a pogány Róma múltja iránt. Ez a viselkedés szerinte árt a római államnak, mert megfosztja a római polgárokat a folytonosság nélkülözhetetlen érzetétől. Ennek bizonyítékként rámutatott a római állam világosan látható nehézségeire. Szimbolikus jelentősége volt annak, amikor 247-ben a keresztények távol maradtak Róma ezeréves fennállásának ünneplésétől. Ekkor a *Roma aeterna* gondolata a keresztények számára egyszerűen nem jelentett semmit.

A Római Birodalom keresztény és pogány lakosai két alapjaiban különböző szellemi közegben éltek. A történelem szempontjából nézve az utóbbiak a múltat, jelent és jövőt a római állammal azonosították, történetíróik pedig a római köztársaság, a nagyszerű csaták és a hősi tettek dicsőségéről számoltak be. Mindez azonban kevésbé volt fontos a keresztényeknek. A pogány megközelítésekkel szemben az egyházatyák közötti vitákból, a keresztény szövegek értelmezéséből a történeti események hatása alatt egy sajátosan keresztény műtszemlélet bontakozott ki. Sokkal többről volt szó annál a gyakran emlegetett változásnál, hogy a ciklikus fejlődési modellről egy lineáris történelemszemléletre tértek át. Ez a különbségtétel amúgy is csak a legtágabb értelemben felel meg a valóságnak. Platón és más filozófusok elmélete az évezredek során önmagát ismétlő „nagy kozmikus körforgásról” valóban olyan világgépnek engedett utat, mely szerint a világ *ex nihilo* jött létre és csupán egyszer halad végig pályáján. Ezen belül mindenestre a keresztények továbbra is elfogadták az egyes emberek és csoportok életét befolyásoló olyan ciklikus elméleteket, mint például a bűn (vagy a hitchagyás), ítélet, büntetés és felemelés állandó körforgásának tételét.

A lényeges változást az Ótestamentum szemléletének átvétele jelentette, mely szerint Isten maga alakította a történelmet. Az Ótestamentum a zsidók és az Úr különleges, a patriarchális korban létrejött Szövetségén alapuló viszonyának tanúbizonysága volt. Isten a zsidókat választott népévé tette, földet kínált nekik a megtelepedéshez, a népnek pedig gyarapodást ígért. Ez az ígélet egyrészt reményt adott a jövőre nézve, másrészt minden alkalommal súlyos büntetést vont maga után, amikor a zsidók Isten akaratától eltávolodtak vagy nem helyes módon imádták az Urat. Lényegében a zsidó törzsek története – egy történeti jelenség – a látható események mögött álló isteni tervet szemlélte. Az egész világot és annak minden eseményét kormányzó Isten a görög és római

istenekkel ellentétben nem önkényesen cselekedett, hatalmát nem osztotta meg a Sorssal és Fortunával, hanem a világot közvetlenül és bölcsen irányította. A folyamat során pedig megnyilatkozott az emberek előtt.

A Megtestesülésről beszélve a keresztények Isten és a világ kapcsolatát emelték ki: Isten Jézus Krisztus alakjában élt a Földön. Ez az esemény, amely a világ keletkezésétől Krisztus végső, második eljöveteleig, a Parusziáig tartó folyamatban központi helyet foglalt el, lehetetlenné tette a keresztényeknek, hogy a görög és a római hagyománynak megfelelően a történelmet a változatlan emberi természet végtelen számú változataként fogják fel. A történelem ezzel szemben egy olyan fejlődést mutatott számukra, melynek sajátos kezdete, központi eseménye és végső célja volt, amit a Szentírás tárt fel. Az emberi jelenségek ilyen eltérő felfogásának bemutatására a klasszikus történetírói formák idővel alkalmatlanokká váltak.

A Biblia: forrás és tekintély • A keresztény hithez hasonlóan a keresztény történelemértelmezés középpontjában is a Biblia két kanonizált része, az Ó- és az Újszövetség állt mint a legfontosabb történeti forrás. A keresztény történetértelmezések ezért már a kezdetektől fogva összekapcsolódtak a „színtiszta” szöveg keresésének és helyes értelmezésének problémájával. A számos használatban lévő írás közül melyik tolmácsolta hitelesen Isten akaratát és történelemalkító tevékenységét? Hogyan fordítsák le más nyelvekre a keresztények a héber szövegek fontosabb kifejezéseit? Végezetül: a szöveg szelleméhez melyik értelmezés áll a legközelebb? Talán a szent szövegek iránti ilyen tisztelet késztette már Josephus Flaviust arra, hogy zsidókról írott műveit számos dokumentummal támassza alá, vagy Euszebioszt, hogy hasonlóképpen járjon el a keresztény egyház történetét feldolgozó *Egyháztörténet* című munkája írásakor. Túlságosan nagy ára volt ugyanis annak, ha valaki vétett a szent hagyományok ellen, hiszen ez az isteni kinyilatkoztatás eltorzítását és az apostoli hagyomány meghamisítását jelentette. A későbbi nyugati szövegkritika részben a színtiszta hagyomány keresésének zsidó és keresztény gyakorlatából bontakozott ki.

A pogányok azonban nem könnyen fogadták el a keresztény állítások alapjául szolgáló isteni sugalmazás elméletét, nekik más jellegű tekintélyek bizonyító erejére volt szükségük. A keresztények érvelésükben csakhamar az időbeliség vizsgálatához fordultak. Mivel az ókoriak szemében egy nép történetének ősisége egyben a közösség tekintélyének mércéje is volt, a zsidók és a keresztények Mózes elsőbbségét szegezték szembe Homérosszal, Justinus vértanú pedig még azt is feltételezte, hogy Homérosz Mózesztől kölcsönzött. A zsidó-keresztény hagyomány ősiségének bizonyítására irányuló vágyakozás végül oda vezetett, hogy a keresztények maguk is foglalkozni kezdtek a kronológiával. Ennél is fontosabb azonban azt hangsúlyozni, hogy az a figyelem, melyet a keresztények a szöveghagyománynak és az érintetlen tekintélynek szenteltek, valójában egy sokkal általánosabb probléma része volt: a folytonosságé.

Folytonosság és törés • A korai keresztények közül a chiliasztikusok azt hangsúlyozták, hogy az emberiség története hamarosan, Krisztus második eljövetelel véget ér. Kétségtelen, hogy e tekintetben a keresztényekre hatással voltak a zsidóság babiloni fogság utáni apokaliptikus és messianisztikus víziói. Másrészt egy olyan korban, amikor a kereszténység időszakos üldöztetéseknek volt kitéve és csekély remény volt egy keresztény világ létrejöttére, a közelgő vég logikusabb, de legalábbis ígéretesebb jövődönek tűnt, mint a hosszú nyúló világi lét. A Szentírásban könnyen lehetett olyan utalásokat találni, me-

lyek ezt támasztották alá: Dániel és Izajás könyveiben, Máté evangéliumában, illetve a Jelenések könyvében.* Justinus vértanú, Tertullianus és a római Hippolütosz Krisztus az Utolsó Ítéletet megelőző, reményt, békét és bőséget hozó ezeréves földi uralmával számolt. A chiliasztikusok és a millenaristák azonban aligha teremthették volna meg a keresztény történetírást, hiszen a jövőről alkotott, erősen behatárolt képük nemigen özlönzött a múlt, a jelen és a jövő összhangba hozására. Hasonló akadályt jelentett volna a történetírás kibontakozása számára, ha kizárólag a Krisztus eljövetele miatt bekövetkezett törésre összpontosítottak volna, ez a felfogás ugyanis nem a jövőt, hanem a múltat rövidítette le. Így cselekedtek a markionisták, akik azon az alapon vetették el az Ótestamentumot, hogy az nincs kapcsolatban a keresztényekkel. A gnosztikusok pedig kereken elutasították a kereszténység történetiségét, amikor az apostolok tudását nem tekintették teljesen kielégítőnek, és a Krisztusról való vitákat a történelem helyett a filozófia területére terelték. Ezek a nézetek azonban nem tettek szert komoly befolyásra.

A kereszténység továbbra is a két testamentum vallása maradt. Bár az Ótestamentum csak hézagos ismereteket nyújt Krisztusról, Isten fiának eljövételét és munkásságát kétségtelenül megjövendölte. Az Újtestamentum pedig a próféciák beteljesüléséről számolt be, így az Ótestamentum magyarázatául szolgált. A két testamentumot elmesélt történetek ugyanakkor nem kapcsolódtak egymáshoz egy folytonos ok-okozati láncban. A kapcsolatot Isten akarata teremtetten meg, ennél fogva ezeket kizárólag a hit fényében lehetett megérteni. A múlt, a jelen és a jövő eseményeinek összeegyeztetésére szolgáló jellegzetes módszerek az allegória, az előképek és a tipológia lettek. Mind a három módszer azt a tételt támasztotta alá, hogy az Ótestamentumban fellelhető események és kijelentések közvetlenül vonatkoztak vagy adtak magyarázatot az Újtestamentum bizonyos jelenségeire – e kapcsolatteremtő módszert pedig a későbbiekben a Biblia korát követő világra is kiterjesztették. Irenaeus azt állította, hogy Ádám előre jelezte Krisztus eljövételét. Szerinte a történelem a korábbi események magasabb szinten való megismétlődéseként értelmezhető. Az Ótestamentumot az Újtestamentumra való előkészületként bemutató értelmezése egy mindent átfogó, előre haladó történelemszemléletet alapozott meg. Az Ó- és Újtestamentum közt végbement fejlődés szerinte az emberiség isteni nevelésére mutatott rá. Ez a nevelési folyamat az emberiség gyermekkorától, amikor Ádám bukása az Úr büntetését vonta maga után, Krisztus (az új Ádám) koráig tartott, amikor a felnőtté érés lehetősége mindenkinek megadatott. Irenaeus tehát a kinyilatkoztatástól a megtestesülésig tartó időszakban egy lépcsőről lépésre végbemenő folyamatot látott.

Az „emberiség nevelésének” tézise különösen akkor volt kifejezetten hasznos az egyházatyák számára, amikor a görög filozófiával mérték össze erejüket. Paradox módon ez a filozófia nem csupán a kereszténység legfélelmetesebb szellemi ellenfele volt, hanem a korai teológiai viták során a legtalálhatóbb fogalmakkal segítette elő a transzcendens emberi nyelvre fordítását. Mivel sem a görög filozófia teljes tagadása, sem pedig teljes elfogadása nem tűnt lehetségesnek az egyházatyák számára, a keresztények a görög filozófiát történeti szempontból vizsgálták, és úgy tartották, hogy az csak egy állomás volt az igazság növekedésének folyamatában, ami a teljességet a Krisztus általi kinyilatkoztatásban érte el, akit – Justinus vértanú állítása szerint – „Szókratész is részlegesen ismert”.¹ Alexandriai Kelemen szerint Isten a kezdetekkor elvetette e folyamat magjait.

* A bibliai nevek írásánál, a könyvek rövidítéseinél és az idézeteknél az új katolikus bibliafordítás szerepel. (A ford.)

¹ Justinus: II. Apológia, X. 8. Ford.: Vanyó László. In *A II. századi görög apologéták*. Szerk.: Vanyó László. Budapest, 1984, Szent István Társulat.

Platón és Arisztotelész nem tévedtek tehát mindenben, egyszerűen csak nem voltak a teljes tudás birtokában. A különböző korok és az egyes emberek eltérő mértékben értették meg a kinyilatkoztatást, attól függően, hogy érzékeik mennyire voltak kifinomultak az igazság megragadására. Egyedül Krisztus volt az, aki a teljes igazság megragadásának lehetőségét kínálta.

Ahogy évről évre lankadt a Paruszia közeli bekövetkezésébe vetett hit, az Utolsó Ítélet is egyre kisebb szerepet kapott a keresztény időszemléletben. Ezzel szemben az egyetemes megváltás ígérete mind hangsúlyosabbá vált. A Paruszia késése az isteni könyörületnek volt köszönhető. Mert a vég előtt „hirdetni kell az evangéliumot minden népnek”.² Ennek a küldetésnek az első megnyilvánulása az volt, hogy a palesztinai zsidó kereszténység egyetemes látókörű, nem zsidó kereszténységgé fejlődött. Isten azért teremtette az időt, hogy általa az emberiség küldetésének nagyszerű művét véghez vigye. Az a körülmény, hogy az „idő beteljesedését” ekkor már a távoli jövőbe utalták, szükségessé tette, hogy a keresztény világ- és multszemlélet is az új várakozásokhoz igazodjon. A dráma, ami abban a küldetésben rejtett, hogy az egyetemes megváltás érdekében az emberiség egészét keresztény hitre térítsék, ezeknek a nézeteknek az állandó felülvizsgálatát vonta maga után, ami egyben a történelemszemléletre is hatással volt. A patrisztikus kereszténység az emberiség történetének értelmezésekor akár az „emberiség nevelése”, akár az egyetemes megváltás elméletének talaján állt, mindig támaszkodhatott az emberi képességek szüntelen bővülésének múltat, jelent és jövőt összekapcsoló dinamikus tézisére. Mégis, ahogy ezt később majd látni fogjuk, ez az elmélet nem vált a középkori keresztény történetírás uralkodó témájává.

A Római Birodalom és a keresztény történetírás • A keresztények nem kerülhették el a Római Birodalom hatását. A keresztény élet és a keresztény hagyományok először Róma tagadásaként bontakoztak ki és a „szentek kicsiny közösségét” szegezték szembe a hatalmas birodalommal. A rómaiak a maguk részéről gyakran vádolták a keresztényeket, hogy őket terheli a felelősség Róma hanyatlásáért. A keresztények ezt elutasították. Elsősorban nem azt bizonygatták, amint az várható lett volna, hogy Róma sorsa az údtörténet viszonylatában mennyire jelentéktelen, hanem az Ótestamentumból és vádlóik fegyvertárából merítve csoportosították érveiket és rámutattak: az igazi vallásos hit és a szertartások hozzájárulnak az állam jólétéhez. Origenész határozottan állította, hogy az igaz hit birtokában a rómaiak képesek lennének „sokkal több üldöző ellenséget legyőzni, mint amennyit az Istenhez kiáltó Mózesnek és övéinek az imája sújtott le”.³ Egy másik egyházatyá, Tertullianus pedig kétségbe vonta, hogy a római nagyság Isten akaratából jött volna létre, hiszen a rómaiak hamis isteneket imádtak. A sokak által Róma nagy eredményének tulajdonított Augustus-kori Pax Romana pedig csakis Krisztus születése miatt következett be. Az elítélő véleményeknek azonban nem volt helye 313 után, amikor a kereszténység Rómában először elfogadott, végül elrendelt vallássá vált. A szardeiszi Meliton már a 2. században utalt arra, hogy Isten a kereszténység védelmére teremtette meg a Római Birodalmat. Nagy Konstantint megkeresztelkedése után még könnyebb volt a Pax Romanában Isten eszközét látni, hiszen a béke az evangélium terjesztése számára az utak szabadságát, a tengerek biztonságát jelentette. Mikor az egye-

² Márk 13,10

³ Origenész: Kala Kelsu/Contra Celsum. VIII. 69. Ford.: Keisz Ágoston. In *Patrologia latina*. XI. Paris, 1844–1855. (A továbbiakban: PL.)

temes Róma az egyetemes üdvtörténet szereplőjévé vált, a keresztény és a pogány történetírás között addig fennálló szakadék is szűkülni kezdett.

A keresztények már fél évszázaddal 313 előtt kísérletet tettek arra, hogy az emberi múltnak keresztény értelmezést adjanak, ami valóban nehéz feladat volt. Az egyetemes történetírásra tett hellenisztikus kísérletek – a szicíliai Diodórosz elbeszélése vagy a rhodoszi Kasztór kronológiai táblázatai – általában nem jelentettek többet egyszerű kompilációknál. A keresztény kronológia azonban szorosabban kötődött a zsidók azon kísérleteihez, melyek népük hagyományait kívánták az időben nyomon követni. Az Ótestamentum egy szövevényes történelmi beszámoló volt, évszámokat pedig nem tartalmazott. Az események sorrendjére időhatározók (akkor, utána, hamarosan) és a generációk egymásutánja utalt. Egy olyan elbeszélésnek, amely lényegében egy kultúrán belül maradt, nem is volt szüksége ennél többre. A mindennapi életben a zsidók természetesen pontosabban követték nyomon az időt, hosszú ideig azonban nem érezték fontosságát annak, hogy a múlt eseményeit évszámokhoz kössék. Nagy Sándort követően az események datálásához a Szeleukida-érát használták egészen addig, amíg a Templom Kr. u. 70-ben (381. Szeleukida-év) bekövetkezett lerombolása megfelelő kezdőpontot kínált egy saját zsidó időszámítás kialakításához. A zsidók valamikor, egy számunkra ismeretlen időszakban, múltjuk felett érzett büszkeségükben megkísérelték népük történetének kezdetét a Teremtés időpontjával meghatározni. Ezek az évszámok az A. M. (*anno ab origine mundi*) rövidítést kapták. A babiloni Talmud tartalmazott hivatkozásokat a legrégibbi zsidó krónikára, *A világ rendjének könyvére (Seder Olam Rabbah)*, amely a Teremtést használta az események datálásának viszonyítási pontjául. Ez a krónika azonban évtizedes bontásban haladva Josephus Flavius műveit követte, aki már maga is ismerte ezt az időszámítást. A probléma mindenesetre a zsidókat kevésbé érdekelte, mint a kronológiai rendszer után kutató keresztényeket.

A 3. század végén Sextus Julius Africanus *Kronográfia (Khronographiai)* című műve nyitotta meg a korai keresztény történelmi művek sorát. A mű a közel-keleti, a görög és a római mítoszok és történetek eseményeit, szereplőit foglalta egységes zsidó-keresztény időkeretbe. A bibliai szereplők életének éveit összeadva és más kultúrák kronológiai ismereteire támaszkodva Africanus arra a következtetésre jutott, hogy 5500 év telt el Ádám és Jézus Krisztus között. Africanus kortársa, a római Hippolütosz minden valószínűség szerint ismerte és használta a Kronológiát, noha célja a húsvét dátumának pontos kiszámítása volt.

A patrisztikus kronológia nagy eredménye Caesaria püspökétől, Eusebiosztól származott. Ő a 4. század elejének ígéretes éveiben élt, amikor Nagy Konstantin, akinek Eusebiosz közeli tanácsadója lett, a kereszténységet elfogadott, sőt támogató vallásá tette. Konstantin a niceai zsinaton (325) még a közösen elfogadott vallási dogmák megállapításában is közreműködött. A Római Birodalom és a kereszténység sorsa olyannyira sok szállal kapcsolódott össze, hogy gyakran nevezték a korszak teológiáját „birodalmi teológiának”. Eusebiosz az ebből eredő történelmi következtetéseket fejtegeti *Krónika (Khronikon)* és *Egyháztörténet (Ekklesiásztiké historia)* című műveiben. A *Krónika* már azt jelezte, hogy a kereszténység a történetírásban is győzelmet aratott. E történetírás lényege maga a kronológiai kánon volt, melynek összeállításához Eusebiosz a hellenisztikus történetíróktól, elsősorban a rhodoszi Kasztórtól szerezte ismereteit. A mű korai korszakokkal foglalkozó részének egy oldala jellemzően úgy nézett ki, hogy egymás mellett sorolta fel a legkülönbözőbb személyeket, uralkodókat, az asszír, a sziküóni és az egyiptomi dinasztiákat, továbbá az Ótestamentum fontosabb szereplőit és

eseményeit. A mű egyre több táblázatot tartalmazott, ahogy újabb és újabb népek váltak jelentőssé. Amikor pedig Eusebiosz elérkezett a földközi-tengeri térség Róma általi egyesítésének vizsgálatához, elegendőnek tartotta, ha csak a római és a zsidó-keresztény idősorozatokra támaszkodik. Ezek ellenőrzésére az olimpiai időszámítás rendszere megfelelő eszköznek bizonyult.

Eusebiosz Jézus Krisztus születésének időpontját 5198 évvel Ádám, illetve 2015 évvel Ábrahám utánra tette. Ez a dátum igencsak eltért a Julius Africanus szerinti A. M. 5500-as évtől. Az eltérés abból eredt, hogy a szerzők az Ótestamentum különböző változatait használták. E különbségnek azért volt jelentősége, mert a keleti történetírók elsősorban a latinul író Africanus változatára támaszkodtak, míg a nyugatiak a görögül író Eusebioszt részesítették előnyben. Eusebiosz krónikájának Jeromos által készített fordítása egészen addig szolgált számos latin világhkrónika alapjául, míg Beda javaslatot nem tett egy újfajta időrend kidolgozására. Kétségtelen, a világhkrónika műfaja Eusebiosz után hosszú ideig alig változott. A krónikáírást művelő szerzők, például Szent Prosper (Prosper Tiro, Prosper Aquitanus), csak kisebb jelentőségű műveket alkottak. A kronológiai munkák kezdték kimeríteni lehetőségeiket. Amíg a szerzők tartózkodtak az elbeszéléstől és az értelmezéstől, aligha maradt lehetőség másra, mint a világhkrónikák időrendjeinek tökéletesítésére.

Eusebiosz nem magasztalta a Római Birodalmat. Sok más keresztényhez hasonlóan ő is jól tudta: a keresztény egyház és a birodalom nem azonosak. Szerinte az igazi keresztény történetírást az üdvtörténet jelentette, ahogy azt úttörő *Egyháztörténete* is illusztrálta. A mű a kereszténység győzelmének éveiben íródott azzal a céllal, hogy Jézus és az apostolok életéről számoljon be. A hit embereiről – tanítókról, írókról, vértanúkról, püspökökről –, az üldöztetésekről és a végső győzelemről szólt. A hitelesség érdekében és olvasói inspirálására Eusebiosz művében sok olyan dokumentumot és szöveget használt fel, amelyek másképp nem maradtak volna ránk. Elképzelhető, ám nem valószínű, hogy Eusebiosz azért élt forráshivatkozásokkal, hogy a tényeket az értelmezésektől elválassza. A későbbi korok történészei mindazonáltal túlértékelték e különbségtétel jelentőségét.

Ahogy az egyház élte tovább megszűkült életét, Eusebiosz művét egyesek kibővítették és folytatták: Szókratész és két jogi szakember a 306-tól 439-ig, Szózenosz a 323-tól 425-ig, Theodorétosz pedig a 325-től 428-ig tartó időszak megírására vállalkozott. Az eredeti szöveget Rufinus rövidített formában latinra fordította, a művet 410-ig folytatta, majd e folytatásokat Epiphániosz ültette át latin nyelvre. Az eseményeket 518-ig tárgyaló mű egészének rövidített változata a *Hármas egyháztörténet (Historia ecclesiastica tripartita)* címmel végül is Cassiodorus szerkesztésében látott napvilágot.

A fenti művek mellett Sulpicius Severus műve *Krónika két könyvben a világ kezdetétől saját koráig (Chronica ab exordio mundi usque ad tempus suum libri duo)* már nem őrizhette meg domináns helyzetét, még ha sokkal kifinomultabb stílusban is íródott azoknál. Sulpicius elbeszélése tömörebb volt, jól megszerkesztett, a szent és a profán történelmet pedig más műveknél teljesebben egyesítette. Sulpicius művének értékét úgy ezer évvel később a reneszánsz humanistái fedezték fel. Ők azonban stílusáért, nem pedig mondani-valorjáért tisztelték a szerzőt, aki a tartalmat illetően nagyban támaszkodott Eusebioszra.

A keresztény időfelfogás • A keresztények szerint az emberiség fejlődése egy idővonal mentén a Teremtéstől az Utolsó Ítéletig halad, központi eseménye pedig Krisztus tevékenysége és halála volt. De hány évre tehető az emberiség története? És ha a világ sorsát

Isten gondoskodása alakította, melyek voltak azok a különleges, gondviselészerű események, amelyek rendszert vittek az évek hosszú sorába?

Először a chiliasztikusok számára vált rendkívül fontossá, hogy a világ korát megállapítsák. A kérdés a chilializmus letűnése után is megőrizte fontosságát. A 2. századi Barnabás levelei azt bizonyítják, hogy eleinte hatezer évre becsülték a világ fennállását. A széles körben elfogadott hatezer szám a bibliai szövegek értelmezéséből származott. Először is a Teremtés könyve úgy fogalmazott, hogy a világot hat nap és egy pihenőnap alatt teremtette az Úr. A Zsoltárok könyvében pedig az alábbi vers állt: „Mert ezer év előttdt annyi, mint a tegnapi nap, amely elmúlt.” (Zsolt 90,4) Hasonlóan beszél Szent Péter: „Egy nap az Úr előtt annyi, mint ezer év, ezer év pedig annyi, mint egy nap” (2Pt 3,8). Ha valaki a Teremtés egy napját ezer évek tekintette, akkor végül is hatezer évet kapott eredményül.

A történelmi korszakolás problémájának megoldására a keresztények a fejlődési szintek sorozatának elméletét dolgozták ki. A megoldás keresése pedig elkerülhetetlenül a Biblia jövődöléseire vezetete őket, melyek felfedhették Isten jövőre vonatkozó szándékait. A babiloni fogság után a zsidó vallás pedig valóságos teológiai rendszerül szolgált a Dániel könyvében található látomások, álmok és próféciák alapján. Az egyik ilyen történet Nebukadnezár, Babilon királyának egy szoborról szóló álmát meséli el: „A szobor feje tiszta aranyból volt, melle és karjai ezüstből, hasa és ágyéka bronzból, lábszárai vasból, lábai meg részben vasból, részben agyagból.”⁴ Az álom szerint egy kő összetörte a szobrot és „ekkor egyszerre összetört a vas, az agyag, a bronz, az ezüst és az arany, s olyanná lett, mint nyáron a szérűn a por, amelyet felkap a szél, úgyhogy nyoma sem marad. A kőből pedig, amely eltalálta a szobrot, egy nagy hegy lett, amely betöltötte a földet.”⁵

Dániel megfejtése Nebukadnezár álmáról egészen a 17. századig visszhangzott a nyugati történetírásban: Nebukadnezár Isten akaratából lett király és az álomban az aranyfej a királyságra utalt. A babiloni királyság után „egy másik birodalom támad, egy nálad kisebb, majd egy harmadik birodalom, amely bronzból való lesz, és uralma alá kerül az egész föld. A negyedik birodalom kemény lesz, mint a vas.”⁶ A keresztények ezt úgy értelmezték, hogy Dániel a történelem folyamán négy egymást követő királyság vagy birodalom eljövételét jövődölte meg. A folyamat végül a hatalmas hegygé növekvő kő allegóriájának megfelelően egy nemes és örökkévaló királysággal ér majd véget. Hasonló üzenete volt Dániel másik történetének, mely a tengerből egymás után kiemelkedő négy szörnyről szólt. Az Újtestamentum a Jelenések könyvében a hét pecsét feltörésének drámai egymásutániságával lényegében egy látomás keretébe foglalta az időrendet.

Még ennél is gyakoribbák voltak azok a megközelítések, melyek világekorszakokban vagy érákban (*aetates mundi*) gondolkodtak. Egy ilyen korai rendszer volt Órigenészé, aki szerint a szőlőmunkásokról szóló példabeszéd (Mt 20,1–16) a világtörténelem öt korszakát jövődölte meg. Később több, hat vagy hét korszakkal számoltak, melyek mind a Biblia azon állításán alapultak, hogy Isten a világot hat nap alatt teremtette meg, a hetedik napon pedig megpihent. Az Eusebiosz-féle *Krónika* Jeromos által készített változatában nincs szó a korszakok elkülönítéséről. A kronológia „határkövei” (Ádám, Ábrahám, Mózes, a Templom felépítése, a Templom újjáépítése, Krisztus születése) azonban mégiscsak hat korszakot sejtetnek. Eusebiosz kronológiai rendszerének egyes változatai pedig az egész középkort végigkísérték.

⁴ Dán 2,32–34

⁵ Dán 2,35

⁶ Dán 2,39–40

Ágoston újabb számításai: kozmikus történelemértelmezés • Nagy Konstantin korától kezdve a keresztények elfogadták a Római Birodalmat mint életük Isten által rendelt keretét. Ez a szemlélet kapott hangot Eusebiosz, Jeromos, Szent Ambrus és Lactantius munkáiban. Ennek a kényelmes helyzetnek aztán egy katasztrófa vetett véget. A vizigótok, akik maguk is keresztények, jóllehet ariánus hitűek voltak, végigkalandozták a birodalmat, fosztogattak, településeket égettek fel és pusztítottak el. 410-ben elfoglalták és kifosztották Róma városát. A hatalmas anyagi károkon túl a rómaiakat a pusztításnál is nagyobb lelki csapás érte. Majd nyolcszáz év után az Örök Róma először bizonyult sebezhetőnek, ha nem is semmisült meg. Az események nyomán menekültek áradata indult meg, sokan pedig vádaskodni kezdtek. Előkerültek azok a régi pogány vádak, hogy Róma pusztulását a keresztények fogják okozni, másrészt pedig megkérdőjeleződött a keresztények azon tézise is, mely a Római Birodalomban a Gondviselés fontos támaszát látta.

A római menekültek fosztogatásokról, erőszakról és inségről beszámoló történeteit hallva Aurelius Augustinus, az észak-afrikai Hippo Regius püspöke, ismertebb nevén Szent Ágoston megkísérelte, hogy választ találjon a problémákra. Felismerte, hogy tévedés volt a Római Birodalmat és a keresztény hitet ilyen szorosán összekapcsolni, mivel az egyház egyetemes intézmény, semmilyen államhoz nem kötődhet.

Ebből kiindulva *De civitate Dei* című művében Ágoston újradefiniálta a szent és a profán kapcsolatát. Véleménye szerint a kozmoszt két hatalmas erő jelenléte jellemzi: Isten állama és a földi állam. E két állam vagy közösség szerinte élesen eltér egymástól: „A két államot tehát kétféle szeretet hozta létre; a földit tudniillik az egészen Isten megvetéséig menő önszeretet, az égit pedig az egészen az önmegvetésig menő Istenszeretet... Az előbbiben a vezetőkön és az alávetett népeken az uralomvágy uralkodik; az utóbbiban az emberek egymást kölcsönösen szolgálják szeretetben, az előjárók tanácsukkal, az alárendelték engedelmességgel. [...] Ebben nincs emberi bölcsesség, csak istenfélelem, amellyel helyesen tisztelik az igaz Istent, azt a jutalmat várva a szentek gyülekezetében, amely nemcsak emberekből, hanem angyalokból is áll, hogy *Isten legyen minden mindenekben.*”⁷

A világ a két államot csak kevert állapotában, nem pedig tiszta formájában ismeri. Szerinte még a chiliasztikusok Isten földi királyságába vetett hite is összemosza a földit és a szentet. Isten országa a világi életben nem létezhet tiszta formájában. E kevert állapot miatt a múlt tanulmányozásával foglalkozó keresztényeknek arra kell kísérletet tenniük, hogy elválasszák és megértsék az Isten államával közvetlen viszonyban álló eseményeket. Sulla és Marius hatalmi küzdelme például a keresztények szemében érdektelen és értelmetlen esemény volt. Ezzel szemben Nagy Konstantin és ellenfelei harca alapvető fontosságú volt Isten városának evilági kibontakozásában. A földi állam nem rendelkezett sem értelemmel, sem pedig stabilitással: maga volt a szüntelen változás. Minden állam és birodalom, miután történelmi feladatát betöltötte, örökre letűnt. Noha a Római Birodalomnak jutott küldetésül, hogy az Evangélium hirdetésének céljából egyesítse a népeket, mégsem kerülhetette el sorsát. Az emberekhez hasonlóan Isten szemében az államoknak nem voltak érdemeik. Egy keresztény a történelemben csakis Isten országától remélhette a biztonságot és a rendet. Ebből pedig az következett, hogy a korszakoláskor a keresztény történetíróknak a szent hagyományokra kellett támaszkodniuk.

Ágoston annak ellenére sem használta fel Dániel négy világi birodalomról szóló látó-

⁷ 1Kor 15,28

⁷ Augustinus: *De civitate Dei*. XIV. 28. PL XLI. 436. Ford.: Kulin Veronika.

mását, hogy azzal alátámaszthatta volna a földi állam birodalmainak mulandóságára vonatkozó tételét. Ez a nézet továbbá a világ végét a Római Birodalom bukásával azonosította, erről azonban Ágoston legfeljebb csak utalásszerűen nyilatkozott. A *Szentháromság*ról (*De Trinitate*) című művében Ágoston a világ korszakolására egy hármast osztású rendszert alakított ki: megkülönböztette a törvények előtti, a törvények alatti és az isteni dicsőség korszakát. Az elmélet, amelyre gyakran hivatkoznak a *vaticinium Eliae* (Illés jóslata) elnevezéssel, a babiloni Talmudból származik. „Élijahu házának tanítása: 6000 év a világ; 2000: káosz, 2000: Tóra, 2000: a Messiás napjai.”⁸ Ágoston egy olyan rendszerre is javaslatot tett, amely az emberiség egészének történelmét világek korszakokra osztotta, ahogyan ezt korábban az egyházatyák is tették. A Jelenések könyve 5,1 az első és a hetedik pecsét felnyitása között hat korszakot különböztetett meg, hasonlóan annak a hétnek a napjaihoz, amelynek során Isten a világot megteremtette – hat napon át dolgozott, a hetediket pedig megpihent. Ez a felosztás a Megtestesülés óta lezajlott emberi történelem egészét a hatodik korszakba utalta. Ágoston ellenezett minden olyan kísérletet, amely meg akarta határozni a világ végének időpontját, továbbá elutasította azokat a spekulációkat is, hogy a hat emberi korszak mindegyike ezer évig tart. Meglepőbbek ennél Ágoston azon kísérletei, melyek az emberi élet egyes korszakai alapján képzelik el a világtörténelem szakaszolását. Ez a módszer pogány eredetű volt, gyökerei egészen Ciceróig, Liviusig és Senecaig nyúltak vissza, és még maga Órigenész is alkalmazta. Lactantius később arra használta ezt az eljárást, hogy rámutasson: minden emberi alkotás sorsa a hanyatlás, beleértve „az Örök Rómáét” is, az elmúlástól pedig csakis a lélek mentesül. Ágoston az élet egyes szakaszait egyszerűen a világ hat korszakának feleltette meg (lásd a 7.1. ábrát).

Érdeemes felfigyelni arra, hogy miközben Ágoston számos kísérletet tett a korszakolás problémájának megoldására, a *De civitate Dei* című művében semmilyen következetes korszakolási rendszert nem követ. Bizonyára túlzottan nagy nehézségek árán tudta volna csak egy következetes korszakolási rendszer korlátai közé szorítani az isteni és a földi dinamikus kapcsolatát. Mindenesetre maga a tény, hogy Ágoston foglalkozott ezekkel az elméletekkel, a későbbi keresztény történetírók körében jelentős tekintélyt adott a különböző korszakolási modelleknek.

Róma és Krisztus: megújult kapcsolat • Keveseket győzött meg Ágoston elméletének azon kitétele, mely tagadta Isten országa és a földi intézmények azonosságának lehetőségét. Még bizalmas híve, Orosius is szakított Ágostonnal a *Történelem a pogányok ellen* (*Historiarum adversus paganos libri VII*) című hét könyvből álló művében. Ágoston arra ösztönözte Orosiust, hogy történelmi példákon keresztül igazolja azt, hogy nem a keresztényeket terheli a felelősség a rómaiakat a közelmúltban sújtó csapásokért. Orosius ugyan megtette ezt a szívességet, egyben azonban bosszút is állt. Arról írt, hogy milyenek voltak a világ elmúlt évszázadai, beleértve a Krisztus előtti időket is: „háborútól terhesek, betegségtől elgyötörtek, éhínségtől keservesek, földrengésektől rettenetesek, árvizek miatt elviselhetetlenek, tűzkitörésektől félelmetesek, villámcsapástól vagy jégveréstől szörnyűek, vagy apagyilkosságok és gaztettek miatt voltak szerencsétlenek...”⁹ Úgy találta, hogy „hogyan az elmúlt idők nemcsak hogy ugyanannyira voltak nehezek, mint a mi korunk, hanem annál szörnyűbbek és szerencsétlenebbek voltak, minél távolabb estek az igaz

⁸ Babülóniai Talmud, Szanhedrin, 97a. Ford.: Kopeczky Rita.

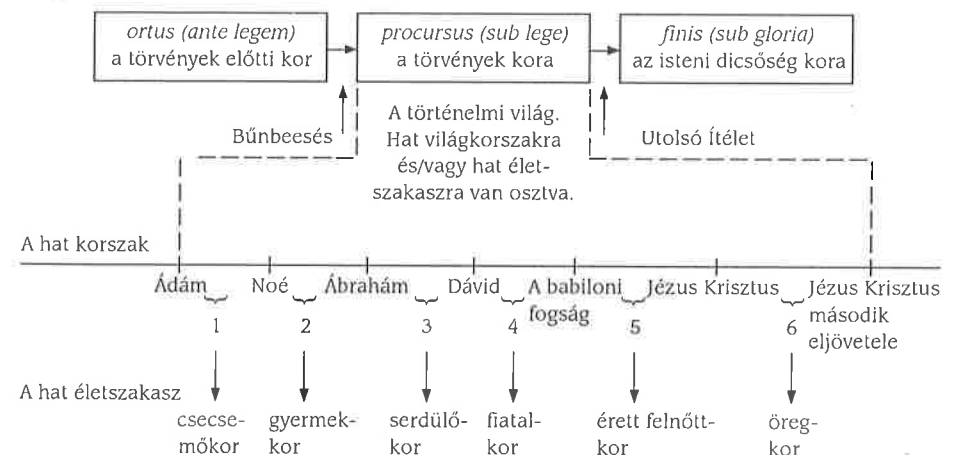
⁹ Orosius: *Historiae, Praefatio*. PL XXI. 667. A. Ford.: Kulin Veronika.

vallás orvosságától.”¹⁰ A legfontosabb mégis az, hogy Orosius hivatkozott a „birodalmi teológusok” azon megállapítására, hogy Augustust és Krisztust maga az isteni gondviselés kötötte össze, a kereszténység felvetele reven pedig maga a Római Birodalom is megszenteltté vált. Orosius elmélete szerint a keresztény történetírók joggal érdeklődtek a római történelem iránt. Mivel pedig a középkori történetírók körében Orosius műve népszerűbb volt a *De civitate Dei*nél, Róma és a kereszténység kapcsolatának tétele a későbbi korokra is tovább hagyományozódott. A középkori krónikaírók elfogadták Orosiusnak a Biblia utáni világ értelmezéséhez használt tipológiai eljárását is. A bibliai múlt révén megvilágosodtak a jelen és a jövő eseményei is. A tíz egyiptomi csapás így a tíz római keresztényüldözést jövendölte meg.

Végül fontos hangsúlyozni azt is, hogy Orosius Ágoston hat korszaka helyett szívesebben támaszkodott Dániel négy királyságról (vagy birodalomról) szóló elméletére. A modell korai változata a babiloniak, médek, perzsák és makedónok négy egymást követő birodalmát különítette el. E kör később Róma bevonásával ötre bővült – babiloni, mész, perzsa, makedón és római. Orosius pedig a birodalmak számát ismét négyben szabta meg: ő a babiloniakkal, a makedónokkal, az afrikaiakkal (vagyis a karthágóiakkal) és a rómaiakkal számolt. Orosius soha nem kísérelte meg, hogy meglehetősen kusza munkáját a négy birodalom elve szerint rendszerezze. Mindazonáltal az a tény, hogy mind Orosius, mind pedig Jeromos elfogadták a négy birodalomról szóló modellt, fontos mintául szolgálva így a középkori történetírók számára. A birodalmak számának négyben való korlátozása ugyanis azt jelentette a számukra, hogy ettől az időtől fogva a világtörténelem nem más, egészen az Utolsó Ítéletig, mint a római történelem keresztény változata. Ágoston határozott ellenvéleménye sem tudta megakadályozni azt, hogy Orosius munkásságának legfontosabb öröksége a keresztény Római Birodalom elmélete legyen. Orosius ezen tétele Rómát az üdvtörténet folytonossága szempontjából megkerülhetetlen tényezővé tette.

7.1. ábra • Ágoston korszakolási rendszere

Hármast rendszer

Az 5. századtól a keresztény történetírók új feladatokkal szembesültek: a germán népvándorlások nyomán megindult a Római Birodalom összeomlása. Ez az esemény komolyan próbára tette a keresztény Római Birodalom örökkévalóságának elméletét. Nem kevesebbről volt szó, mint annak felismeréséről, hogy a szent és az e világi kapcsolata már nem azonos Krisztus és Róma összeegyeztetésének kérdésével.

A folytonosság kérdése a zűrzavar korában

A Kr. u. 500 körüli évekre a Római Birodalom nyugati részét felőrölték a felemelkedő germán utódállamok. A keresztényeknek nem csupán életkörülményeik gyökeres megváltozásával, hanem azzal is szembesülniük kellett, hogy felbomlottak a keresztény hit megszokott keretei. Jézus élt, tanított, és meghalt; az apostolok hirdették az igét; az egyház pedig a Római Birodalomban kiteljesedett. Nagy Konstantin óta a birodalomnak sokak szemében központi és örökkévaló szerep jutott a gondviselés vezérelte isteni tervben. Erre az időre azonban a kereszténység birodalomtól való elszakadása valósággá vált. Ennek a folyamatnak még Ágoston fektette le elméleti alapjait. E viszonyok között a keresztényeknek újra kellett gondolniuk a szent és az evilági történelem egymáshoz való viszonyát. A történelem újraértelmezésének nagy jelentőségű kísérlete a 6. századtól került előtérbe és nagy hatással volt arra, amit általában középkori történetírásként ismerünk. A folyamat középpontjában az állt, hogy megerősítsék az üdvtörténet egyetemességét egy újra látványosan, változó múlandó világ keretei között. Ez a világ azonban már nem egy birodalom, hanem számos kisebb királyság világa volt.

A germánok bevonása a történelem látókörébe • Az 5. század elején Ágoston és Orosius már szembesültek a germánok okozta problémákkal. Némi fenntartással végül is arra a következtetésre jutottak, hogy Isten minden bizonnyal azért engedte meg a germánoknak, hogy beburakodjanak a római történelembe, hogy az egyház küldetésének megfelelően mindenkihez eljuttassa az evangéliumot. Salvianus a germánokban Isten eszközét látta, mellyel a római világot romlottságáért bünteti. A germán és a római kultúra egybeolvadását ilyen nézetek segítették elő.

A történetírás terén a germánok súlyos árat fizettek azért, hogy beolvadtak a latin kultúrájú világba. A germánok eposzokat és mesés történeteket énekeltek hős harcosokról, múltbeli királyaikról, általában pedig egy olyan világról, amely nagyon különbözött a rómaiktól. Nehéz volt a múlt, a jelen és a jövő folytonosságáról beszélni, amikor a múlt maga is kétarcú volt: egyrészt germán és pogány, másrészt klasszikus és keresztény. A kor történetírói, vagyis a papság, az új királyságok tanult elitjéhez tartoztak. A latin hagyományokból merítve a germán múltat összekapcsolták az emberiség megváltásának történetével, belevonva ebbe a római történelmet is. Még a germán törzsek iránt szimpátiával viseltető történetírók sem fogadtak el a germán hagyományokból többet, mint amit „hasznosnak” ítélték ahhoz, hogy ezeket a jól megalapozott, latin keresztény történelemhez kapcsolják. Noha e kapcsolat az ősi szóbeliség és a pogány germánok hagyományai számára ártalmasnak bizonyult, a folytonosság, a stabilitás és a legitimitás érzetét teremtette meg a hódítók és a meghódítottak között. Az egyes germán törzsek epikus hagyományai hivatalos funkciójukat elvesztve ritkán kerültek leírásra, szájhagyomány útján azonban továbbra is fennmaradtak. Irodalmi formát a középkori lovagregényekben kaptak, néha pedig egyes történeti művekben is előkerültek. A történetírásban azon-

ban, akárcsak más területeken, az egybeolvadás folyamata és annak következményei továbbra is magukon viselték az etnikai és regionális sokszínűség jegyeit, ami az emberi egyetemesség keresztény gondolatának állandó erősítését tette szükségessé.

489-ben a keleti gótok Itáliába vándoroltak, megalapították saját államukat, majd azonnal a római világgal való megbékélés útjára léptek. E politika Theodorik királytól származott, aki arra bízta adminisztratív ügyekért felelős hivatalnokát, Flavius Marcus Aurelius Cassiodorus szenátort, hogy írja meg a gótok történetét. Cassiodorus művéből mindössze azokat a részleteket ismerjük, amelyeket egy későbbi történetíró, Jordanes *A gótok eredete és tettei* (*De origine actibusque Getarum*) című munkájában idézett. Mindketten arra törekedtek, hogy rámutassanak a gótok nemességére és népük Római Birodalommal való kapcsolatára. „Miért gondoljátok, jeles férfiak, hogy megelégedett csupán azzal, hogy élő uralkodókat igyekezzen dicsőíteni, akiktől még talán viszontjutalmat vár, a fáradságos munka unalmát azonban el nem kerüli az ember? Nekifogott ősi származásunk megírásának is, olvasás útján szerezvén tudomást arról, amit őseink régi időkre visszanyúló emlékezete alig-alig őrzött meg. A hosszan tartó feledésbe merült gót királyokat a régi idők rejtett zugaiból előhozta. Az Amalusokat nemzetségük hírnevével együtt méltó megbecsültségükbe helyezte vissza, világosan kimutatván, hogy a királyi családnak a tizenhetedik nemzedéke uralkodik felettünk. A gót eredetet a római történelem részévé tette, mintegy koszorúba gyűjtve azokat a virágzó hajtásokat, amelyek azelőtt a könyvek mezején szerteszt szóródva virítottak.”¹¹

A gótokat kapcsolatba hozták a szkítákkal is, a görög és római történeti művek e titokzatos, bár jól ismert szereplőivel. A gót és a római hagyományok összekapcsolásának ugyanez a vágya mutatkozott meg Cassiodorus *Krónikájában* (*Chronica*), amely azt az üzenetet fogalmazta meg, hogy az Örök Rómát a továbbiakban a germánok képviselik. A vizigótokról szólva, akik Hispániában alapították meg birodalmukat, Izidor, Sevilla püspöke, *A gót, vandál és szvév királyok története* (*Historia de regibus Gothorum Vandalorum et Suevorum*) című művében Cassiodorusszal és Jordanesszel egyetértve megerősítette a gótok nemes származásáról szóló elméletet, és azt állította, hogy „a gótok igen távoli korból, Magógtól, Jáfet fiától származnak, ahonnan a szkíták is veszik eredetüket. Ugyanis a gótokról azt tartják, hogy szkíta származásúak. Ezért van, hogy elnevezésükben sem nagyon különböznek. Ha ugyanis elveszünk és kicserélünk egy betűt, »Geta«, mintegy »szkíta« lesz a nevük.”¹²

Izidor azonban nem akarta a vizigótok történetét a Római Birodalommal kapcsolatba hozni azért, hogy népe tekintélyét növelje: szerinte a vizigótoknak megvolt a maguk méltósága és értékei. Tours-i Gergely (Gregorius Turonensis) *A frankok története* (*Historia Francorum Libri X.*) című művében nem a frankok nemességének bizonyítására, hanem a korai frankok történetének józan feltárására törekedett. Szerinte a Pannóniából származó frankok jó harcosok, ugyanakkor kegyetlen és tudatlan bálványimádók voltak, származásukban pedig nem volt semmi különleges. A 7. századi *Fredegar krónikájára* (*Chronicon*) – amely valószínűleg három szerző munkája – hárult a feladat, hogy a frankok dicsőséges eredetét igazolja. Erre a trójai származás elmélete kínált megoldást. A *Krónika* azt a hagyományt elevenítette fel, mely szerint Aeneas egy trójai csapatot a tengeren át Itáliába vezetett. E hagyomány azt is tartalmazza, hogy Priamosz csapata Make-

¹⁰ Orosius: *Historiae. Praefatio. PL XXXI. 668. A. Ford.: Kulin Veronika.*

¹¹ Cassiodorus: *Variarum liber IX. Epist. XXV. PL. LXIX. 794. B. Ford.: Kulin Veronika.*

¹² Sevillai Izidor: *Historia de regibus Gothorum. 66. PL LXXXIII. 1075. B. Ford.: Kulin Veronika.*

dóniába ment, és ők lettek Philipposz és Nagy Sándor ősei, míg mások nyugatabbra vándoroltak. Tőlük eredtek később a frankok.

Az angolszászoknak egészen uralmuk megszilárdulásáig kellett várniuk, amíg a szerzetes Beda személyében pártfogóra lettek. Gildas, a 6. századi kelta szerzetes szerint az angolszászok barbár pusztítók voltak, noha látta bennük Isten eszközét is, mellyel az Úr a bűnös briteket büntette meg. *Britannia megdöntéséről és meghódításáról (De excidio et conquestu Britanniae)* című munkájában Kr. u. 400-tól kezdve követte nyomon a római Britannia hanyatlását és bukását. „Így, miután azok [a rómaiak] visszavonultak, egymás után bukkantak fel hajóikkal [...] a piktek és a skótok gyalázatos seregei, mint mély lyukaikból a férges sötétbarna tömege, amikor magasan jár a nap és perzselő a hőség.”¹³ A hatalmas nyomás alatt álló britek azzal pecsételték meg sorsukat, amikor segítséget kértek a kegyetlen és hitetlen szászoktól, e „mindenki által gyűlölt emberfajtól”, akik később a britek ádáz ellenségeivé lettek, majd meghódították őket. A Northumbria nagyhatalmú germán királyságában élő Beda, aki 731-ben fejezte be *Az angol nép egyháztörténete (Historia ecclesiastica gentis Anglorum)* című műve írását, már higgadtan írt az angolszászokról. Igaz ugyan, hogy a pogány angolszászok erőszakosak, sőt kegyetlenek voltak, mégis mint az „igazságos Bíró” eszközei megbüntették a bűnös briteket, akik nem tudták őket megtéríteni. Majd miután felvették a kereszténységet, az angolok, a szászok és a jütök sikerrel egyesítették az angol föld különféle népeit az igaz hit nevében.

Az egyetemesség keresése • A germánok beilleszkedése a római kultúra világába abba az irányba tett lépés volt, hogy a keresztény hit egyetemessége által fokozatosan feltámasszák a folytonosság érzetét. Mindazonáltal még a Római Birodalom szétesése sem számolta fel teljesen a reményt, hogy a folytonosságot Rómán keresztül biztosítsák.

A legerősebb érvelés Róma folytonossága mellett az a Cassiodorus fogalmazta meg, aki a gótok szolgálatában eltöltött hosszú éveit alatt a római *cursus honorum* tisztségeinek sorát töltötte be. Krónikája töréspontok nélkül tárgyalta a történelmet a római múlt kezdetétől Eutharich konzulágáig. Jordanes a négy birodalom modelljére támaszkodva továbbra is Rómát tekintette az utolsó birodalomnak – gondolatmenetét mindenestre az „úgy tűnik” kifejezés közbeékelésével finomította. Mindkét szerző a Rómával való folytonosságot hangsúlyozta, amit szerintük korukban a gótok és a Keletrómai Birodalom védelmezett.

Tours-i Gergely a birodalom kifejezés alatt a Keletrómai Birodalmat értette. A keleti birodalom és a frankok viszonya a legjobb indulattal is csak bizonytalannak volt nevezhető, amelyre Chlodvig konzullá válásának furcsa körülményei is utaltak. A frank történelem valóban nem tudott többet felmutatni a nyers és durva szenvedélyek összefüggés-telen eseménysorainál. Egyedül a korai események jelenthetnek kivételt, amennyiben olyan lépések sorának tekintjük őket, amelyek a frankok Chlodvig uralma alatti egyesítésének irányába mutattak. A maga módján Gergely mégis összekapcsolta a frankok sorsát és az üdvtörténetet, többek között akkor, amikor hitéről tett tanúságot: „Arra készülvén, hogy megírjam királyoknak ellenséges népekkel, vértanúknak pogányokkal, egyházaknak eretnekekkel vívott harcait, előbb hitemet szeretném az olvasó elé tárni, hogy senki se kételkedjen abban, hogy katolikus vagyok.”¹⁴ Gergely azonban nem olvasztotta módszeresen egybe a szent és a profán történelmet. Mindössze arra utalt, hogy ebben a vi-

¹³ Gildas: *De excidio et conquestu Britanniae liber querulus* I. Historia XV. Ford.: Kulin Veronika.

¹⁴ Tours-i Gergely: *Historiae ecclesiasticae Francorum*. Prologus I. I. PL LXXI. 161. A. Ford.: Kulin Veronika.

lágban minden esemény az Isten által megteremtett térben, vagyis az időben zajlik. E szemlélet alapján az elbeszélés kronológiai rendje több volt, mint pusztán szerkesztési eszköz: annak megjelenítője volt, hogy az idő hogyan vagtatott onnan beteljesülése felé. Gergely munkája megelőlegezte a középkori krónika látszólag unalmas és fantáziátlan, az eseményeket évről évre haladva leíró (*temporum series*) szerkezetét.

Sevillai Izidor nem csupán figyelmen kívül hagyta, de nyíltan ellenezte is a Római Birodalom továbbélésének gondolatát. A birodalmat Justinianus birodalmával azonosította, akinek dél-hispániai hódításai veszélybe sodorták Izidor családját és fenyegették az egész vizigót Hispániát. Számára Róma bukásával nem ért minden véget. A meghódolt Babilon és Róma csupán mulandó jelenségek voltak, a Megtestesülés ellenben megvetette az *imperium Christi* alapjait, amelyben minden népnek lehet *regnuma*. Isten földi helytartójának a szerepe a császárról a királyokra szállt. Gergely műve szerint a királyok kötelessége volt, hogy templomokat építsenek, támogassák a szegényeket és az egész nép igényeit szolgálják. Izidor és más vizigót történetírók, mint Biclariói János (Johannes Biclarenis) és Toledói Julianus (Julianus episcopus Toletanus) a királyról mint a „legszentebb királyról”, az „apostoli királyról” (*sacratissimus princepsként, orthodoxus imperatorként*), illetve „a nép hercegéről” beszéltek. Számukra egyértelmű volt, hogy egy ilyen embernek nincs szüksége arra, hogy egy földi császár hűbérese legyen.

A valódi folytonosság: az isteni gondviselés • Az új államok elfogadása az élet új keretként és a germánok befogadása a klasszikus világba az új stabilitás felé megtett lépéseket jelentett. Az „Örök Róma” hiányában azonban csak a keresztény hit kínálhatott olyan átfogó elvet, amely a múlt, a jelen és a jövő közötti folytonosságot megteremthette. Ezért az isteni gondviselés elvéhez fordultak, amely tulajdonképpen a minden e világi esemény mögött álló erőt jelentette és az események megértésének kulcsává vált. Az Isteni Gondviselés tétele soha nem tagadták meg és soha nem is merült feledésbe, egyszerűen csak sokáig úgy tűnt, hogy lényegesen könnyebben megragadható lett, hisz a Római Birodalom vált annak eszközevé. A Római Birodalom hiányában azonban a keresztényeknek ismét fel kellett tenni azokat az alapvető kérdéseket, hogy vajon Isten hogyan, mikor és hol nyilvánította ki az emberiség történetére vonatkozó tervét. Nehezen találtak e kérdésekre választ, ugyanis korszakuk, vagyis a hatodik korszak, jellege miatt nem nyújtott olyan egyértelmű jelzéseket, mint amilyenek a bibliai korszakra jellemzőek voltak. Kérdéseikre választ keresve a kronológia tanulmányozásába fogtak, egyetemes történetírással kísérleteztek, megvizsgálták a próféciákat, felhasználták a bűn és bűnhődés ciklusának elméletét, értelmezték a csodákat és csodás előjelekről számoltak be.

Kronológia: az egyetemesség és a rend tanúsága • A múlt eseményeinek elfogadottá vált időrendjét Eusebiosz alkotta meg. 400 és 650 között minden történetíró Eusebiosz Jeromos változatában hozzáférhető időrendjét alkalmazta. Csak a keleten élő Jordanes választotta Sextus Julius Africanus kronológiáját. A történetírók egy véleményen voltak Tours-i Gergellyel, aki Eusebioszról, Jeromosról és Orosiusról szólva a következőket mondta: „Ezen világ történetének számbavételéről Eusebiosz caesareai püspök és Hieronymus [Jeromos] presbiter krónikái világosan beszélnek és az évek hosszú soráról pontos beszámolót tárnak elénk. Ezért mi is e fent említett írók példáját követve szeretnénk az első ember történetétől kezdve, ha az Úr kegyes lesz segítségével megajándékozni minket, egészen a mi korunkig az évek összességét előszámolni.”¹⁵

¹⁵ Uo.

Izidor sokat elmélkedett az időről és annak természetéről, mégis megmaradt Euszebiosz rendszerének használatánál. Ugyanakkor a korban minden történetíróra hatással voltak az egymással versengő kronológiák. Ez jól nyomon követhető azon, hogy az évek számításához hol a régi birodalmi időszámítást, hol az újabb helyi időszámítási módszereket vették igénybe. A *fasti consulares* és az *ab urbe condita* dátumok, a római császárok, illetve a spanyol és frank királyok uralkodási évszámainak használata egyaránt tanúsította, hogy a kereszténység egyetemes emberi történelemszemléletét képviselő *anni mundi* időszámítási rendszer mellett még sok más időfelfogás is létezett. Beda nagyszabású kronológiai műveiben – *Az időről (De temporibus liber)* és *Az időszámításról (De temporum ratione)* – egy szilárdabb keresztény kronológia kialakítására tett javaslatot. Egyik újítása arra is rámutat, hogy milyen bizonytalan volt valójában Euszebiosz időszámítási rendszere.

Az egyes régiók közti kommunikáció évszázadokon át igen szegényes volt, ami jelentős különbségeket eredményezett a liturgiában, beleértve ebbe a húsvéti szertartásokat is. Beda elsősorban azért kezdett kronológiai vizsgálódásokba, mert a kelta és a római liturgia eltérően határozta meg a húsvét időpontját. Beda számára nem csupán felszínes egyezésről, hanem a hit és igazság egységének sokkal átfogóbb problémájáról volt itt szó, mely egész életművének középpontjában állt. Ő a római időszámítási rendszer mellett döntött, melynek a 6. század első felében Dionysius Exiguus volt a legszeniálisabb képviselője. E számítás szerint a húsvét a tavaszi napéjegyenlőséget követő első telihold utáni első vasárnapra esett. Beda számolt be arról, hogyan kezdte meg Angliában a whitbyi (664) zsinat Dionysius rendszerére támaszkodva az egységesítés munkáját.

E rendszer a kereszténységet üldöző Diocletianus hatalomra jutásának széles körben elterjedt dátuma helyett a Megtestesülés időpontját tekintette olyan döntő fontosságú eseménynek, amely az időszámítás kezdetétől szolgálhatott. Ezzel egyben megadta a kellő tiszteletet ennek az eseménynek. Beda *Anno Domini* (Kr. u.) évekkel számolt, néhány alkalommal azonban a „megtestesülés előtt” (Kr. e.) évszámítás módszerét is használta. Miközben a Kr. u. évszámítás fokozatosan elfogadottá vált, a Kr. e. évszámítás csak az 1400-as években talált pártfogókra. A megtestesülés előtti időkre vonatkozólag inkább a világérák szerinti és a római időszámítás módszereit használták.

Beda nem járt sokkal több sikerrel akkor sem, amikor a világ életkorának kiszámítására tett egy kísérletet. Szent Jeromos Vulgatáját, a zsidó hagyományokat és a *Vetus Latinát* – a Septuaginta egy másik latin fordítását – összevetve Beda arra a következtetésre jutott, hogy a világ keletkezésétől Jézus születéséig 3952 év telt el, szemben az Africanus által számított 5500 vagy az Euszebiosz és Jeromos által megállapított 5198/5999 évvel. Ez a jelentős különbség megnehezítette Beda számításának elterjedését, így az csak a 11. századtól kezdve fejtett ki jelentősebb hatást. A kor történetírói közül egy sem állt elő újdonsággal annak érdekében, hogy ezeket az évezredek az isteni tervre utaló jelentéktelen események segítségével kisebb időszakokra bontsák. Mindazok számára, akiket foglalkoztatott ez a kérdés – kiváltképpen Beda és Sevillai Izidor számára – továbbra is a korszakok Ágoston által meghatározott rendje maradt a modell. Ahogy múltak az évtizedek, mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a korszakok rendszere ugyan alkalmas volt a megtestesülés előtti történelem értelmezésére, a Krisztus feltámadása utáni évek tanulmányozásához azonban már nem volt kielégítő. A hatodik korszak ugyanis nem kínált olyan személyeket és eseményeket, akiknek súlya a Bibliában szereplőkéhez mérhető lett volna és így alkalmasak lettek volna az egyes időszakok elhatárolására – időszakok alatt azt az időtartamot értették, mialatt Isten egy bizonyos cél érdekében munkálkodott.

E körülményről jól árulkodik Tours-i Gergely zavarodottsága, mikor Szent Márton halálát Krisztus feltámadásával azonos szintű korszakhatárnak tekinti, még ha Gergely nem is keitette azt látszatot, hogy a korszakok sorrendjének megállapítására törekednek. Izidor pedig a következő megjegyzéssel vont ki magát a probléma alól: „Ennek a korszaknak (ti. a hatodiknak) a hátralevő részét az emberi kutakodás elől homály fedi.”¹⁶

Próféciaák, csodák, előjelek • A történelmi értelmezést az isteni gondviselés tervének megismerésével azonosító keresztény történetírók azért tartották fontosnak a proféciaakat, mert szerintük a proféciaokban néhány kiválasztott ember számára megismerhetővé vált Isten terve. Véleményük szerint sok Ótestamentumban szereplő profécia megjövendölte az Újtestamentum központi eseményét, Krisztus eljövételét. Már az egyházatyák és a korai keresztény történetírók is felhasználták bibliai proféciaakat, hogy a Biblia utáni korszak eseményeit megvilágítsák. Így Sevillai Izidor, aki a vizigót Artaulf király Galla Placidiaival kötött gyermektelen házasságát Dániel profécijával kapcsolta össze, mely szerint Dél királyának lánya és Észak királyának házasságából nem fogan gyermek. Izidor egy másik alkalommal is idézte Dánielt, aki megjövendölte, hogy Geiserich király üldözni fogja a katolikusokat. A keresztények szerint az ilyen proféciaakon alapuló történetírás pontossága kizárólag az egyes események közt megállapított kapcsolat valóságosságán múlott. A módszerben rejlő veszélyek már Ágoston is nyugtalanították. Fennállt ugyanis a veszélye annak, hogy ez a módszer időtlen és történetietlen allegóriákba, máskor banalitásokba csúszik át. Tours-i Gergely például Jól 1,4 profécijában arra talált jövendölést, hogy az egyik hercegnő kísérete kifosztja majd a vidéket, melyen áthalad. Gergely a kortárs frank proféták történeteiről is említést tett, akik – amint arra már Ágoston is figyelmeztetett – ad hoc módon nyilvánították ki látomásaikat valamely király közelgő halálával vagy kisebb politikai küzdelmek kimenetelével kapcsolatban anélkül, hogy legalább komolyan elgondolkoztak volna a Biblia korának és a Biblia utáni kor proféciainak különbözőségéről, illetve arról, hogy a látomások miként segíthetik az események magyarázatát.

A csodákat, vagyis az élet hétköznapi rendjét Isten közbenjárására időnként megszakító eseményeket ritkán kapcsolták össze jelentős történelmi magyarázatokkal. A csodákra gyakran hivatkozó Tours-i Gergely szemében inkább Isten mindenütt jelenlévő erejének tanúi voltak, mint a döntés pillanatai az események sodrában. A csodák legtöbbször valakinek az egészségét, életét vagy vagyonát mentették meg. Történeti magyarázatként még kevésbé voltak jelentősek azok a csodás előjelek, amelyről a kora keresztény történetírók számoltak be. A kora keresztény történetíróknak ugyanis ókori elődeiknél semmivel sem voltak határozottabb elképzeléseik arról, hogy az előjelek valójában milyen szerepet tölthettek be az események alakításában. Általában mindkét korszak történetírói csak felsorolták az előjeleket és a legjobb esetben is csak céloztak szerepükre. A villámlások, földcsuszamlások, gömbvillámok, üstökösök, az esti kakaskukorékolás, farkasok városba tévedése és az ehhez hasonló előjelek riadalmat keltettek, észrevehető kapcsolatot azonban nem hoztak létre a bekövetkező eseményekkel. Így az előjelek vagy Isten figyelmeztetései voltak az eljövendő dolgokkal kapcsolatban (lásd azt a listát, amelyben Sevillai Izidor a hunok Catalaunum mezején elszenvedett vereségét megelőző előjeleket sorolta fel), vagy pedig megerősítették az egyes események jelentőségét. Mindenestre az előjelek alaposabb magyarázatot igényeltek, mint amivel szolgáltak.

¹⁶ Sevillai Izidor: *Chronicon*. 122. PL LXXXIII. 1054. B. Ford.: Kulin Veronika.

Ok-okozati rendszer: bűn és bűnhődés • A hatodik világkorszaknak nem volt átlátható és átfogó igényű modellje. Ebből a hiányból az következett, hogy a bűn és az annak nyomán bekövetkező bűnhődés körforgása mind nagyobb szerephez jutott az események értelmezésében. Az emberi lét bibliai értelmezésének központi elemeként a ciklikus elmélet gyakran került elő Ágoston és Orosius műveiben. A kor történetírói is gyakran fordultak ehhez az értelmezéshez. Valens császár Jordanes állítása szerint abba halt bele, hogy a gótokat ariánus hitre próbálta téríteni. Hasonlóan járt a vizigót Eurich király is, aki a katolikusok üldözése miatt vesztette életét. Tours-i Gergely pedig arról számol be, hogy az egyik püspök halálát saját gonoszsága okozta, a frank Flaochad pedig azért halt meg, mert egyik hadjáratában felégetett egy várost. Az okozatiság elve azonban ennél lényegesen nagyobb léptékű összefüggések magyarázatául is szolgált, amikor a történetírók egész népek sorsát értelmezték ennek alapján. Sevillai Izidor a hunokban az eltévelyedett népek megbüntetésének eszközét látta, Gildas pedig a kollektív bűnhődést választotta *Britannia megdöntéséről és meghódításáról* (*De excidio et conquestu Britanniae*) című műve központi témájául. A briteket arra emlékeztette, hogy Isten még választott népét, a zsidókat is megbüntette vétkeikért, és figyelmeztette őket: Isten nekik sem fog kegyelmezni. Az is igaz, hogy a kor brit történelmének értelmezésére nemigen kínálkozott más szempont, mint a britek bűneinek és méltó büntetésüknek hangsúlyozása. Gildas valójában azért írt történelmet, hogy megmagyarázza a briteknek, miért kell bűnbánatot gyakorolniuk: ez ugyanis megtörheti a bűn és bűnhődés körforgását. A sors által előre megírt jövő ókori tételével szemben azonban lényeges különbséget jelentett, hogy a középkoriak szerint az emberek befolyásolhatták Isten szándékát. Tours-i Gergely például beszámolt arról, hogy egy királynő imái hogyan akadályozták meg egy nagy csatát, illetve hogy az emberek bűjtölése hogyan segített véget vetni egy járványnak.

A látható egység: az egyház • Azok a történetírók, akik szerint az isteni gondviselés jelentette a múlt, a jelen és a jövő folytonosságának legfontosabb kapcsolóelemét, az egyházra mint e kapocs látható jelére tekintettek. Az egyház tettei, melyek a hit védelmezésére, a nem keresztények megtérítésére, továbbá arra irányultak, hogy a hit az élet minden területén megnyilvánuljon, az intézménynek egyfajta dinamizmust adtak. Ez a dinamizmus azonban hiányzott a keresztény hitben rejlő apokaliptikus várakozásokból. Koruk minden zűrzavara ellenére az általában „hosszú távon gondolkodó” történetírók nem számoltak a világ közelgő végével. Tours-i Gergely, amint láttuk, megerősítette olvasóit: „Azok miatt, akik a világ végének közeledése okán reményüket veszítik, azt is fontosnak tartottam, hogy összegyűjtve a krónikákból és történeti művekből a korábbi évek eseményeinek összegzését, jól láthatóan kifejtsem, hány év telt el a világ keletkezése óta”¹⁷ és ebből következően mennyi van még hátra. Izidor anélkül, hogy utalást tett volna bármiféle apokaliptikus várakozásokra, egyszerűen közömbösnek ítélte, hogy a világnak mennyi ideje van még hátra. A két szerzőt jobban érdekelte a pogányok és az ariánusok megtérítésével járó küzdelem, amelyről úgy tűnt, jól látható kapcsolatot teremt koruk egyháza és az üdvtörténet között. Mindössze egy esetben fordult elő, hogy koruk egyháza közvetlenül is kapcsolódott a bibliai történelemhez: ez a kérdés a zsidók áttérítésének ügye volt. Továbbra is tartotta magát a zsidók áttéréstől való vonakodása felett érzett hagyományos értetlenkedés és az az elképzelés, miszerint erre csak az Utolsó Ítéletkor kerülhet majd sor.

¹⁷ Tours-i Gergely: *Historiae ecclesiasticae Francorum*. Prologus, Ford.: Kulin Veronika.

Az egyháznak volt még egy másik fontos feladata is a korban. Ahogyan – Sevillai Izidor megfogalmazása szerint – egyre több állam vált ki a Római Birodalomból, az egyháznak nagyon különböző körülmények között kellett az új államokkal kialakítani kapcsolatait. Ez nem csak a király földi helytartói szerepének pontos meghatározását, hanem a két intézmény, az állam és az egyház egész viszonyrendszerének átalakítását is jelentette. A korszak ezen összetett kérdésről érkező egyházi történetírói továbbra is az egyház magasztos szerepét hangsúlyozták, sőt műveikben Ágoston érvelését támasztották alá, mely szerint az egyház ebben a világban Isten államának és a földi államnak a jellemzőit egyaránt magán viseli. Tours-i Gergelyt igencsak elkésztette a papság köreiben eluralkodó törtetés, féltékenykedés, iszákosság, kapzsiság és közömbösség. Soha nem vonta azonban kétségbe, hogy az egyház az emberi élet egyetemességét képviselte a világi hatalom merőben mulandó rendszerével szemben. Fontos felfigyelni arra, hogy a kor történetírói az egyháznak a világi államhoz történő igazodása folyamatának eseményeit mindig úgy tárgyalták, hogy a folyamat egészét nem próbálták megmagyarázni. Ez a látásmód jól illeszkedett ahhoz a középkor egészét meghatározó szemléletmódhoz, ami az egyház és a világi hatalmak közti történelmi sűrűlódásokat a folytonos alkalmazkodások és megegyezések statikus problémájaként ábrázolta, és amit legjobban a filozófusok és a teológusok voltak képesek a logika és dialektika módszereivel megragadni. A történetírók szerepe a probléma szemléltetése és elbeszélése, nem pedig magyarázata volt.

Ugyanez a statikus megközelítés látható a társadalmi igazságosság régi kérdése kapcsán is. Ágoston és Orosius ezt a kérdést nem a fejlődés viszonylatában látta, eltekintve attól, hogy Krisztus eljövetele az irgalmasság gyógyító ereje révén minden társadalomban nagyobb fokú bőkezűség lehetőségeit teremtette meg. Ez az erő lényegében az egyes emberek megsegítéséből eredt, és nem a módszeres változtatás forrása volt, mely fogalom a kortársak számára teljesen idegen volt. Izidor ezért a jobbágyok helyzetének bármilyen változtatását ellenezte, Gergely pedig úgy követte nyomon az egyház szerény helyzetéből befolyásos intézménnyé emelkedésének útját, hogy a folyamatot nem kötötte össze a társadalmi igazságosság kérdésével.

Cél, igazság és stílus • 750-re a történetírás már felkészült az új történelmi helyzet feldolgozására: a világ különböző királyságokból állt, ezt a helyzetet pedig össze kellett egyeztetni a keresztény hit egyetemességének elvével és a kereszténység intézményeivel, vagyis az egyházzal. Egyes történeti művek már kísérletet tettek erre, tudatosan azonban nemigen vizsgálták a történetírás elméleti kérdéseit. Sevillai Izidor *Magyarázatok* vagy *Származtatások* (*Etymologiarum* vagy *Originum*) című, húsz könyvből álló művének történeti részeiben mindenesetre már korántsem állt távol az ilyen elméleti vizsgálódásoktól. Izidor felelevenítette a klasszikus történetírói műfajokat: a jelen eseményeit kimerítően és egyfajta művészi igénnyel feldolgozó történeti elbeszélést (historia); az Euszebiosz és Jeromos által kialakított időszámításon alapuló rövid eseménytárakat, a krónikákat; az évről évre haladó, hosszabb időszakokat feldolgozó évkönyveket; a hónapról hónapra haladó *calendarát*; és a naponként építkező *ephemeridát*. Izidor azonban nem fogadta el azt a különbségtételt, hogy a történeti elbeszélés értelmező, az évkönyvek pedig adatszzerű műfajok voltak, ő ugyanis mindkettőben a tényszerűséget látta. Szerinte a tisztán emberi értelmezéseknek nem volt helye, hiszen bár „ezek történeti események, értelmileg azonban az egyház misztériumait jelentik.”¹⁸ Értelmezéseket csakis a Bibliából lehet

¹⁸ Sevillai Izidor: *De ordine creaturarum*. X. 7. PL LXXXIII. 939. D-940. A. Ford.: Kulin Veronika.

meríteni. E nézet erősen kötődött a történetírás általánosan elfogadott céljához, melyből a történelmi igazságot, a forrásokat, a stílust és a mű szerkezetét illetően alapvető fontosságú megállapítások következtek.

A germánoknak az immár keresztény római világrendbe való beillesztése csak kismértékben alkothatta a történetírók munkájának célját. Még az idős Cassiodorus sem ezt tekintette feladatának. Mit csinál tehát a történetíró? „A keresztény tudománynak [...] különböző történetírói is vannak, akik egyházi méltóságuknál fogva nyugodtan és szenvtelenül adják elő a világ állandó forgását és a királyságok váltakozásait ragyogó, ám igen óvatos ékesszólással.”¹⁹ Tours-i Gergely ezt egy konkrét programmal egészítette ki: „életben tartani múltban élő emberek emlékét”, hogy így öntsenek erőt a hívőkbe. A legpontosabban mégis Beda fogalmazott, mikor a történetírás céljául a nevelést és tanítást tette meg: „Ha ugyanis a történelem jó emberekről jó dolgokat mond el, a felindult hallgató a jó utánzására serken; ha pedig rossz dolgokat mesél hitvány emberekről, a vallásos és istenfélő hallgató vagy olvasó nem kevésbé indíttatik arra, hogy elkerülvén mindazt, ami ártalmas és fonák, olyan tetteket hajtson végre, amelyekről tudja, hogy jók és Istenhez méltóak.”²⁰

A történetírás céljának fenti meghatározásai a szerzők szerint nemhogy veszélyezteték volna, inkább elősegítették a történelmi igazság feltárását. Noha a történelmi igazságot továbbra is a pontosság ókorban meghatározott kritériumai alapján értelmezték, annak mércéjéül nem a történelmi tapasztalatot, hanem a szent hagyományokra való hivatkozást tették meg. Ezért jutott fontos szerep az írott forrásoknak, ami a tökéletes szöveg áhítatos tiszteletéhez vezetett. Cassiodorus annak szükségességét hangoztatta, hogy „az isteni tekintélyről hibátlan könyvek segítségével, állandó gyakorlat mellett elmélkedjenek [...], nehogy az írnokok tévedései a csiszolatlan elmékbe bevésődjenek, mivel nehéz kigyomláni azt, ami az emlékezet barázdáiba mélyen gyökeret vert.”²¹ Másfélszáz évvel később az a körültekintő figyelem, amellyel Beda a forrásokkal bánt, jól mutatja, hogy mennyire fontos volt számára a megbízhatóság és a hagyományokhoz való ragaszkodás. „Hogy elejét vegyem annak, hogy írással kapcsolatban akár neked [felséges király], akár e történelmi munka többi hallgatójának vagy olvasójának kétségei támadjanak, röviden közlöm, hogy nagyrészt mely szerzőktől tudtam meg ezeket a dolgokat.”²² Beda szemlélete olyannyira „modern” volt, hogy a későbbi tudósok nagy elismeréssel szóltak róla gondos forráshasználatára, a dokumentumok és levelek buzgó számbavétele (amelyeket gyakran fáradtságos munkával kutatót fel és vont be műveibe), és szokatlanul pontos – a szerzőt és művet is megnevező – forráshivatkozásai miatt. Természetesen Bedát erre nem a tudományosság igénye, hanem a forrás tekintélyének tisztelete és az a felismerése vezérelte, hogy ha műve nem állna összhangban a forrásokkal, vagy egy dokumentumot torzítva értelmezne, az a szent témákkal foglalkozó írótlól elvárható hitelességet rontaná.

A kor történetírásában tetten érhető vallásos szándék nagymértékben befolyásolta a művek stílusát és szerkezetét is. Cassiodorus műveit továbbra is áthatotta az ókori retorika választékosság iránti ideálja, míg Tours-i Gergely számára a stilisztikai tökéletesség elutasítása már több volt az ókori szerzők szokásos szerénykedésénél stílusuk hiányos-

¹⁹ Cassiodorus: *Institutiones divinarum litterarum*. XVII. (De historicis christianis) 1. PL LXX. 1133. B. Ford.: Kulin Veronika.

²⁰ Beda Venerabilis: *Historia Ecclesiastica gentis Anglorum*. Praefatio PL XCV. 21. A. Ford.: Kulin Veronika.

²¹ Cassiodorus: *Institutiones div. litt.* Praefatio. Ford.: Kulin Veronika.

²² Beda Venerabilis: *Hist. Eccl. gentis Angl.* Praefatio. Ford.: Kulin Veronika.

ságai miatt. Gergely után *Fredegar krónikájának* egyik szerzője már így fogalmazott: „Én pedig, amennyire értelmem paraszti volta és csekélysége engedi, elhatároztam, hogy nagy buzgósággal ezeknek a könyveknek a tárgyával kapcsolatban azt, amennyivel többet tudok, röviden ideillesztem.”²³ A műveltség általános hiánya ugyan magyarázatot adhat a stílus csiszoltságának hiányosságaira, a hit emberei azonban tovább mentek ennél, és helyeselték a stílus egyszerűségében a keresztényi alázatosság megnyilvánulását, illetve a tömegek nevelését elősegítő eszközt. Tours-i Gergely a világot és az eseményeit bemutató, az alábbiakhoz hasonlóan élettel teli sorokkal bizonyította, hogy ennek a stílusnak nem kell szükségszerűen laposnak lennie: „Abban az évben kemény és a szokottnál hidegebb tél volt, úgyhogy a jégtől mintegy bilincsbe vert patakok a szárazföld többi részéhez hasonlóan járható utat nyújtottak az embereknek. A fagytól vagy az éhségtől elgyengült madarakat is mesterséges kelepce nélkül, a nagy hóban pusztá kézzel is el lehetett fogni.”²⁴

A 6. és 7. században alkotó keresztény történetírók a maguk gyakran nehézkes módján a történetírást a keresztény hit képére formálták át, és olyanná tették, hogy az alkalmasá vált az új királyságok világának értelmezésére. Az átértelmezés során örömmel váltak meg az ókor ékesszólás iránti rajongásától és az eszkatologikus kérdések gyakori tárgyalásától. Történetírói szemléletük a 700-as évek közepétől közel három évszázadon át alkalmazható volt, mégis elég rugalmasnak bizonyult ahhoz, hogy változatos történetírói műfajok kibontakozására adjon lehetőséget. Az utóbbi tényező lehetőséget teremtett arra, hogy a történetírók Rómából kiindulva és a kronológiára támaszkodva a folytonosságot érzékeltessék, új népeket vonjanak be a latin világba, vagy új uralkodó dinasztiák tekintélyét alapozzák meg.

A Karoling és angolszász történetírás kiteljesedése

750 és 900 között a Karoling Birodalomban és Nagy Alfréd uralkodása idején a wessex-i királyságban a történetírás minden várakozást felülmúló virágzásnak indult. Ez a virágzás, mely a klasszikus oktatás felélesztésének keretei között bontakozott ki, izgalmas eseményeket idézett elő, meghíhetett két kiváló férfit és hozzájárult két erős állam megteremtéséhez. Míg a két állam közül az egyik egy királyság volt, a másik ismét a birodalmiság bűvöletében játszotta el történelmi szerepét.

A birodalom újjászületése • A 8. században az új uralkodó dinasztia, a Karolingok idején a frank állam visszanyerte életerejét. Nagy Károly 800-ban bekövetkező császárrá koronázása a Karolingok eredményeinek betetőzése volt. Ennek ellenére sem a kortársak, sem pedig a későbbi tudósok nem jutottak közös álláspontra a koronázás valódi jelentőségét illetően azon kívül, hogy a császárkoronázás a római birodalmi gondolatnak, a keresztény hitnek és a frank királyságnak sajátos egyesítését jelképezte.

A kortárs történetírók nem vonhatták ki magukat azon események hatása alól, amelyek a Római Birodalom bukása óta először egy közel egyetemes politikai egységet hoztak létre. A valóságban ez az egység soha nem felelt meg a „császár” címben rejlő egyetemesség igényének. Mégis, a keresztény Római Birodalom eszméje részben ismét való-

²³ *Fredegarii scholastici Chronica*, Prologus. PL LXXI. 607–608. A. Ford.: Kulin Veronika.

²⁴ Tours-i Gergely: *Historiae ecclesiasticae Francorum*. III. 37. PL LXXI. 268. C. Ford.: Kulin Veronika.

sággá vált, és büvereje, legalábbis a remény szintjén, az egész középkort végigkísérte. A középkori élet bizonyos elemei ugyanakkor tartalommal töltötték meg a keresztény államközösség gondolatait: ide tartozott a hit és intézménye, az egyház egységessége, a tudás közös kincsestára, illetve a Római Béke iránti vágyakozás. Ezeknek a tényezőknek a hatásait ugyanakkor gyengítették az erős regionális, törzsi és a határozottan helyi erők, amelyek az élet birodalmi nagyságrendnél kisebb léptékű és sokszínűbb kereteinek irányába mutattak. Az egyetemesség és a lokalizmus között feszülő ellentét, amely a középkori élet és gondolkodás egyik jellemzőjévé vált, ugyancsak hatással volt a kor történetírására. A Karoling államban a történelem bibliai és vallásos értelmezését ismét próbára tette a közösség világi rendjének vonzereje. Ez a kísértés valójában csak egyik változata volt annak az átfogó problémának, hogy vajon miként lehetséges az egyetemes szent rend és a konkrét világi élet összehangolása. A kor történetíróinak sikerült ezt a szakadékot áthidalni, noha mint mindig, most is csak időlegesen és csak részben. Ugyanakkor a Karoling Birodalom csúcspontján született történeti művekben aligha lehet az egyesítés problematikáját felfedezni. Ezzel szemben a klasszikus tudás ismereteinek felélesztése révén a történetírás új eleterővel telt meg. A Karoling gyakorlatra jellemző módon ez az újjászületés a hagyományokat újításokkal ötvözte.

Életrajz és hagiográfia • Az életrajzírás 8. és 9. századi reneszánsza aligha okozhat bárkinnek meglepetést. A társadalom egyéni kapcsolatok hálózatából állt, és a kor embere meg volt győződve arról, hogy a világ eseményeit a nemes és istenfélő emberek tettei alakítják. A kiváló vezérek csatákat nyertek, uralkodtak, egész törzseket térítettek keresztény hitre, kolostorokat alapítottak, kortársaik számára a helyes eszmények és viselkedés példáját mutatták. Mi más adhatta volna vissza a múltat hitelesebben, mint az uralkodók, apátok, püspökök és szentek életének megírása? A kor történetírói egyrészt az életrajzírás ókori példáira, kiváltképpen Plutarkhoszra és Suetoniusra, másrészt a hagiográfiára, vagyis a szentek életéről szóló gazdag tárházra támaszkodhattak.

A keresztény egyház mindig is nagy becsben tartotta a szentek életében rejlő lelkesítő erőt és példát. A Biblia a hit hőseiről beszélt, és ezt tették a korai egyház vértanúiról szóló történetek is. A hívők újra és újra elbeszéltek a szent emberek életét és tetteit, majd végül leírták azokat, mint ahogy ezt tette 400 körül Sulpicius Severus híres és mintaadó *Szent Márton élete (Vita Sancti Martini)* című művében is. A 6. és a 7. századtól kezdve a hagiográfia virágzásnak indult. A szentek mint a keresztény hit hősei fokozatosan egyes napok, plébániák, régiók, családok és szakmák patrónusaivá váltak, történeteik megannyi hagiográfiai anyagban tűntek fel, beleértve a feliratokat, liturgikus szövegeket, naptárakat, legendákat és mártirologiumokat is. Ahogyan a számuk egyre növekedett, fokozatosan kialakultak a hagiográfia műfajára jellemző sajátosságok. A szent fiatal korában vagy koraéretten jámbor volt, avagy bűnös életet élt, amíg a megtérés élménye mindent meg nem változtatott. A szentek életében csodás események történtek, megpróbáltatásokat szenvedtek el, haláluk után pedig testük ép maradt. A hasonlóságok nem voltak fontosak, hiszen ezek az életrajzok nem újszerű történeteket kívántak elmesélni, hanem a szent dolgok jellegzetes földi megnyilvánulásait akarták tanúsítani. Céljuk a lelki épülés elősegítése volt. Ez a körülmény a hitelesség mai értelmezése alapján álló modern történezt elkedvetlenítheti, hiszen gyakran hiába próbálja kihámozni a „valós eseményeket” a történetek mélyéről. A szentek életéről szóló művek, a *viták* azért öríték meg töretlenül népszerűségüket, mert mint élő dokumentumok szövegük és előadásmódjuk jól alkalmazkodott a változó idők nézeteihez és igényeihez. A szentek többségükben már

a kora középkorban sem remetek voltak, hanem olyan emberek, akik az egyház képviselőként a világban tevékenykedtek. Tetteik leírása így egyre inkább a történeti leírásokra emlékeztetett. Jó például szolgálnak erre a nagy hittérítők életének leírásai: Beda *Szent Cudbertus élete (Vita Sancti Cudberti)*, Alkuin *Willibrord élete (Vita Willibrordi)* és Willibald *Szent Bonifác élete (Vita Sancti Bonifaci)* című művei. Ahogy az egyház mind közelebbi kapcsolatba került a világi társadalommal, az egyház hőseinek életrajzában egyre kevesebb tér maradt a pusztá elmélkedésre, és a távolság a szentek és világi személyek életrajzai között fokozatosan csökkent.

Végül Einhard *Nagy Károly élete (Vita Caroli Magni)* című műve teremtette meg a kiemelkedő keresztény világi ember életrajzának modelljét. Einhard inkább Suetoniusra támaszkodott, mint a hagiográfusokra, amit már a mű szerkezete is nyilvánvalóan elárul. Nagy Károly tetteit a mű első része tárgyalja, a második rész az uralkodó személyiségével foglalkozik. Einhard azonban nem osztotta Suetonius tárgya iránti szkepszisét. Éppen ellenkezőleg, a szerző, aki személyesen is ismerte az idős Nagy Károlyt, csodálattal adózott az uralkodó fenséges megjelenésének: „akár állt, akár ült, igen tekintélyes jelenségnek”²⁵ tűnt és fenséges, nemes lelkű, éles elméjű és állhatatos volt. Az ilyen imádatot akár egy talpnyaló udvaronc hízelgésének is tekinthetnénk, mégis helyesebb, ha ezekben a sorokban a hagiográfiai erénykatalógusnak az ideális királyra történő alkalmazását látjuk. Einhard művében ugyancsak tetten érhetők bizonyos germán stílusjegyek: mikor Nagy Károly hadi tetteit magasztalta, nem császárnak, hanem királynak nevezte őt, és büszkén feljegyezte, hogy Károly „népe ruháit, tehát frank ruhákat viselt”²⁶, sőt még Károly ágyasairól is jóindulattal szólt.

Einhard művének nagy hatása volt a későbbi életrajzokra, különösen pedig Asser (Asserius) püspök *Nagy Alfréd élete (Historia de rebus gestis Alfredi)* című művére (893). Ez a mű a személyiség, a hit és a tettek szintéziseként az istenfélő Alfréd királyt hangsúlyozta a harcias angolszász lovagkirály képével szemben. Asser ábrázolásában Alfréd Salamonra hasonlított, „aki megvetvén a világ minden dicsőségét és gazdagságát, először Istennél kereste a bölcsességet, s utóbb mindkettőt megtalálta”, később az is kiderül a műből, hogy „a szegényeknek nem volt más segítsége vagy legfőljebb nagyon csekély, csupán ő egyedül”.²⁷ Természetesen Asser kitért Alfréd pogányok felett aratott győzelmeire is. Az egyszerre harcias és istenfélő alakja az ismeretlen szerző tollából született (Hitvalló) *Edward élete (Vita sancti Edvardi)* című műben is feltűnt. Edward számos, a mű első részében ismertett tulajdonsága, mint például a vadászat szeretete vagy nagyszerű harci jártassága nehezen volt összeegyeztethető a szemérmes és csodás tetteket véghezvivő Szent Edward alakjával, hacsak nem a királyi rang kortárs angolszász ideáljából indulunk ki, mely a germán és keresztény jellemvonásokat egyesítve lehetségesnek tartotta, hogy valaki egy személyben legyen harcos, uralkodó és szent.

A világi tettek és a szentség egysége mindazonáltal ingatag maradt. A Thegan (Theganus) püspök által Nagy Károly fiáról, Jámbor Lajosról írt életrajzban (*Vita Hludowici imperatoris*) pedig már kettészakadt ez az egység. Thegan dicsőítette Lajos eltökélt szentéletűségét, mert a király már „kora gyermekora óta megtanulta félni és szeretni Istent, és amije csak volt, Isten nevében szétosztotta a szegények között”.²⁸ Amikor a pápa el-

²⁵ Einhard: *Vita Karoli Magni*. In 22. *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Szerk.: Sz. Jónás Ilo-na, Budapest, 1999, Osiris Kiadó. 140. (A továbbiakban: Sz. Jónás)

²⁶ Einhard: *Vita Karoli Magni*. 23. Sz. Jónás 140.

²⁷ Asser: *Life of King Alfred*. New York, 1966, 56., 88. Ford.: Nagy Mónika Zsuzsanna.

²⁸ Theganus: *Vita Ludovici imperatoris*, 3. Ford.: Kulin Veronika.

jött, hogy megkoronázza Lajost, ők ketten „nap mint nap beszélgettek Isten szent egyházának üdvös ajándékairól”.²⁹ Thegan ugyanakkor helyeslően szól arról is, hogy „a pogány népdalokat, amelyeket ifjúkorában tanult, megvetette, és azokat sem olvasni, sem hallani, sem tanítani nem akarta.”³⁰ Ezzel egyben megszakadt az a törekvés is, amely a germán eposzokat a frank történetírás kereteibe foglalhatta volna. Nagy Károly az étkezőasztalnál szívesen hallgatott zenét és az ősi királyok tetteit felelevenítő történeteket is. Fia számára ezek a történetek már túlságosan durvák és mélyebb mondanivaló nélkül valók voltak.

883-ban egy Sankt Gallen-i szerzetes, Notker (Notkerus) Balbulus olyan Nagy Károly-életrajzot írt, amely a történeteket egyfajta anekdotagyűjtemény formájában rendezte egymás mellé. Noha Notker munkája történeti műként jelentéktelen, mégis egy sajátos fejlődési folyamatra mutatott rá: ahogy teltek az évek, Nagy Károly életrajza legendává vált.

Az életrajz távoli rokona: a gesta • A Karoling-korszak egy sajátos történeti műfaj, a gesta kibontakozásának is kedvező körülményeket teremtett. Az elnevezés a latin *res gestae* kifejezés (megtörtént dolgok) meglehetősen önkényesen átalakított formája. A középkori történetírók sohasem jelölték meg világosan a történetírás egyes műfajainak határait, így a gesta-ra vonatkozólag sem adtak pontos meghatározást. A gesta leginkább az életrajzi műfaj egyik változatának tekinthető: tisztviselők – például apátok és püspökök – életét és tetteit mesélte el, miközben az egyes intézmények történetét is tárgyalta. Az egyházi intézmények csodálatra méltó folytonosságuk miatt kedvelt témái voltak a gesta-íróknak. A világi emberekkel foglalkozó gesta-ek esetében pedig a műfaj nevének magyar fordítása – „tettek” – jól kifejezi a tettek irányában megnövekedett érdeklődést és azt, hogy az intézményekhez fűződő viszony jelentéktelenebbé vált.

A *Pápák könyve* (*Liber Pontificalis*) tekinthető a gesta alaptípusának: valamikor a 6. vagy a 7. században kezdték írni, és Szent Pétertől kezdve a pápák megjegyzésekkel ellátott jegyzékét tartalmazta. A mű a töretlen apostoli folytonosság dokumentuma volt, miközben a főpapi méltóságokat, a pápák cselekedeteit és a világi uraktól az egyháznak tett felajánlásokat is megörökítette.

A *Pápák könyve* és az a vágy, hogy a Karolingok kedvére tegyen, arra ihlette Paulus Diaconust, hogy gesta-íróként írjon Metz püspökeiről. Ez a mű megmutatta, hogy mennyire alkalmas volt a szabadabb és kevésbé táblázatos gesta formája az intézmények történetének megírására. A normann St. Wandrille kolostor apátjainak emléket állító *Gesta Abbatum Fontanellensium* is jó példája a gesta jelentőségének. Akárcsak a történetírás más műfajainak, a gesta-íróknak is lehettek másodlagos céljai az intézménytörténetben. A gesta hasznos szerepet tölthetett be a jogok és kiváltságok dokumentálásakor, akár úgy, hogy ismertette a kolostor korát, megemlítette az alapító okiratot vagy az alapítás körülményeire hivatkozott.

A 11. és a 12. században a gesta továbbra is kedvelt formája volt a püspökök és egyházmegyéjük, illetve az apátok és kolostoraik történetének feldolgozására. A műfajt még arra is használták, hogy a tisztán intézményes kereteken kívül álló, akár világi természetű tetteket és eseményeket is feljegyezzenek. Ugyancsak a gesta címet viselték a Barba-

rossa Frigyes császárról, normann hercegekről, angol királyokról és kereszties háborúkról szóló történetek. Ezen esetek többségében azonban a műfaj már kezdte elveszíteni sajátos jellemzőit, és egyre inkább összeolvadt más történetírói műfajokkal.

Évkönyvek: a felsorolástól az elbeszélésig • A Karoling-korszakban az évkönyvek is igen csak megszorodtak. Az ókori Róma *Annales Maximijához* hasonlóan a keresztény évkönyvek is a vallásban gyökereztek. Míg az *Annales Maximi* a különböző szertartások pontos időpontját határozta meg, a kora középkori évkönyvek a húsvéti táblázatokból fejlődtek ki. Ahogyan a rómaiak is egyre több és több bejegyzést fűztek az *Annales Maximii*hez és a *fasti consularis*hez és így kialakították a múlt feljegyzésének évről évre haladó, vagyis annalisztikus formáját, a középkori barátok is egyre több információt adtak a húsvéti táblázatokhoz. Az érett, késő római évkönyvirodalom hatása valószínűleg csekély volt. A Karoling-korban, különösen pedig a kolostorokban, az évkönyv mégis a múlt feljegyzésének legkedveltebb formája lett. A név szerint általában nem ismert szerzete-
sek minden évre vonatkozólag feljegyezték az érdekes és fontos eseményeket, így hasznos és folytonos történelmet írtak az intézmények számára. Az évkönyvek érett formájukban nagyon hasonlítottak a krónikákra, és sokfajta célt szolgáltak.

Mikor Nagy Károly apja, Kis Pippin 752-ben elragadta a Merovingoktól a hatalmat, nagybátyja, Childebrand (Childebrandus) egy félig-meddig hivatalos Karoling történelem megírásába kezdett. Ez a mű *Fredegar krónikájának* korszerűsített változata volt, jelentőségét azonban elhomályosította egy másik munka. A 741-től 829-ig tartó időszakra nézve a frank királyság egyfajta hivatalos történeti műve volt az ún. *Frank királyi évkönyvek* (*Annales Regni Francorum*). Az a tény, hogy a műre számos különböző elnevezéssel hivatkoztak, jól mutatja, hogy a középkori szerzők, ha egyáltalán adtak valamilyen címet műveiknek, meglehetősen hanyagul kezelték ezt a kérdést. A szerző gyakran még saját nevét is titkolta, az évkönyveket pedig általában többen írták. A későbbi korok tudósai ezért ezeket a műveket gyakran keletkezési vagy előkerülési helyük alapján nevezték el. A *Frank királyi évkönyveket* egy időben az *Annales Laurissenses majores* névvel illették a lorsch-i kolostor latin neve után, ahonnan a mű legrégebb példánya előkerült.

A *Frank királyi évkönyvek* összeállítása a 790-es években vette kezdetét, majd 829-ben a mű írása hirtelen abbamaradt, vagy azért, mert a szerző meghalt, vagy egyszerűen csak úgy döntött, hogy abbahagyja a munkát. Mindenesetre az első bejegyzés lakonikusan és rímes formában így nyilatkozott a bejegyzés okáról: „741. év. Károly majordomus meghalt.”³¹ Ezzel elérkezett az a történelmi pillanat, amikor a Karolingok nagysága elhalványította a Meroving uralkodócsaládét. A 752. évi Karoling államcsínyről az évkönyv szerzője elismerően szólt: „Childerict pedig, akit tévesen neveztek királynak, miután tonzúrát nyírtak a fején, kolostorba küldték.”³² Úgy tűnt, mintha mindez Isten akarata lett volna, hasonlóan ahhoz, amikor „Isten segedelmével és Szent Péter apostol közbenjárásával Pippin király a frankok élén győzedelmeskedett” vagy amikor a 772. évi szász hadjárat során az Isten kegyéből hirtelen eleredő eső a teljes frank sereget megmentette.³³ Ugyan a 800-ban sorra kerülő koronázás leírásához a szerző alig fűzött magyarázatot, a bejegyzés mégis kiválóan alkalmas lett volna a hivatalos álláspont megjelenítésére. „Az Úr születé-

²⁹ Uo. 17. Ford.: Kulin Veronika.

³⁰ Uo. 19. Ford.: Kulin Veronika.

³¹ Annales Regni Francorum. 841. év. In Sz. Jónás 131.

³² Annales Regni Francorum. 850. év. Ford.: Kulin Veronika.

³³ Annales Regni Francorum. 855. év. Ford.: Kulin Veronika.

sének ezen a szent napján, mikor a király mise közben Szent Péter apostol sírja előtt elmondott imádsága után felemelkedett, Leó pápa megkoronázta, a római nép pedig ezt kiáltozta: „Éljen és győzedelmeskedjék Carolus Augustus, az Isten által megkoronázott nagy, békét teremtő császár!” A magasztalások elhangzása után a pápa olyan tiszteletben részesítette, mint a régi uralkodókat, Károly pedig a »patrícius« név helyett »felséges császárnak« (imperator et augustus) nevezte magát.³⁴

Annak fényében, hogy az évkönyvek ilyen szorosan kötődtek az uralkodó családhoz, nem meglepő, hogy a *Frank királyi évkönyvek* 829-ben a Karoling Birodalom felbomlásának idejében véget értek. Ezt követően a Karolingok ügyeit regionális évkönyvek tárgyalták, amelyek igen gyakran a felemelkedő új – a nyugati, keleti és a birodalmi címet öröklő középső – királyságok nézőpontját tükrözték.

A modern olvasót gyakran megdöbbeníti, talán még zavarja is, hogy a jelentéktelen és a fontos dolgok rendszertelennek tűnő módon keverednek az évkönyvekben. Még a hivatalosnak tekinthető *Frank királyi évkönyvek* sem kizárólag a hadjáratokról, gyűlésekről és követségekről számoltak be. Említést tettek az évszakok váltakozásáról vagy arról, hogy az évszakok ritmusában bekövetkező eltérések milyen természeti csapásokhoz vezettek. Beszámoltak a nemesek tetteiről, a császári udvar életéről, Isten erejének megnyilvánulásairól, a földrengésekről, különös fényekről, csodás gyógyulásokról és szabaddalásokról is. Valójában ezek az évkönyvek az ókori kultúrtörténetek középkori megfelelői voltak. Bennük a kozmosz keresztény értelmezése tükröződött vissza, mely a szemlelmi szférában egységet, a dolgok és események mögött pedig hierarchiát feltételezett. Az évkönyvírók megelégedtek azzal, hogy egyszerűen ennek a világnak a leírására szorítkoztak, azt a feltételezést ugyanis eleve elvetették, hogy a világi jelenségek önmagukban, még ha körültekintően is vannak kiválogatva és rendszerezve, értelemmel bírának, alkalmasak lennének egyes jelenségek megmagyarázására vagy a fejlődés érzékeltetésére. Isten akarata irányított mindent, és ez az akarat az esetek többségében titokzatos volt. Egy ilyen világban az események feljegyzése nem csupán az események menetét, hanem egyben az emberekhez szóló isteni üzeneteket is tartalmazta. Egy földrengés vagy egy sáskajárás az embereknek szánt figyelmeztetés volt, egy látomás reményt keltett, az egyes ember sorsa pedig például és tanulságul szolgált.

A klasszikus stílusú történetírás • A Karoling-kori történetírás termékei között meg kell említenünk egy különös ember szokatlanul elegáns művét is. Nagy Károly egyik lányának és egy udvari költőnek rangon aluli házasságából született gyermeke, Nithard (Nithardus) tanult ember és harcedzett katona volt. Történeti műve (*Historiarum libri IV.*) azt tekintette át, hogy a Jámor Lajos fiai – Lothar, Károly és Lajos – közti küzdelmek hogyan vezettek a Karoling Birodalom felbomlásához. Évkönyv helyett Nithard egy klasszikus értelemben vett monográfiát írt, melynek központi témája az egykor hatalmas frank állam hanyatlása volt. Nithard minden bizonnyal tisztában volt azzal, hogy az állam felosztása csaknem végleges. Az ókori történetírókhoz, különösen Sallustiuszhoz képest, őt kevésbé ragadta el a kétségbeesés érzése, amelyet ez a felismerés keltett. Az ókoriak ugyanis nem találtak semmi reményre okot adó jelet emberi vonatkoztatási rendszerükben, míg Nithard legalább arra képes volt, hogy a dolgokat kozmikus keretek között értelmezve a jelenségeket megmagyarázza: „Ehelyt ki-ki fontolóra veheti, micsoda esztelelenséget követ el, aki a közjával nem törődik, és elvakultan, csak a saját kívánságait

³⁴ Annales Regni Francorum. 901. év. In Sz. Jónás 131.

követve cselekszik, miközben mindkettővel olyannyira megsérti a Teremtő Istent, hogy Ő az elemeket fordítja tébolyodottsága ellen. [...] Ebben az időben, március huszadikán [a 843. évben] holdfogyatkozás volt, és ugyanezen az éjszakán nagy mennyiségű hó is esett, ami – ahogy az megmondott – Isten igazságos ítélete szerint nagy szomorúságot keltett mindenkiben. Ezt azért mesélem el, mert ettől fogva rablások és mindenféle bűnök-bajok terjedtek el mindenütt, és ezután az időjárás változékonysága már minden jó lehetőségének a reményétől megfosztotta [az embereket].”³⁵

A Karolingok kora és a világkrónika • Lényegét tekintve a keresztény krónika egyetemes történeti műfaj volt. Maga a kifejezés a görög *khronikosz* szóból származik, melynek jelentése: „az időre vonatkozó”. A krónikák célja annak ábrázolása volt, hogy Isten hogyan vitte végbe akarátát az idők során. A középkor messze legnépszerűbb történetírói műfajává váltak, és történeti munkák széles körét ölelték fel Eusebiosz a kronológiát és a tényeket tisztázó úttörő művétől kezdve az összefoglaló és elbeszélő történeti beszámolókon át egészen a csupán régiókra és államokra korlátozódó történeti művekig, azokban az évszázadokban, amelyekben az élet egyetemes léptékű szemlélete csak a hivatkozás vagy utalás szintjén jelent meg. Nem csupán tartalmukat tekintve voltak sokszínűek a krónikák. Nem választotta el pontos meghatározás a krónikát más történetírói műfajoktól, kiváltéppen a késői kor terjedelmes évkönyveitől. A középkori történetírók ugyanis nem ügyeltek olyan kényesen az egyes műfajokra, mint modern kollégáik. Igazság szerint a műfaj legjobb meghatározását a krónika történetének bemutatása jelenti.

A Karoling Birodalom, főképpen hanyatló korszakában, önmaga szolgált készletével világtörténetek írására. A Karoling-kori történetírókon, akik szerint a hanyatlás a birodalom isteni tervben betöltött szerepét veszélyeztette, teljesen úrrá lett a birodalmak váltakozásának elmélete, a *translatio imperii*, amelyet könnyen megismerhettek Orosziust vagy Pompeius Trogus 2. századi Justinus-féle kivonatát olvasva. Az egyetemes történelemről készített tömör összefoglalójában Justinus magyarázatot adott arra, hogy a birodalmi uralom miként „adatott át” (*translatum est*) az asszír birodalomról a médekre és így tovább. Később Jordanes *Az idők teljességéről, vagyis a római nép eredetéről és történetéről* (*De summa temporum vel de origine actibusque gentis Romanorum*) című világtörténeti művében fejlődési vonalat rajzolt az asszírok, médek, perzsák, makedónok, rómaiak, sőt még a római földön élő gótok között is. Más keresztény történetírók vagy Ágostonnal értettek egyet, aki elutasította a világi hatalomnak és az isteni tervnek a *translatio* elméletéből következő kapcsolatát, vagy úgy gondolták, hogy az egyetemes egyház megfelelő köteléket jelent.

A 9. század és a 10. század elejének krónikaírói arra a konkrét kérdésre keresték a választ, hogy a Karoling Birodalom vajon a Római Birodalom folytatásának (*translatio*) tekinthető-e, vagy teljesen új állam. A megannyi gondtól szorongatott Nagy Károly utáni Karoling Birodalomban a kortársak nem csupán azt remélték, hogy a pontos válasz múltjuk és jelenük jobb megértését teszi lehetővé, hanem azt is, hogy jövőbeli sorsukról is többet megtudhatnak.

A Sankt Gallen-i Notker Dániel próféta jövendöléséhez visszanyúlva meggyőzően érvellt amellett, hogy Nagy Károly birodalma a Római Birodalom közvetlen örökösének tekinthető. Ado (Ado archiepiscopus Viennensis) ugyancsak megerősítette világkrónikájában, hogy a császárok folyamatos láncot alkotva követték egymást Augustustól Bizán-

³⁵ Nithardus: De dissensionibus filiorum Ludovici pii IV. 7. PL CXVI. Ford.: Kulin Veronika.

con át a frank Nagy Károlyig. A vallásos és irodalmi munkák megállapításainak fényében feltételezhetjük, hogy a kérdéssel foglalkozók között sokan voltak, akik osztották Ado folytonosságba vetett egyszerű hitét. A folytonosság megnyugtató koncepció volt azok számára, akik szemtanúi voltak annak, hogy a politikai rendszer kulcsfontosságú intézménye megállíthatatlanul bomlásnak indult.

Mások határozottan tagadták, hogy bármilyen kapcsolat lenne Róma és Nagy Károly között. A Karolingokat támogató Paulus Diaconus, aki nem élte meg Nagy Károly császár koronázását, nem látott kapcsolatot Róma és a Karoling állam között. Az Eutropius-féle rövid római történetet (*Breviarium ab urbe condita*) 553-ig folytató *Római történet* (*Historia Romana*) című művében arra a következtetésre jutott, hogy a Római Birodalom 476-ban megszűnt, így a Róma alapításának időpontjára épülő (*ab urbe condita*) évszámítást ezen a ponton lezárta. Ezt követően a megtestesüléstől számolta az éveket. Szerinte 476-tól a népek egy újabb „gyülekezőjére” került sor, amely a Nagy Károly alatt megvalósult nyugati egységgel ért véget.

Lisieux 9. századi püspöke, Freculphus egy bő évtizeddel Nagy Károly halála után írta meg történeti művét (*Chronicorum tomii ab o. c. usque ad Francorum et Langobardorum regna*), munkája mégis két évszázaddal a szerző kora előtt befejezi az események ismeretét. A hagyományok megítélésében általában kritikus Freculphus elutasította a Karoling Birodalomnak a *translatio imperii* fogalmi keretei közötti értelmezését. Szerinte a 6. század utolsó éveiben Nagy Gergely pápaságával egy új korszak vette kezdetét, Freculphus pedig ezzel az évvel zárta krónikáját. Azoknak, akiket sem a történelemben bekövetkezett határozott törés, sem pedig a birodalom folytonosságának elmélete nem elégtett ki, az izidori szemléletnek megfelelően a múlt, a jelen és a jövő „Krisztus birodalmán” keresztül megvalósult egysége és folytonossága kínált megoldást.

Ugyanilyen ellenségesen viszonyult a *translatio imperii* gondolatához Regino prümi apát (Regio Prumiensis), aki személyesen is megélte, ahogy a Nyugat 850 és 950 között a viking, szaracén és magyar támadások nyomán sorozatos megpróbáltatásokat szenvedett el: Prüm kolostorát maguk a vikingek dúlták fel. Elutasította azt a tételt, hogy a történelem egymást követő birodalmak sorozatából állna. Szerinte az egykor hatalmas Karoling Birodalom összeomlása inkább az isteni gondviselést igazolta és azt, hogy minden földi hatalom mulandó. Addig minden birodalom saját erőforrásait kimerítve terjeszkedett és valósította meg saját törekvéseit. A birodalmakban pedig csupán az önpusztításra való hajlam a közös. A Római Birodalomnak akkor lett vége, amikor a langobardok meghódították Itália nagy részét, és minden végzetes jóslat ellenére a birodalom megszűnésével nem ért véget a világ. Az egyetlen igaz és örökkévaló birodalom Krisztus egyháza volt, melynek léte nem függött egyetlen birodalom sorsától sem. A történelem egy adott pillanatában Isten a frankokat választotta ki tervei megvalósítására. A frankok birodalmának megszűnése után azonban senki sem tudja, kit választ az Úr legközelebb. A középkori krónikaírók által nem kedvelt Ágoston mindenestre megnyugtónak találta volna Paulus Diaconus, Freculphus és Regino műveit. Ez a három szerző tulajdonképpen hasonlóan gondolkodott, amikor elutasította a birodalom és a keresztény történelem 6. és 7. századi történetírók által megteremtett kapcsolatát, és így eltávolította a keresztény történelmet Rómától.

Nagy Alfréd és az angolszász történetírás • Anglia történetírása folytatta önálló, az Új Rómával kapcsolatos elméletektől érintetlen fejlődését. A Karoling Birodalom már a felbomlás útján haladt, amikor Nagy Alfréd, Wessex királya (871–899) szilárd és erős politikai egységet teremtett. Ebben a politikai helyzetben az angolszász történetírás egy igen figyelemreméltó művet hozott létre: az *Angolszász krónikát* (*Chronicon Saxorum*). A mű népnyelven íródott, ami abban a korban, amikor a tudományos eszmecsere nyelvét a latin jelentette, szokatlan fejlemény volt. A nyelvválasztás Alfréd határozott angolszász öntudatával magyarázható. Ez a kiváló uralkodó maga fordította le Orosius művét népnyelvre, és más késő antik műfordításokat is anyagilag támogatott. E teljesítmény alapján Alfréd méltán vált az első angolszász királyéletrajz főhővé, amely Asser walesi püspök tollából született.

A krónika üdvtörténeti része, mely az angolszász történelemmel foglalkozó fejezetek előtt állt, a megtestesülés kérdésének tárgyalásával kezdődött, és rövid terjedelmében nem tett többet, minthogy emlékeztette az olvasót: Anglia csupán csak az egyik része Isten világának. A krónika fő témája az angolszászok múltja volt, és határozottan pozitív értékelést adott Wessex királyi családjáról, melynek alapítói Cerdickel és fiával, Cynrickel azonosította. Tekinthejtük-e tehát az *Angolszász krónikát* hivatalos történetírásnak? Bár soha sem sikerült bizonyítani, hogy a krónika a király rendeletére jött volna létre, a mű eredeti változatát azonban hivatalos támogatással küldték tovább másolásra a kolostoroknak, mintha a krónika célja valóban a „hivatalos múlt” megírása lett volna.

Míg a krónika Alfréd uralkodása alatt keletkezett része a 891. évben befejeződött, a műnek számos változata és jól sikerült folytatása született. A hosszabb változatok közül kettő egészen az 1066. évi hastingsi katasztrófa tárgyalásáig jutott, sőt valamivel tovább is haladt annál. Ez a sorsdöntő esemény – érthető módon – csupán néhány kelletlen megjegyzést kapott: a krónika „D” változata pontosan öt mondatot szánt ismertetésére. Az angolszászok jobb magyarázatot találtak a katasztrófára az *Edward király élete* (*Vita sancti Edwardi*) című életrajzi műben. E szerint a király 1065 végén nem szánt kellő figyelmet a Wessex earl-jének fiai, Harold és Tostig közti viszály elcsitítására, ami Edward 1066 januárjában bekövetkezett halála után Anglia pusztulásához vezetett. Az *Angolszász krónikának* jobb sors jutott, mint maguknak az angolszászoknak. Végző elismerésként megszületett a mű latin fordítása, és ebben a változatban, egyre csökkenő jelentőséggel és nem túl hosszú ideig, de túlélte az angolszász összeomlást.

A megemlékezés két alkotása • A metzi püspökök gestáját és a *Római történetet* megíró Paulus Wanefridus, ismertebb nevén Paulus Diaconus, a kolostor magányába húzódva idős korában alkotta meg *A langobardok története* (*Historia gentis Langobardorum*) című művét, mellyel saját népének állított emléket. Fiatalkorában a langobard király szolgálatában állt, sokat utazott, és aktív szerepet játszott Nagy Károly udvarában is. Paulus rokonszenves művéhez a langobard hősi történeteket, illetve egy korábbi, 670 körül keletkezett történeti művet (*A langobard nép eredete – Origo gentis Langobardorum*) használt fel, mely a langobardok eredetéről szólt. Szólt a langobardok korábbi otthonáról, Scandia szigetéről, megalkotta a langobard királyok genealógiáját és röviden beszámolt a langobardok 568. évi, Itália ellen indított támadásáról is. Magasztalta a langobard hódítókat, akiket az itáliai területeikhez ragaszkodó gyarló bizánciakkal állított szembe. Meglepő módon Paulus természeti és éghajlati tényezőkkel magyarázta a nép elsőbbségét. „Az északi tájak, minél távolabb esnek a nap forróságától és minél hidegebbek a hótól és a fagytól, annál egészségesebbek az emberi test számára, és annál inkább kedveznek a

népesség szaporodásának. Ennek megfelelően viszont a déli vidék, minél közelebb fekszik a hevesen tűző naphoz, annál inkább melegágya a betegségeknek és az emberi életre annál kevésbé alkalmas.³⁶

Az éghajlat és annak változásai Paulus szerint nem csupán a germán kiválóság magyarázatául szolgáltak, hanem a germán támadások hullámain is ezek okozták. Műve csupán 744-ig terjedt, ami sok kényelmetlen kérdés tárgyalásától mentette meg Paulust, ugyanis maga is évekig a Karolingok pártfogásában állt: ez volt az a dinasztia, amelyik végső győzelmet aratott 774-ben a langobard királyság felett.

900 körül a kelta műltszemlélet, mely az angolszász tökéletes ellentéte volt, új lendületet nyert *A britek története* (*Historia Britonum*) című krónikában. A mű kompilátorok egy csoportjának közös munkájaként született, akik közül Nennius kelta szerzetes volt a legjelentősebb. A mű Britannia enciklopédikus bemutatását kínálta: leírást adott a szigetéről, elmondta a britek történetét 687-ig, magában foglalt hét, királyokról és népekről készült genealógiát, előadta a hős Arthur legendáját, közölt egy Szent Patrik életéről szóló beszámolót, továbbá a britek földjének emlékezetes dolgairól mesélt. Mindez egy vázaltszerű egyetemes keretbe volt ágyazva, mely nem kevesebb, mint 28 kronológiai rendszert használt.

A britek története valóban arra törekedett, hogy felkeltse a büszkeséget és a brit feltámadás reményét. Ez magyarázza, hogy miért kaptak a műben helyet eredettörténetek és közösségi genealógiák, melyek közül nem kevesebb, mint négy a britekkel foglalkozott, akiknek a mű egyszerre római, görög és trójai eredetet tulajdonított. Az egyik elbeszélés szerint a latin Lavinia a trójai Aeneashoz ment feleségül. Brutus (Britto) nevű unokájuk pedig, miután véletlenül megölte apját, számkivettként kóborolva megalapította Britanniát. Egy másik változatban Brutus római konzulként hódította meg Britanniát, utódai pedig benépesítették a szigetet. A Brutus-történet, amely a nagyra becsült trójai származás biztosítéka volt, ettől az időtől fogva évszázadokon át a korai brit történelem részét képezte. További reményt jelenthettek a britek számára a hőseik által véghezvitt dicsőséges tettek, különösen Arthur története. Tizenkettedik győzelme alkalmával „egy nap alatt kilencszázhatvan ember esett el Arthur egyetlen rohamára, és nem más terítette le őket, egyedül ő maga, és minden háborújából győztesként került ki.”³⁷ Az ő emléke sem múlt el tehát nyomtalanul az angol történetírásban.

³⁶ Paulus Diaconus: *Historia gentis Langobardorum*. I. 1. Ford.: Kulin Veronika.

³⁷ *Historia Britonum cum additamentis Nennii. Chronica minora*. Vol. III. fasc. I. 200. Ford.: Kulin Veronika.

Új népek, államok és dinasztiák a történetírásban

A Római Birodalom frank uralom alatti továbbélésének álmát nem sokan osztották, még az erre leginkább fogékony Karoling-kori egyetemes nézőpontú krónikaírók között is sokan kételkedtek ennek realitásában. Mindenesetre a Karoling-dinasztia 9. századi elkeseredett belső harcai során ez a merész törekvés hamar feledésbe vészett. A birodalom összeomlása tovább növelte az Európa hátszaga ellen indított normann, magyar és arab támadások keltette felfordulást. A 10. század elején a politikai helyzet megszilárdulásával ismét felszínre került a birodalmi eszme, ekkor azonban már a német területeken. A birodalmiság ábrándképével azonban egy olyan sok államra bomlott világ valósága állt szemben, melyben az egységet egyedül az egyház mint a keresztény hit lelki kötelekének intézményes megtestesülése képviselte. A történeti művek jelentős részében ez a valóság tükröződött, amikor a történetírók a múlt, a jelen és a jövő folytonosságának kérdésére a következő szempontok alapján keresték a választ: az újonnan feltűnő népek latin civilizációba való beilleszkedésének folyamata, más népek önazonosságának megerősítése, új államok és dinasztiák megszilárdulása. A krónikások az előző századokban kialakult történetírói módszereket és szemléletet alkalmazhatónak találták arra, hogy az új kihívásoknak megfeleljenek.

Új népek bevonása a latin történetírásba

A normannok a Nyugat részévé válnak • Különösen erős regionális történetírói hagyomány bontakozott ki Normandiában, ahol a normannok és a frankok éppen ebben az időben kerültek egymással összeütközésbe. A 11. században a frank Dudo, Szent Quentin dékánja készítette el az első normann történeti munkát. Annak ellenére, hogy Dudo korára Normandiának már három nemzedék óta normann hercegei voltak, a frankok még mindig őrizték az egykori támadások mérhetetlen szenvedéseinek emlékét. Dudo kortársa, Reims-i Richer (Richerus) egy széles körben elterjedt véleménynek adott hangot, amikor I. Richárdot továbbra is a kalózok hercegének (*dux pyratorum*) titulálta. Dudo célja az volt, hogy a normannokat tiszteletre méltó néppé tegye, hogy így Rollo 912. évi normandiai beiktatása többé ne tűnjön úgy, mint néhány sikeres gonosztevőnek tett engedmény.

A hagyományos eljárásnak megfelelően Dudo a trójaiakban lelte meg a normann nép őseit. A normannokat mint dánokat a dákokra (*daci*) vezette vissza, majd egy ötletes csavarral a danaoszokra (*danaoi*), akiket a Trójából menekült Anténór királlyal kapcsolt össze. Mivel *Fredegar krónikája* maga is Anténórra vezette vissza a frankok eredetét, Dudo a normannokat lényegében a frankokkal egyenrangú néppé tette.

Mégis, miért rabolt, fosztogatott és gyilkolt egy ilyen nemes nép? Dudo válasza erre